

AZ INFOKOMMUNIKÁCIÓS TECHNOLÓGIÁK MUNKA-MAGÁNÉLET EGYENSÚLY
MEGTEREMTÉSÉBEN JÁTSZOTT SZEREPE – ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.3.1

ABSZTRAKT:

A cikk az infokommunikációs technológiák (IKT) elterjedésének munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatásainak szociológiai elméleti keretrendszerét tárgyalja. Öt kapcsolódó átfogó elmélet rövid bemutatását követően a család intézményének átalakulási irányaira, a megváltozott munkakörülményekre, illetve a technológia és a társadalom viszonyára összpontosítva kerül sor a vonatkozó középszintű elméletek két csoportjának, egyrészt az infokommunikációs technikai fejlődés és a társadalom viszonyát leíró elméleteknek, másrészt a munka-magánélet egyensúlyát értelmező koncepcióknak a kifejtésére. A cikk második fele a két téma (IKT és család), illetve a kétféle középszintű elméleti halmaz keresztmetszetében álló, logikai úton levezetett összefüggések feltárására törekszik, amelyek empirikusan igazolható kutatási hipotézisek megfogalmazásához vezethetnek.

ABSTRACT:

This article provides social theoretical overview about the effects of the spreading info-communication technologies on work-life balance. After the short introduction of five related grand theories I concentrate on the changing institution of family, the newly evolving working conditions and the connection between society and technology, and introduce two groups of middle range theories: conceptions that describe how info-communication technology and society interact with each other, and theories of work-life balance. The second half of the article aims to unveil logically deduced relationships that stand in the cross-section of the two topics (ICT and family) and the two middle range theory groups. These theoretical relationships result in phrasing hypotheses that can be verified by empirical researches.

KULCSSZAVAK: munka- magánélet egyensúly, család, infokommunikációs technológiák

KEYWORDS: work-life balance, family, info-communication technologies

¹ Corvinus Egyetem, Budapest

² Jelen cikk egy Országos Tudományos Kutatási Alapprogram (OTKA K104707) részeként készült. A szerző köszönettel tartozik a kutatásban részt vevő társkutatóknak, elsősorban Király Gábornak, valamint Nagy Beátának, Géring Zsuzsannának, Geszler Nikolettnek és Paksi Veronikának, akik értékes javaslataikkal, gondolataikkal nagymértékben hozzájárultak az írás mostani formájához. A cikk a Magyar Szociológiai Társaság Családszociológiai Szakosztályának 2013. április 12-én tartott ülésén elhangzott előadás bővebb tárgyalása.

Az infokommunikációs technológiák (IKT) fejlődésének köszönhetően módosulnak az emberi interakciók a munka és a magánélet szférájában egyaránt. Ez a tendencia hatással van a család intézményére, ami egyrészt a rokonságon belüli kapcsolattartás gyakorlatának átalakulását, illetve a családon belüli tudásmegosztás új formáinak megjelenését, másrészt a szűkebb és tágabb rokonság határvonalainak megváltozását, a család és a külvilág viszonyának átértelmeződését jelenti. Ehhez hozzájárul, hogy részben az IKT megjelenésével, részben más társadalmi folyamatok eredményeként új típusú munkaformák alakulnak ki, amelyek alapvetően befolyásolják a családi feladatok és a kereső tevékenység összeegyeztethetőségét, a jelentkező nehézségek és lehetőségek körét. Az IKT-használattal összefüggésbe hozható tehát a munka és a magánélet megváltozása, a két szféra közötti határok elmosódása, ami érinti az életminőséget, és az általános elégedettséget.

A következőkben elméleti áttekintést kívánok nyújtani az IKT elterjedésének munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatásainak problémakörét illetően. A cikk célja, hogy sorra vegye azokat a lehetséges elméleti kereteket, melyek kontextusában az IKT eszközök használatának és a munka-magánélet összeegyeztetésének kapcsolata értelmezhető. Először röviden bemutatom azokat az átfogó szociológiai elméleteket, amelyek a társadalmi környezetre általánosan vonatkoznak, és amelyek kiindulási pontként szolgálhatnak az általunk vizsgálni kívánt társadalmi jelenség megértéséhez. A nagy elméletek (*grand theories*) tárgyalásánál elsősorban a témánk szempontjából releváns elemekre fókuszálok, tehát a család intézményének átalakulására, a megváltozott munkakörülményekre, illetve a technológia és a társadalom viszonyára vonatkoznak. Ezt követően térek rá azokra a középszintű elméletekre, amelyek gondolati koncepciókként támpontot nyújthatnak az empirikus vizsgálatokhoz szükséges hipotézisek és kutatási kérdések megfogalmazásához. A középszintű elméletek két halmazával foglalkozom részletesebben; egyrészt az IKT társadalmi hatásait, másrészt a munka-magánélet egyensúlyát értelmező elméleteket veszem sorra. Azokra a koncepciókra térek ki, amelyekre a két területen folytatott hazai és a nemzetközi empirikus kutatások is gyakran hivatkoznak. Mivel témánk a két terület határán helyezkedik el, tehát az IKT-használatot nem általánosan, hanem kimondottan a munka-magánélet egyensúly szempontjából kívánjuk vizsgálni, szükségessé válik, hogy megkeressük a kétféle középszintű elméleti kategória keresztmetszetét. Ehhez az kell, hogy a munka-magánélet elméletek alapvetéseit az infokommunikációs eszközök alkalmazásának perspektívájából értelmezzük. Ilyen módon az elméletekből kiinduló, logikailag levezethető feltételezésekhez juthatunk, amelyeket későbbi empirikus kutatásokkal tesztelhetünk. A cikk második felében ennek megfelelően a középszintű elméletekből következő felvetéseimet fejtem ki.

ÁTFOGÓ ELMÉLETEK

Számos olyan, a családot érintő társadalmi jelenség tapasztalható, amelyek túlmutatnak a család intézményén, így azok értelmezésére a komplex társadalmi térben érdemes sort keríteni. Ilyen például – a teljesség igénye nélkül – a nők fokozottabb részvétele a munkaerőpiacon, a rugalmasabb munkaidő, illetve a részmunka lehetőségének elterjedése, a férfiak megváltozott, erőteljesebb otthoni szerepvállalása, a családon belüli munkamegosztás átalakulása, továbbá a megváltozott életstratégiák, amelyeket befolyásol az általános környezeti kiszámíthatatlanság és munkaerő-piaci bizonytalanság.

Ezekhez az életmóddal, értékekkel, struktúrákkal kapcsolatos változásokhoz járulnak hozzá azok az IKT területén mutatkozó tendenciák, mint például az internet átalakító hatása a gyermekek nevelésére, oktatására, az otthoni munkavégzésre, a személyes ügyek intézésének módjára (pl. online vásárlás, hivatalok megkeresése e-mailben), vagy a mobiltelefon

használatának hatása a családon belüli, például a szülők és a gyermekek közötti kapcsolattartásra, illetve külső, többek között a barátokkal, ismerősökkel történő kommunikációra.

A következőkben kiemelem azt az öt – véleményem szerint leginkább relevánsnak tekinthető – modernitás-konceptiót, amelyek ezeket a jelenségeket tágabb társadalmi kontextusba helyezve kínálnak összefüggő gondolatrendszert a család intézményi változásait, és a technológiai fejlődés társadalmi vonatkozásait illetően egyaránt: (1) Beck kockázattársadalmát, (2) Bauman folyékony modernitás elméletét, (3) Bell posztindusztriális társadalmát, (4) Castells hálózati társadalmát és (5) Luhmann rendszerelméletét. Olyan elméletekről lesz szó, amelyek a technológiai változásokat, illetve a munka és a magánélet viszonyát nem önmagukban, hanem komplex, hosszú távú társadalmi folyamatokba ágyazva értelmezik. Ugyanakkor, mint azt a következőkben látni fogjuk, a család mint intézmény, a kereső tevékenység és a technológia szerepe eltérő súllyal és összefüggésben jelennek meg ezekben az elméletekben. Bár elvont gondolati struktúrákként kutatási kérdésekhez közvetlenül nem vezetnek, tanulmányozásuk mégis hasznunkra válhat, hiszen segítenek abban, hogy komplex társadalmi, gazdasági, politikai rendszerben gondolkodjunk, valamint értelmezési perspektívákat kínálnak az általunk vizsgált területtel kapcsolatban, más-más tényezőket – például a kockázatokat, a kommunikációt vagy a gazdaság és társadalom globális hálózatait – helyezve előtérbe.

(1) Ulrich Beck koncepciójának középpontjában a bizonytalanság áll. Szerinte a technológiai racionalizálás lökészerű javulása, a munka és a szervezettség fejlődése átalakulást indukál például a karrierutak, az életstílus vagy párkapcsolati formák területén (Beck 2003). A kiszámíthatatlanság és individualizáció következménye, hogy a stabil, jól belátható karrierút helyett az embereknek úgynevezett mozaikkarrierjük van, vagyis az egyén több, de megszakításokkal terhes, bizonytalanabb munkahelyen fut be pályát; az életútban nincsenek fix pontok vagy útjelző táblák (Király–Paksi 2011).

A hiánytársadalmak túllépésével a technikai fejlődés kulcsot ad a rejtett erőforrásokhoz, miközben a „mindennapi kenyérért” folytatott harc megváltozik; a gazdagság eloszlása helyett a kockázati egyenlőtlenségre terelődik a figyelem, vagyis többé már nem annyira az anyagi helyzet, sokkal inkább a bizonytalanság válik kulcskérdéssé, amely szorongást és védekező jellegű célokat indukál az egyének szintjén. A technológiai fejlődés Becknél elsősorban hatásai kapcsán jelenik meg, mint az ipari túltermelés, az egészségügyi kockázatok, egy újfajta globális fenyegetettség, míg az infokommunikációs technológiák szerepe e megközelítésben háttérbe szorul (Beck 2003).

(2) A bizonytalanság helyett a változékonyság Zygmunt Bauman metaforikus társadalomelméletének fő fogalma. A „folyékony modernitás” korszakában az olyan hagyományosan szilárdnak tekintett képződmények, mint a hűség, a szokásjog vagy a családi kötelezettségek felolvadnak, ami nem csupán egy mozzanat, hanem tartós folyamat (Bauman 2000). Általános társadalmi dezintegráció figyelhető meg, miközben az egyén válik felelőssé saját fejlődéséért, boldogulásáért. Az életmódok és életstratégiák pluralizálódnak, a társadalom polarizálódásához pedig a térbeli és időbeli távolságokat áthidaló technológiák eltérő hozzáférhetősége is hozzájárul (Bauman 2000). Ezek a tendenciák érintik a család intézményének felépítményét, illetve a munka és a magánélet tevékenységei közötti prioritásokat, a két terület összehangolásával kapcsolatos problémakört, hiszen a közös érdek ebben az individualista értelmezési keretben nem más, mint hagyni mindenkinek, hogy önállóan érvényesüljön.

(3) A modernitás és a technológiai fejlődés közötti kapcsolat sokkal nyilvánvalóbban jelenik meg Daniel Bell munkájában (Bell 1974). Bell posztindusztriális társadalomról szóló koncepciója lényegében egy tudományos igényű prognózis, amelyben a tudás mint erőforrás játszik központi szerepet. A változások legfontosabb elemeiként azt emeli ki, hogy átalakult a gyártás, egyre

többen dolgoznak a szolgáltatási szektorban, megváltoztak a foglalkozások, és a foglalkozás-kategóriák válnak a posztindusztriális társadalom alapvető fogalomkörévé a nagyobb kohéziót jelentő osztályok helyett. A pénzügyi tőke mellett megnőtt a humán tőke fontossága, amelynek halmozása új típusú célokat indukál az egyén számára (Bell 1974). A legszűkösebb erőforrássá az idő válik, amelynek korlátossága nyomásként nehezedik nem csupán a gazdasági szervezetekre, de a kereső tevékenységet folytatókra is. Az emberek a ismét egyre hosszabb munkanapok mellett gazdálkodnak a magánéletükre fordítható idővel. A családokat érintő újdonság továbbá, hogy a nők státusza jelentősen megváltozott azzal, hogy nagyobb arányban lépnek be a munkaerőpiacra (Bell 1974). Ez elkerülhetetlenül hatással volt a háztartási munkák elvégzésére és a gyermekek nevelésével kapcsolatos feladatok ellátásának módjára, a családon belüli munkamegosztásra, sőt a gyermekvállalás ütemezésére (Bell 1974). Bell nem tartotta magát technológiai deterministának, noha elméleti rendszerében a technológia a változások legfőbb mozgatórugója. A műszaki találmányok, köztük az IKT eszközök széleskörű elterjedése ebben az értelmezésben tehát nem csupán járulékos eleme a társadalom formálódásának, hanem új trendeket generáló tényező.

(4) Az IKT társadalmi értelmezése szempontjából az átfogó elméletek közül még inkább adekvát kiindulópontot adhat Manuel Castells (2005) hálózati társadalom koncepciója. Elmélete szerint egyrészt információs gazdaság alakult ki, amely eddig ismeretlen foglalkozási formákat és munkamódszereket – például online menedzsmentet – alakít ki, ami nyilvánvalóan nem csak a kereső tevékenységek jellegére, de az életstílusokra is hatást gyakorol. Másrészt a gazdaság jellemzője, hogy globális, vagyis a termelés, a fogyasztás és az elosztás világszinten szerveződik, többek között nemzetközi munkaerőpiacokat és munkaerő áramlást hozva létre (befolyásolva a karrier utakat, az egyének számára elérhető munkalehetőségek körét). Az új gazdasági rendszer harmadik tulajdonsága, hogy hálózati geometriával írható le, amelynek nem csak az üzleti kapcsolatok és munkavállalás, de például a globális kultúra vagy az életmód szempontjából is relevanciája van. A munkaerő individualizálódik, új típusú munkamegosztás alakul ki, amely az egyes dolgozók tulajdonságain és képességein alapul. Ezek a munkakörülményeket, illetve a munkahelyi elvárásokat érintő változások alapvetően befolyásolják a munka és a magánélet szférájának érintkezési felületét, és kihatnak a kettő egyensúlyának megteremtésére tett erőfeszítésekre is. Az IKT kapcsán érdemes megemlíteni, hogy Castells külön is foglalkozik a tömegmédiá és a tömegkommunikáció témakörével, a technológia és a társadalom kölcsönhatását tekintve pedig azt hangsúlyozza, hogy nem az előbbi formálja az utóbbit, hanem sokkal inkább a változó társadalmi igények alakítják a technológia fejlődését. A hálózati társadalom tagjai szerinte nem elidegenedett emberek, hanem – többek között az IKT-nek köszönhetően – fejlett társas viszonyrendszert ápoló egyének. Szerinte a hálózati paradigma behatol az élet valamennyi területére (Castells 2005), a munka szférájába éppúgy mint a magánéletbe.

(5) Amennyiben a család intézménye tekintetében a (családon belüli illetve a család és a külvilág közötti) kommunikáció szerepét kívánjuk hangsúlyozni, akkor releváns kiindulópontot nyújthat Luhmann (1975) átfogó elméleti komplexuma. Általános rendszerelméletében elkülönülnek a technikai, a biológiai, a pszichikai és a szociális rendszerek, amelyek közül az utóbbiakat kizárólag kommunikációs műveletekből felépülő kategóriaként határoz meg. A társadalom szempontjából tehát nála a kommunikáció lényeges komponensként értelmezhető, amely az információ, a közlés és a megértés szintézisaként valósul meg. Luhmann számára a társadalmi differenciálódásban és a rendszerformálódásban kitüntetett helyet kap a család intézménye. Elméletében a szegmentált társadalmi differenciálódás alapja ugyanis a család, amit Luhmann mesterséges társadalmi képződménynek tekint. Értelmezése szerint olyannyira meghatározó alapegységéről van szó, hogy a társadalmi rétegződés nem is egyénekre, hanem családokra vonatkozik (Brunczel 2008). Luhmann a technológia kapcsán kiemelten kezeli az „elterjesztő médiumokat”, a globalizált világtársadalmat a médiák által befolyásolt szociális valóságként értelmezi (Luhmann 1996).

Rendszerelméletében általános értelemben vett technikáról beszél, amelybe nem csak a műszaki, és főleg nem csak a kommunikációs eszközök értendők bele, hanem olyan mechanizmusok is, mint a könyvvitel, amely például a termelési folyamatokat pénzben fejezi ki.

Az eddig ismertetett elvont átfogó elméletekhez képest – Merton szavaival élve – „eltérő relevanciapotenciállal” rendelkeznek a középszintű elméletek, amelyekből konkrétan megfogalmazott, kutatással igazolható hipotézisek következnek, és amelyek a társadalmi jelenségek bizonyos meghatározott oldalaival foglalkoznak (Merton 2002: 63-97.). A következőkben a témánkhöz kapcsolódó középszintű elméleteket vesszük sorra, vagyis a munka-magánélet egyensúlya és az infokommunikációs technológiai változások összefüggéseinek teoretikus aspektusait járjuk körül, mikro- és a makroszintű társadalmi vonatkozásokat egyaránt szem előtt tartva.

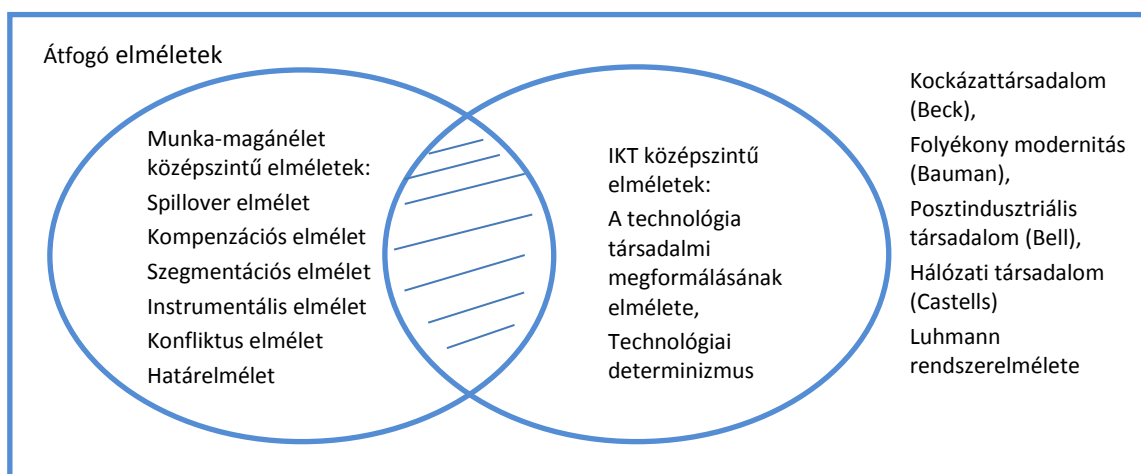
KÖZÉPSZINTŰ ELMÉLETEK

A család és az IKT kölcsönhatásainak témaköre két általános kutatási terület határán helyezkedik el. Egyrészt adottak a család fogalmának megváltozását a munka-magánélet egyensúlya szempontjából leíró középszintű elméletek, másrészt az IKT társadalmi hatásait kifejtő elméleti konstrukciók. Mindkét halmaz elemei beilleszthetők a fentebb részletezett átfogó elméletekbe, mint általánosabb rendszerekbe, ugyanakkor azokkal ellentétben támpontokat nyújtanak a konkrét kutatási kérdések megfogalmazásához, a rendelkezésre álló adatok megközelítésének módjaihoz, a figyelembe veendő változók köréhez.

A kétféle középszintű elméleti kategória rövid bemutatását követően azok keresztmetszetének megkeresésénél alapvetően a munka-magánélet egyensúlyának problémakörét leíró elméletekből indulok ki, és az általuk megfogalmazott összefüggéseket, állításokat értelmezem a társadalom és az infokommunikációs technológia kapcsolatát leíró elméletek egyikének (a valóságot véleményem szerint leginkább közelítő koncepció, a technológia társadalmi megformálásának elmélete) szemszögéből.

Az egyes elméleti kategóriák egymáshoz való viszonyát az 1. számú ábra szemlélteti.

1.sz. ábra: A munka-magánélet kutatási területhez kapcsolható átfogó és középszintű elméletek

AZ IKT FEJLŐDÉSÉVEL ÉS TÁRSADALMI VONATKOZÁSAIVAL KAPCSOLATOS ELMÉLETEK

Az irodalom „tudomány, technika és társadalom”-ként, (*Science, Technology and Society*) vagy „tudomány- és technikatudományok”-ként (*Science and Technology Studies*), röviden – az angol elnevezésekre utaló mozaikszóval – STS-ként hivatkozik a technika társadalmi aspektusait tanulmányozó tudományterületre, amely elméletek és empirikus kutatások sokaságát foglalja magában (Király 2005). Az interdiszciplináris STS képviselői különbözőképpen értelmezik a műszaki innováció és a társadalom kapcsolatát. E tekintetben alapvetően kétféle megközelítés lehetséges: a technológiai determinizmus, illetve a technológia társadalmi megformálásának elmélete. Az előbbi szerint a nagy technológiai változásokra reagálnak az egyének, vagyis az újítások indukálják a társadalmi folyamatokat (pl. Perrin 1979). A technológia a társadalom szférájától elkülönült, független terület, amely politikai vagy etikai értelemben semlegesnek tekinthető, fejlődési irányait nem befolyásolják a közösségi igények, problémák, vagy a politikai döntéshozatal. Ezt a fajta egyirányú magyarázati modellt technológiai utópizmusnak is szokták hívni, mivel azt feltételezi, hogy a műszaki vívmányoknak olyan belső tulajdonságaik vannak, amelyek szükségszerűen valamilyen kedvező eredményre vezetnek (Mody – Trebing – Stein 2010).

Lényegében ebbe az irányzatba sorolható például az Everett M. Rogers nevéhez köthető „technikai újítások terjedési elmélete” (*Diffusion of Innovations Theory*), amely az adaptálás dinamikáját, gyorsaságát illetve mintázatát modellezi, annak hosszú távú társadalmi hatásainak leírására nem tér ki (Rogers 1995). Ez az irányzat azért nevezhető deterministának, mert adottnak feltételezi a technológiát, és sokkal inkább az innovációk közösségre gyakorolt hatásaira helyezi a hangsúlyt, míg magát a terjedő vívmányt stabilnak és változatlanul tartja. A társadalmi hatás itt mindössze a kommunikáción, az újdonság elfogadásának mechanizmusán keresztül bontakozik ki, és elsősorban a terjedés sikerességében nyer értelmet.

Az 1960-as években számos kritika látott napvilágot a technológiai determinizmus szemléletmódjával kapcsolatban. Egy részük különbséget tesz az ún. kemény és puha technológiai determinizmus között, attól függően, hogy az emberi beavatkozásnak mennyire enged tág teret. Az utóbbi értelmében például a kommunikációs eszközök jelenléte lehetőségeket nyújt, illetve elősegíti a haladást az adott társadalom számára, míg hiánya a fejlődés gátjává válhat (Verhulst 2010). Ez a fajta szemlélet, vagyis annak elismerése, hogy a műszaki fejlődés részesei és egyben alakítói vagyunk, nyitott utat az STS kutatások széles köre számára.

Sokat hivatkozott megközelítés a szimbolikus interakcionista hagyományokat követő irányzat, az eredetileg Donald MacKenzie és Judy Wajcman nevéhez kötődő (MacKenzie – Wajcman 1985), majd Robin A. Williams és David Edge által hivatkozott koncepció (Williams-Edge 1996), a „technológia társadalmi megformálásának elmélete” (SST, *Social Shaping of Technology*), amelynek ernyőfogalma alá szintén számos teoretikus koncepció és empirikus kutatási irányzat tartozik. Ezek mindegyike közös abban a szemléletben, hogy a technológiai determinizmus nem megfelelő megközelítési mód az innovációk és a fejlődés, illetve a kapcsolódó társadalmi változások leírására (Lievrouw 2010). Ez az irányzat konstruktivista episztemológián alapul, és inkább az emberi választások fontosságát hangsúlyozza, vagyis a műszaki innovációt nem tekinti politikailag vagy etikailag semlegesnek. Az SST szerint tehát nem egy független tényezőről, egy átláthatatlan „fekete dobozról”, vagy egy külsődleges adottságról van szó, hanem olyan faktorról, amely összefonódik a társadalmi folyamatokkal, s amely így szociológiailag elemezhető. Röviden úgy is mondhatjuk, hogy a társadalom és technológia összefüggéseit kölcsönhatásos kapcsolatként értelmezi. Ennek az irányzatnak a képviselői pl. Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes és Trevor Pinch (2012).

Az SST különös figyelmet fordít a tudás természetére, és annak megnyilvánulására a társadalomban, főleg mivel a tudást éppúgy, mint annak termékeit – a tudományt is ideértve – társadalmi jelenségként kezeli. Külön terület, a „tudományos tudás szociológiája” (*Sociology of Scientific Knowledge*) foglalkozik a tudás növekedésének társadalmi feltételeinek vizsgálatával, amely – mint megközelítési mód – hatással volt a technológia szociológiai elemzésének olyan koncepcióira, mint a Wiebe E. Bijker nevéhez köthető, a „technológia társadalmi konstrukciója” (SCOT, *Social Construction of Technology*) elmélet. Ez utóbbi kutatási irányzat a tervezők, a fejlesztők és a felhasználók számára elérhető választási alternatívákat vizsgálja a fejlődési folyamat során. Ez a megközelítés, akárcsak a technológiai determinizmus, szintén lineáris kapcsolatot tételez a két szféra között, csakhogy fordított irányban: értelmezésük szerint a társadalom egyoldalúan hat a technológia fejlődésére, teljességgel meghatározva azt (Lievrouw 2010).

Az SST egy másik irányzata a Michel Callon, illetve Bruno Latour nevéhez köthető „cselekvő-hálózat elmélet” (ANT, *Actor-Network Theory*) (Lievrouw 2010, Király 2008). Ez a koncepció szakít a technológiai determinizmus és a SCOT által képviselt lineáris ok-okozati megközelítéssel, és azt veszi alapul, hogy az emberek, az intézmények és a technológiák egyformán hatnak a fejlődés folyamatára, így aztán azt sem a műszaki „push” (tehát a technikai újításoktól vezérelt innovációt leíró), sem a piaci „pull” (tehát a fogyasztói igények által generált innovációt megragadó) modell nem képes önállóan és teljes körűen megmagyarázni. Az irányzat értelmezése szerint az emberek és a technológiák egy folyamatosan változó szociáltechnikai hálózat egymáshoz kapcsolódó nódusai (node), amelyek a fejlesztések alakulásának és vívmányok használatának különböző formáit eredményezik. A kutatás során minden faktort figyelembe kell venni, nem csupán az aktorokat, hanem a kapcsolati hálózatokon felül a kulturális dimenziókat éppúgy, mint a rendelkezésre álló tudományos eredményeket vagy kutatási eszközöket (Latour 1987).

A technológiai determinizmus elmélete azonban túlságosan leegyszerűsítheti a két terület viszonyát, ha figyelmen kívül hagyja, hogy a kutatás-fejlesztés tevékenységeket – a bizonyos szinten meglévő – társadalmi igények hívják életre. Hiba lenne ugyanakkor azt feltételezni, hogy a műszaki fejlődés kizárólag reaktív módon, a társadalom által indukáltan történik. A két szféra viszonyát egy interakciót feltételező modell írja le megfelelően, amely tudomásul veszi a technológiai haladás és a társadalmi folyamatok egymásba fonódásának a komplexitását. Véleményem szerint a castells-i hálózati logikába is jól illeszkedő cselekvő-hálózat elmélet (ANT) az egymásra ható erők kellően összetett rendszerét kínálja fel. A következőkben ennek megfelelően a technológia társadalmi megformálásának keretrendszerét, azon belül is a cselekvő-hálózat elméletet (ANT) veszem alapul: abból indulok ki, hogy egyirányú hatásmechanizmus helyett kölcsönhatás-jellegű összefüggést feltételezhetünk a technológia és a társadalom szférája között. Az infokommunikációs technológia (IKT) értelmezésem szerint tehát nem csupán adottság, de a társadalmi igények szerint folyamatosan módosuló tényező, az egyének pedig nem csupán alkalmazkodnak a változásokhoz, de épp úgy tekinthetők azok aktív előidézőinek is. Mindeközben arról sem feledkezhetünk meg, hogy nem egy állandósult állapotot vizsgálunk az infokommunikációs technológiák társadalmi vonatkozásai tekintetében, hanem egy hosszú távú folyamat bizonyos stádiumát.

MUNKA-MAGÁNÉLET EGYENSÚLY ELMÉLETEK

Miután tisztáztuk a társadalom és a technológia kapcsolatát leíró teoretikus irányvonalakat, rátérhetünk a témakörünk szempontjából releváns másik nagy kérdéskörre, a munka-magánélet egyensúly problémáját leíró középszintű elméletekre.

A szociológiai kutatások már az 1950-es évektől foglalkoznak a munka és a család kapcsolatával. A két terület interakciójának leírásakor az 1990-es években vált népszerűvé a „család” helyett a „magánélet” – illetve újabban a „nem munka” – fogalmainak alkalmazása. Ezek általánosan tartalmazzák a férfiak és a nők családdal és karrierjükkel kapcsolatos elvárásait, igényeit, illetve a gyermektelenek és egyéb családi kötelezettséggel nem rendelkezők aspektusait (Geszler 2012). A két szféra közötti kölcsönhatás négy paraméterrel írható le: integráltság (a szegmentáció illetve integráció mértéke); irány (melyik terület gyakorol hatást a másikra); kontextus (a vizsgálat perspektívája, mikro- vagy makroszint, illetve az egyén számára külsődleges, mégis befolyással rendelkező „exo” életterület); minőség (pozitív vagy negatív hatások, erőforrás-elvonások, hiány, gazdagítás vagy könnyítés) (Rantenent idézi: Geszler 2012: 15-16). A munka és a család érintkező felületét illetően a négy szempont szerint különböző hipotézisek fogalmazhatók meg. A klasszikus megközelítések tekintetében öt modell különböztethető meg (Zedeck – Mosier 1990):

(1) A hazai irodalomban is talán leginkább elterjedtnek mondható koncepció a *spillover*³ *elmélet*, amely abból indul ki, hogy a határvonalak a munkahely és magánéleti szféra között nem élesek és átjárhatatlanok. Annak ellenére, hogy időben és térben szeparált területekről van szó, az egyén viselkedése, érzelmei, attitűdjei, értékei, képességei az egyik területről könnyen átkerülnek a másikba (pl. a munkahelyi problémák hatására valaki otthon is rosszkedvű és gondterhelt) (Staines 1980). Kétféle *spillovert* vizsgálnak az empirikus kutatások általában: a munka átömlését a magánéletre, illetve az ezzel ellenkező irányú folyamatokat, a magánélet benyomulását a munka világába. Mindkettő értelmezhető pozitív és negatív kontextusban az egyén szempontjából, és mindkettő a két terület integrációját feltételezi abból kiindulva, hogy az egyén nem különíthető el munkavállalóra és szülőre vagy partnerre (Martinengo 2007).

(2) A másik irányzat, a *kompensációs elmélet* szerint viszont kimondottan inverz kapcsolat van a munka és a magánélet között: az egyik területen megélt sikerekkel lehet kompenzálni a másikon tapasztalt hiányosságokat (Staines 1980). Ennek érdekében az emberek kompenzáló beruházásokat tesznek, tehát ami nem áll rendelkezésre számukra az egyik szférában, azt a másikban pótolják. Például azok, akik munkahelyükön erős deprivációval küzdenek, negatív érzéseiket a családban tapasztalt elégedettséggel ellensúlyozzák. A kompenzáció két formája különböztethető meg: az egyén egyrészt csökkentheti részvételét az egyik, számára kedvezőtlenebb eredménnyel kecsegtető területen, miközben nagyobb involváltságra törekszik a másikon. A másik kompenzáló stratégia értelmében az egyik területen tapasztalt hiányt a másik területen elért jutalmakkal pótolják (Geszler 2012).

(3) Az *instrumentális modell* olyan értelemben továbbmegy a kompenzációs elmélethez képest, hogy azt feltételezi: az egyik környezetben végzett tevékenység képes megkönnyíteni a sikeres működést a másik területen. Tehát itt az eszközök szempontjából lényegében kettős felhasználásról beszélhetünk. Például valaki erőfeszítéseket tesz, hogy a munka eredménye (pénz) létrejöjjön, ami mint eszköz lehetővé teszi, hogy sikeres és kielégítő magánéletet tartson fenn, illetve kellemesen töltsen

³ A „spillover” szakszó tekintetében a magyar családszociológiai szakirodalomban többféle fordítással is találkozhatunk („átszűrődés”, „átfolyás”, „átömlés”), de leggyakrabban az általam is használt eredeti angol kifejezéssel hivatkoznak a szóban forgó elméletre.

szabadidejét (Evans – Bartolomé 1984). Az összefüggés nyilvánvalóan fordítva is érvényes lehet: a tartalmas magánélet megkönnyíti az egyén számára, hogy növelje kereső tevékenységének eredményességét. Az instrumentális elmélet, akárcsak a többi eddig említett koncepció a munka és a magánélet erőteljes összefonódását feltételezi, nem úgy, mint a most következő negyedik irányvonal.

(4) A *szegmentációs elmélet* szerint a munka területe és az élet munkán kívüli világa élesen elválik egymástól, és a két szférában végzett tevékenységek nem befolyásolják egymást. Vagyis az egyik területen sikerek érhetők el a másik bármilyen hatása nélkül. Elképzelhető, hogy az életút során eleinte a karrier, majd később a család válik domináns környezetté (Evans – Bartolomé 1984). Az időbeli, térbeli és funkcionális elkülönülés teszi lehetővé, hogy az egyének egyértelmű kategóriákat alakítsanak ki az életükben, illetve világos preferenciákat állítsanak fel. Az elmélet szerint tehát a kereső tevékenység és a privát szféra szükségszerűen válik ketté, nem valósul meg az integráció.

(5) Végül a *konfliktus modell* egyenesen azt állítja, hogy a munka és a magánélet területei normatívan összeegyeztethetetlenek, és az egyik szféra elvárásai áldozatokat követelnek a másiktól (Evans – Bartolomé 1984). A családi kötelezettségek ilyen összefüggésben könnyen válnak a munkahelyi hiányzás vagy lassúság forrásává, vagyis ez az elméleti rendszer keretet nyújthat a szerepek közötti konfliktusok empirikus vizsgálatához (Zedeck – Mosier 1990). A konfliktus modellek alapvetően két hipotézisre építenek: a hiányhipotézis szerint az egyén rendelkezésére álló idő és energia szűkös erőforrásokként jelentkeznek, amelyek könnyen kimerülnek, míg a szerepkonfliktus elmélet szerint az egymásnak feszülő szerepelvárások eredményeznek feszültséget (Geszler 2012).

A klasszikusnak nevezhető modellek mellett hatodik koncepcióként hivatkozhatunk a *határelméletre* (Clark 2000), mely a következőket állítja: A munka és az otthon területei átjárhatóak, és bár a két szféra számos aspektusa nehezen módosítható, a szereplők valamennyire képesek formálni azok természetét, illetve képesek elősegíteni az egyensúly kialakítását. Ez a megközelítési mód komplexen kezeli azt a problémakört, hogy a határokon rendszeresen átkelő nők és férfiak hogyan menedzselik ezeket a választó vonalakat, hogyan tárgyalnak a két terület ún. határhozival (border keepers), és hogyan állítanak fel egyensúlyt az életükben (Clark 2000). A pozitív és negatív hatású interakciókat egyaránt magában foglaló határelmélet a két terület integrációját elfogadó modellekkal rokon, a spillover megközelítéshez áll a legközelebb, ugyanakkor olyan értelemben meghaladja azt, hogy az egyénekre nem a két terület által meghatározott érintkezési felületen végbemenő interakciók passzív elszenvedőiként tekint, hanem az egyensúly felállításában érdekelt aktív résztvevőkként. A következőkben ezt az elméletet – a többihez képest – részletesebben is tárgyalom, ugyanis komplex megközelítés révén több, IKT szempontból releváns aspektust kínál.

A KÉT ELMÉLETI TERÜLET ÖSSZEKAPCSOLÁSA

Mielőtt elkezdem összekapcsolni a munka-magánélet egyensúly elméleteket az IKT-használat kérdéseivel, érdemes kitérnünk néhány olyan általános gyakorlati trendre, amelyek empirikusan már igazolást nyertek, és amelyekre logikai eszme-futtatásom, illetve a mikroszintű példák kapcsán hivatkozni fogok. Tehát három nagy, a család intézményét érintő, az IKT elterjedésével összefüggésben lévő társadalmi trendet – az IKT eszközök használata által garantált rugalmasabb munkaszervezési formák megjelenését, a munka és magánélet határainak IKT eszközöknek köszönhető elmosódását, illetve az ún. hálózati család modell megjelenését – amely integrálja a kommunikációs technológia vívmányai által biztosított

lehetőségeket a családfelépítmény megváltozott formáival, amelyek alapot kínálnak a munka és a család összehangolási problémájának IKT szempontú kifejtéséhez.

IKT trendek

Az infokommunikációs technológia dinamikus fejlődése különböző módokon lehet hatással az egyének életstratégiáira és családi viszonyaira. Egyrészt az olyan eszközök és infrastruktúrák elterjedése, mint a mobiltelefon, a laptop, vagy az internet a kapcsolattartást időben és térben is kiterjeszti, megváltoztatja a családon belüli és kívüli kommunikáció formáját, struktúráját és szerepét, másrészt megváltoznak maguk a munkakörülmények, a feladatkörök jellege, az elvégzésükhöz szükséges idő és kompetencia is.

(1) Az első, sokat kutatott trend, hogy egyre *rugalmasabb munkaszervezési formák* terjednek el, amelyek különböző hatással lehetnek az életminőségre. A területre vonatkozó elemzések az optimista és a pesszimista megközelítések végletei között széles spektrumban mozognak. Az optimista elemzések a pozitív elemekre helyezik a hangsúlyt, amilyenek például a nagyobb autonómia vagy a család szférájának dominanciájához hozzájáruló részmunkaidő. A kutatások általában a munkavállalók egy magasan képzett kisebbségére fókuszálnak. A pesszimista elemzések ezzel szemben negatív összefüggésben vizsgálják a kedvezőnek tűnő változásokat is. Például az autonómiára függésként tekintenek, a munkaidő rugalmasságára pedig olyan tényezőként, amely a magánélet rovására növeli a munkával töltött időt. Akár az optimista, akár a pesszimista szemléletet vesszük alapul, a rugalmas munkaszervezés gyakorlati következménye, hogy megváltoznak a családtagok lehetőségei a munka és a magánélet összehangolására, amely összefonódik azzal a trenddel, hogy a családon belüli szerepek, például a háztartáson belüli (különösen a férfiak és a nők közötti) munkamegosztás is egyre inkább átalakul, méghozzá oly módon, hogy a férfiak egyre nagyobb szerepet vállalnak a házimunkából (például a férj feladata lesz a bevásárlás). Az angolszász irodalom a nyugat-európai és amerikai kutatásokra alapozva (pl. Alwin – Braun – Scott 1992, Chevalier – Viitanen 2002, Jaumotte 2003) a nők újszülött és nagyarányú munkába lépésére helyezi a hangsúlyt ebben a kérdésben (elsősorban a gyermekvállalási hajlandósággal összefüggésben tárgyalva a kérdést), noha ez a változás eltérően jelentkezik a volt szocialista országokban, amilyen Magyarország is. Hazánkban a rendszerváltás előtt még magasabb is volt a nők munkavállalási aránya, mint azóta, tehát a női munkavállalás tekintetében valójában csökkenő trend volt megfigyelhető a kilencvenes évek elején (pl. Frey 1993, Nagy 1994, 1995, Pongrácz 2001, Plantenga – Remery – Takács 2012). Bármelyik problémából indulunk ki (a korábbi egykeresős családmódel felváltása kétkeresőssel, vagy a férfiak és nők korábbi háztartási munkamegosztásának megváltozása, az időráfordítás és a feladatok jellegének kiegyenlítődése), az infokommunikációs technológiák szerepe megkerülhetetlen.

Az IKT a munka megszervezésének rugalmasságát nagymértékben támogatja, például lehetővé válik a túlóra elvégzése otthonról internetkapcsolattal laptopról, vagy a távmunka (pl. Haddon 1998, Valenduc – Vendramin 2002, Tremblay – Paquet – 2006).

(2) Nem csupán a munkaszervezési formák flexibilitásáról, de a két szféra, *a munka és a magánélet területének fokozott átjárhatóságáról* is beszélhetünk, vagyis a kétféle foglalatosság (fizetésért végzett tevékenység, illetve a családdal kapcsolatos kötelezettségek ellátása, esetleg baráti kapcsolatok ápolása, szabadidős tevékenység, stb.) egyre kevésbé válik el térben és időben. Ez az átjárhatóság a másik trend, ami gyakorta az empirikus kutatások célkeresztjébe kerül (pl. Leung 2011, Wajcman et al 2010, Tennakoon 2007, Chesley 2005). Az IKT a kommunikáció és az információkhoz való bárhonnani és bármikori hozzáférés

arzenálját biztosítják a felhasználók számára. Például a munkahelyi e-mailek megérkezhetnek a mobiltelefonra is, vagyis sürgős, határidős feladatoknál nem szükséges az irodában várakozni egy jóváhagyásra, illetve visszajelzésre. Az áteresztőképesség (*permeability*) mint koncepció a kutatásokban olyan értelmezésben jön elő, miszerint megtörténhet, hogy az egyén bár fizikailag az egyik területen tartózkodik, pszichésen illetve viselkedésében a másikban involvált. Míg az áteresztőképesség fogalma azt fejezi ki, hogy a családi problémák milyen gyakran lépik át az iroda határait- vagy fordítva-, a rugalmasság azt jelenti, hogy az adott terület mennyire alakítható (Leung 2011). Például a vállalati kultúra mennyire merev azzal kapcsolatban, ha a munkavállalók családi ügyet intéznek telefonon a munkahelyükön, munkaidőben. Amikor a két terület rugalmassága és áteresztőképessége egyaránt magas, akkor nagyfokú integrációról beszélünk (Leung 2011: 252-253).

(3) A harmadik trend IKT szempontjából már jóval kevésbé kutatott, vélhetően azért, mert a munka-magánélet egyensúlyának kérdéskörét csak közvetetten érinti. Arról van szó, hogy *a család mint közösség és mint intézmény önmagában is komoly változásokon megy keresztül*. Egyre kevésbé jelent előre megírt, egyértelműen definiált szerepeket és viszonyokat, egyre inkább jellemző, hogy az együttélés szabályrendszerét a kapcsolatban résztvevők maguk alakítják ki érintkezések sorozata folyamán. Nagyobb szerepet kap az individuum, ugyanis az egyén döntése határozza meg, hogy kik tartoznak rokoni viszonyrendszerébe (*patchwork family*), illetve azt is, hogy azon belül kikkel milyen intenzitású és mélységű kapcsolatot tart fent. Ezek a kötődések eltérhetnek a vérségi kapcsolatoktól, vagy a háztartás kereteitől. A kommunikáció – a vérségi viszony és a pénz mellett – egyre erősebb kohéziós erőként jelentkezik, amelynek mintázata és szerepe jelentős átalakuláson megy keresztül. A mobiltelefon megjelenése például lehetővé teszi, hogy a család tagjai a nap során folyamatosan tartsák egymással a kapcsolatot, és hatékonyan szervezzék meg életüket. Az egymástól távol élők számára ugyanakkor az internet biztosíthat állandó összeköttetést. Az ICT technológiáknak a jövőben nagy szerepük lehet a fogyatékkal élők vagy az idős családtagok gondozásában is (OECD 2008). A kutatások szerint személyes kapcsolattartással biztosított erős kötéseknek egy gyengébb, digitális térben megvalósuló változata jön létre, ám sokkal inkább kiegészítő, mintsem helyettesítő jelleggel. Vagyis az internet használatának hatása lehet, hogy elősegíti a családtagok közötti kommunikációt, miközben nem csökkenti a társas szabadidő volumenét (pl. Lengyel 2003, Hughes – Hans – Hans 2004, Broadbent 2009). Rávetítve a castelli logikát a család intézményére, bevezethető egy hálózati családmódel, amely integrálja a kommunikációs technológia vívmányai által biztosított lehetőségeket a családfelépítmény megváltozott formáival (Dén-Nagy – Király – Paksi 2012). A munka-magánélet egyensúlyának szempontjából annak van jelentősége, hogy megváltozhat a családon belüli munkamegosztás, a generációk közötti tudásmegosztás iránya akár fel is cserélődhet, módosulhat a család közösen eltöltött szabadidős tevékenységének jellege (közösen játszott online játékok, online *chat*). Ha a család tagjai nem egy háztartásban élnek, például ha valamelyik szülő nagyobb fizikai távolságban vállal munkát, vagy a felnőttkorba lépő gyermekek elköltöznek más városban vállalt munkahelyi kötelezettségek miatt, a napi szintű kapcsolattartás akkor is megmaradhat. Noha az internetes *chat*-beszélgetések minősége eltér a személyes kommunikációtól, hiszen jóval szegényesebb kommunikációs eszköztárra épül (pl. a non-verbális jelzések nagy része elvész), az eltérő földrajzi helyzetből adódó problémák mégis részben áthidalhatóvá válnak (pl. Christensen 2009, Broadbent 2009, Madianou – Miller 2011).

Az IKT trendek értelmezése a munka-magánélet elméletek szemszögéből

A következőkben a korábban tárgyalt, empirikus kutatások által igazolt társadalmi trendekre hivatkozva értelmezem a munka-magánélet elméleteket IKT szempontból, néhány példával alátámasztva a feltárt összefüggéseket. A most következő

érvelés logikai úton levezetett következtetésekből áll, az így megfogalmazott állítások olyan hipotézisek, amelyek empirikusan alátámasztandók.

Spillover elmélet és az IKT

Amennyiben a *spillover* elméletet tekintjük teoretikus keretnek, a két terület érintkezését illetően négy kategóriában is gondolkodhatunk: pozitív és negatív hatású munka-magánélet, illetve magánélet-munka átszűrődésről is lehet szó. (1) A laptop és mobiltelefon használatával elérhető otthoni munkavégzés lehetősége például abban az esetben, ha a gyermek lebetegedik, pozitív munka-magánélet átszűrődést eredményezhet, illetve erről a kategóriáról beszélünk akkor is, ha az apa (vagy az anya) haza tud érné a kisgyermek fürdetésére, mert az napi munkáját később otthonról be tudja fejezni. (2) A családdal töltött hétfégi program leváltása a kereső tevékenységgel kapcsolatos feladatok elvégzésére ugyanakkor a negatív átszűrődést szemlélteti, mint ahogy az a szituáció is, amikor egy családi ünnepi vacsora mellől azért kell felállnia valakinek, hogy elintézzon egy sürgős munkahelyi telefont. (3) Másrészt a munkaidőben, az irodában lebonyolított családi telefonbeszélgetések, vagy internetes rövid üzenetváltások (olyan, hazánkban is elterjedt *chat*-program segítségével, mint például a Skype), amellyel a szülők azt egyeztetik hatékonyan a munkahelyi feladatok legfrissebb változására reagálva, hogy ki menjen a gyerekekért a délutáni különórákra, jó példa lehet a pozitív magánélet-munka átszűrődésre. Ugyanebbe a csoportba tartozik a munkahelyen (akár munkaidőn kívül) végrehajtott magáncélú online ügyintézés, akár a közüzemi csekket internetes banki alkalmazáson keresztül befizetése, amellyel jelentős idő takarítható meg (a postai befizetéshez képest), és amelynek lehetősége a megfelelő infrastruktúra hiányában adott esetben otthon már nem áll rendelkezésre. (4) Ezzel szemben a negatív hatásokra példa a munkahelyi határidők elvételése, illetve hibák elkövetése a figyelem túlságos megosztottsága miatt, például a barátokkal való kapcsolattartás érdekében gyakorolt intenzív közösségi médiahasználat révén. Ezekből a tipikus esetekből is jól látható, hogy az IKT és a társadalom viszonya mennyire komplex, az IKT részben kiszolgálja a társadalmi igényeket, részben azonban diszfunkciókat eredményez, és arra ösztökéli a társadalom tagjait, hogy reagáljanak a kialakult kihívásokra.

Nem állíthatjuk tehát, hogy az IKT eszközök rendelkezésre állása és használata kizárólag pozitív vagy negatív, illetve kizárólag az egyik irányú hatást erősíti, még az egyének szintjén sem. Logikailag belátható, hogy inkább az valószínű, hogy eltérő erősségű, változó gyakorisággal megjelenő, különböző irányú hatások valamilyen keveréke érvényesül.

Szegmentációs elmélet és az IKT

Noha a munkahelyi rugalmasság általános növekedése (tehát a kevésbé merev munkahelyi kultúra elterjedése) kedvez a két terület közötti átszűrődés növekedésének, bizonyos munkakörökben ez a rugalmasság a munka jellege miatt eleve nem valósulhat meg, annak ellenére, hogy a fejlett IKT eszközök azt elvben lehetővé tennék. Olyan esetekről van szó, ahol egyrészt a munkavégzés térben és időben túlságosan korlátozott, másrészt egyáltalán nem kötődik hozzá IKT-használat, vagyis az IKT egyre fokozottabb elterjedésének növekedése sem idézi elő a két terület összemosódását. Ilyen például az alacsonyabb képzettséget igénylő, nem irodai munkák (pl. gyártósorok dolgozói, építőipari munkások, stb.), vagy az olyan speciális munkakörök, mint a laboratóriumi kutatói tevékenység, amelyet különleges körülmények között végeznek. Az ilyen csoportok vizsgálatánál véleményem szerint a *spillover* helyett inkább a szegmentációs elmélet alkalmazható keretként, vagyis a munkahelyi és munkaidőben végzett tevékenység élesen elválik az otthonról és a szabadidőtől. Átjárhatóság helyett itt sokkal inkább valószínű, hogy a két terület menedzsmentje alapvetően a kettő rugalmatlan elkülönítésén alapul, tehát az integráció szintje rendkívül

alacsony. Az IKT eszközök használata ezekben a csoportokban vélhetően más szerepet tölt be, illetve eltérő mintákat mutat azokhoz a csoportokhoz képest, ahol a munka és magánélet összemosódása, a munkakör rugalmassága nagyobb. Például elképzelhető, hogy ezekben a szegmensekben egyáltalán nem tapasztaljuk az internet használatát a munkahelyen, így ott a privát használat sem jöhet szóba, vagy az otthoni munkavégzés fizikailag nem valósítható meg (pl. kamionsofőr). Az átszűrődés megvalósulatlanságának más okai is lehetnek, például mert a feladatok elvégzéséhez szigorúan bizalmas, otthonról nem elérhető adatállományokra, vagy drága szoftverre van szükség. Fontos kérdés tehát, hogy a munka-magánélet egyensúlyának kérdését milyen típusú hivatásoknál illetve munkaköröknél vizsgáljuk, mert az IKT-használat tekintetében kizárólag ebből kifolyólag gyökeresen eltérő eredményeket kaphatunk. A két terület integrációs szintjét illetően tehát különböző foglalkozási csoportoknál ésszerű lehet eltérő elméleti alapokon nyugvó hipotéziseket megfogalmaznunk. Míg bizonyos munkavállalóknál a *spillover* vagy a határelmélet megfelelő kiindulási alapot jelenthet, más esetekben a szegmentációs elmélet bizonyulhat alkalmas gondolati keretnek.

Kompenzációs elmélet és az IKT

A *spillover* és a szegmentációs elmülethez képest eltérő értelmezési keretet kínál a kompenzációs elmélet, amely nem a két terület integrációjára, a rugalmasság és az átjárhatóság kérdésére helyezi a hangsúlyt, hanem az elérni kívánt célokra, és az elérésükhöz szükséges eszközökre. A kompenzációs elmélet szerint azokat a kívánt élményeket, viselkedéseket és pszichológiai állapotokat, amelyek nem adóttak a munkahelyen, a magánéletben próbáljuk realizálni, és viszont. Ha ezt az IKT eszközeinek alkalmazása szempontjából akarjuk értelmezni, akkor kiindulhatunk abból, hogy az adott foglalkozás milyen információs és kommunikációs követelményeket támaszt az egyén felé, és ennek milyen ellentételezését valósítja meg a magánéletben. Például elképzelhető, hogy egy folyamatos és intenzív telefonos kommunikációt igénylő munkakör mellett (ügyszolgálat, hirdetésszervezés) az egyén a magánéletében a telefonos érintkezések visszaszorítására, és a személyes kommunikáció kiterjesztésére törekszik. Előfordulhat, hogy míg valakinek a munkahelyén emberek százaival kell napi szinten beszélnie, a családi és baráti kapcsolatainak körét leszűkíti, azokat inkább elmélyíti. Ennek természetesen az ellenkezője is felmerülhet: amennyiben az egyén önálló munkavégzésre kényszerül, amely az emberi kommunikációt végletesen összezsugorítja a munkahelyén (például egy programozó vagy elemző esetében), igénye támadhat az intenzívebb kapcsolattartásra és kiterjedtebb, akár telefonos vagy internetes kommunikációra a magánéletében. Az is megeshet, hogy az a vállalatvezető, aki a munkahelyén nem sajátítja el az infokommunikációs technológiai vívmányok használatát (mert például e-mailezését, telefonjait a titkárnő kezeli, a szükséges háttéranyagokat kinyomtatva kapja kézhez), otthon online játékot játszik az unokájával, aki egy újfajta munkamegosztás értelmében átveszi a vezető- illetve tanító szerepet a szabadidő ilyen típusú eltöltésekor; vagy internetes *chat* programmal beszél távol élő gyermekeivel (itt egyben visszaautalnék a korábban részletezett hálózati család koncepcióra). A példákából látható, hogy ez az elméleti megközelítés elsősorban akkor lehet gyümölcsöző, ha az IKT-használat munkahelyi és magánéleti gyakorlatának különbözőségeire keresünk magyarázatot, vagy az IKT eszközök alkalmazásának pszichológiai feltételeit, illetve következményeit kívánjuk elemezni.

Instrumentális elmélet és az IKT

Szintén a célokat és eszközöket szem előtt tartó elméleti konstrukció, az instrumentális megközelítés, amely a két terület szembeállítás helyett azok komplementer-jellegű értelmezésére nyújt lehetőséget. E keretrendszer szerint például a munkában használt IKT környezet segítséget jelenthet a magánéletben megoldandó feladatok abszolválásánál. Például egy IKT eszközökkel (mobiltelefon, laptop, mobil internet, táblagép) gazdagon felszerelt munkakör esetén az egyén számára eleve rendelkezésre állnak azok a technikai, infrastrukturális feltételek, források, amelyeket a magánéletében is sikeresen felhasználhat. A vállalati mobiltelefon könnyen válhat a magánéleti kapcsolattartás eszközévé, az egyébként munkaeszközként használt táblagép és mobilinternet segítségével pedig bárhol és bármikor el lehet intézni akár a közüzemi számlák befizetését is. Az egyén számára munkájából kifolyólag ehhez nem csak az eszközök, de az alkalmazásukhoz szükséges kompetencia és gyakorlat is rendelkezésre áll. Ilyen esetekben az egyén gyakran észrevétlenül használja eszközeit az egyik vagy másik terület javára, attól függetlenül, hogy helyileg hol tartózkodik, illetve lejárt-e a hivatalos munkaidő. Könnyű belátni, hogy például egy vállalkozó, aki számára saját cége biztosítja a feladatai elvégzéséhez szükséges eszközöket, nem tesz majd különbséget, hogy adott esetben magánjelleggel alkalmazza laptopját, mobiltelefonját, vagy sem. Kutatás esetén az ilyen válaszadónak esetleg az is nehézséget okozhat, hogy számszerűsítse milyen gyakran és időtartammal használja eszközeit egyik vagy másik célra. Az egyén számára magától értetődőnek tűnhet, hogy azok a kommunikációs technológiák, amelyeket a munkában is sikerrel vet be, jól működnek hálózati családjában is, tehát rokoni viszonyrendszerének menedzsmentjében. Az instrumentális elméleti megközelítés tehát a két terület átjárhatóságának, illetve IKT-használati szempontú konvergenciájának eszköz-központú magyarázatához nyújt támpontot. Ez a koncepció akkor lehet gyümölcsöző kiindulási pont a kutatási kérdések megfogalmazásához, ha a megkérdézetteknek a határok erőteljes elmosódására és magas fokú integrációra számítnak, amelyet intenzív és szimmetrikus IKT felhasználási szokás is jellemez.

Konfliktuselmélet és az IKT

Az integráció különböző szintjeit valló megközelítések mellett érdemes kitérnünk egy olyan értelmezésre is, amely a munka és magánélet területének összeegyeztetlenségéből indul ki. Ez a konfliktus modell, amellyel a két terület feszültségekkel teli és negatív hatásokkal terhelt szembehelyezkedését értelmezhetjük: segítségével többek között a munkahelyi távolmaradást (fizetés nélküli szabadságot, késést, a munkahely műszak vége előtti elhagyását), a lassúságot vagy az alacsonyabb hatékonyságot visszavezethetjük a családi kötelezettségekre. Ilyen esetekben az egyik terület elvárásainak való megfelelés a másik terület rovására történik. Nem másról van szó, mint szerepkonfliktus helyzetekről, vagyis a professzionális munkavállaló és a családanya/ apa szerepének szembenállásáról, és ennek következményeiről. Ez a modell alapvetően pesszimista módon közelíti meg a munka és a magánélet területének találkozását, vagyis az elmélet szerint a két szféra között olyan mély és kibékíthetetlen feszültség húzódik, hogy összehangolásán az IKT eszközei sem lendítenek előre. Mi több, az is előfordulhat, hogy az IKT eszközhasználat növeli a konfliktust. Például annak lehetősége, hogy a munkavállaló folyamatosan elérhetővé válik a felettesei számára, illetve a hétvégén is elvégezhet bizonyos feladatokat, nyomásként nehezédhet az egyénre éppúgy mint a családtagjaira, akik esetleg nehezményezik, hogy egyikőjük számára a következő munkahét már vasárnap délután megkezdődik. Ezzel ellentétes példa az a helyzet, amikor a munkavállalót egy családi problémával hívják fel hozzátartozói egy munkanap során akár többször is, amit kollégái, illetve felettesei kedvezőtlenül fogadnak attól tartva, hogy az illető nem készül el időben a feladataival, illetve a munkafolyamat állandó megszakítása az ő tevékenységüket is hátráltathatja. Itt fontos kérdés

lehet az is, hogy a két terület képviselői (családtagok, kollégák) hogyan viszonyulnak a másik területhez, mennyire megértőek, vagy együttműködőek. Hipotézis fogalmazható meg például azzal kapcsolatban is, hogy mennyire elvárás a munkahely felől, hogy az IKT adta lehetőségeket az egyén a vállalati érdekeket szem előtt tartva a magánélete rovására is kiaknázza. A konfliktuselmélet tehát leginkább ahhoz nyújt támpontot, hogy miként magyarázzuk a két tartomány összefonódásából eredő feszültségeket, azok feloldásának nehézségeit.

Határelmélet és az IKT

Utolsó, ötödik elméleti keretrendszerünk a Clark-féle határelmélet, amelynél érdemes egy kicsit hosszabban is elidőzni. A határelmélet a *spillover* elmülethez hasonlóan tökéletesen összeegyeztethető az átjárhatóság és a rugalmasság kérdéskörével, ugyanakkor a hálózati család fogalma is összekapcsolható értelmezésével. A határelmélet szerint a munka és család területei nem különülnek el élesen, noha mindkét tartománynak megvannak a saját követelményei, erőforrásai. A munkában a felelősségnek és a képességeknek jut kiemelkedő szerep, és az IKT eszközök is ezeket támogatják, míg otthon a szeretet és az odaadás normája kerül előtérbe, így az infokommunikációs technológiát is ezeknek rendelik alá az egyének, kiszolgálva a családon belüli viszonyrendszer és együttélés szabályrendszerét. A két szféra integrációja, illetve szegmentációja különféle mértékben valósulhat meg, az egyén szintjén eltérő intellektuális, érzelmi és gondolati mintázatokat eredményezve a két tartomány összeegyeztetésével és az egyensúly kialakításával kapcsolatban. A határok (tehát a két szféra érintkezési felülete) nem csupán időbeliek és térbeliek (fizikaiak), de pszichológiaiak is, ugyanakkor mindhárom értelemben átjárhatóak, ami túlmutat például a munkakörök rugalmasságán és a figyelmet újfent a vállalati kultúrára, illetve a család és környezet elfogadókészségére irányítja (pl. mennyire tekinthető konformnak a családi telefonok lebonyolítása munkaidőben, illetve az üzleti e-mailezés szülői értekezlet közben).

A fizikai, illetve térbeli rugalmasság és átjárhatóság tehát a *spillover* modellnél leírtakhoz hasonlóan értelmezhető, ugyanakkor Clark egy új fogalmat is beemel a koncepciójába, ez a keveredés (*blending*), vagyis amikor nagymértékű átjárhatóság és rugalmasság valósul meg a határon, akkor a határ környéki terület nem tartozik többé kizárólag az egyik vagy a másik szférához, határsávvá válik. Tipikus példa erre a távmunkát végző, tehát otthonról dolgozó kisgyermekes anyukák esete, akik sokszor gyermekükkel az ölükben telefonálnak, vagy azok az akadémiai szférában dolgozó kismamák, akik szoptatás közben táblagépkörül tudományos irodalmat olvasnak. Az ilyen keveredés különféle eredményekhez vezethet: zavart és feszültséget okozhat a kétféle feladat egyidejű és azonos helyű jelentkezése között, másrészt kialakulhat egy egyensúly érzése és magasabb szintű elégedettség a feladatok hatékony ellátása miatt. Az IKT eszközök szerepe eltérő mértékű lehet a megoldandó feladatok jellegétől függően.

A határelmélet nagy előnye, hogy nem csupán negatív, de pozitív hatásokban is gondolkodik a munka-magánélet egyensúlyának kérdése, illetve az ezzel összefüggő IKT-használat tekintetében, vagyis nem tekinthető kizárólag optimista vagy pesszimista megközelítésnek. Ezen felül, a határelmélet az integráció és a szegmentáció különböző fokozatait kezeli a két terület és a közöttük lévő viszony jellegétől függően, illetve a két szféra összekapcsolódását nagyobb komplexitásban vizsgálja, mint a *spillover* modell. Nem csupán az egyik tartomány másikba történő benyomulását tartja szem előtt, de sorra veszi a határ átjárhatóságának, erősségének mértékét, az egyes területek tagjait, a területek iránt elkötelezettség, illetve kitüntetett pozícióban lévő határőrök szerepét. A határőrök Clark definíciója szerint azok, akik az adott terület és annak határainak meghatározásában különösen befolyásos szerepben bírnak. Ilyen a munkahelyeken a *supervisor*, a családban például a

házas társ. Az adott terület más tagjainak is lehet hatása a terület határaitra, de nem feltétlenül van hatalmuk a határátlépők felett (Clark 2000). Clark szerint a határok és azok átjárhatósága valamint rugalmassága egyáltalán nem tekinthető egy mindenki által elfogadott egyezménynek. Sokkal inkább jellemző a nézetkülönbség ezen a téren (ahogy a konfliktus elmélet is látja), mint ahogy abban sem feltétlenül van konszenzus a szereplők között, hogy egyáltalán mi tartozik az adott terület határain belülre. Például a családi kötelezettségek nem csupán a kisgyermekes szülők számára okozhatnak nehézséget, de a beteg idős hozzátartozókat ápolók számára is, annak ellenére, hogy erről a csoportról gyakran megfélemeznek a munkáltatók. Könnyen lehet, hogy a vállalati döntéshozó saját ilyen irányú tapasztalatai híján rugalmatlannak bizonyul, amennyiben az alkalmazott megoldandó problémája nem a gyermekeivel kapcsolatos. Az is előfordulhat, hogy valakinek nem a saját gyermekeinek felügyelete, hanem a testvérei beteg gyermekei miatt kell szabadságot kivennie, vagy otthonról dolgoznia, ami megint csak kérdést vet fel a tolerálhatóság szempontjából. Ezen a ponton természetesen felmerül a határátlépők és határorók közötti kommunikáció fontossága, illetve a másik terület problémáinak (az iménti példában a család) tudatosulása.

Az elmélet előnye továbbá, hogy számításba veszi a határátlépő egyén befolyását az adott tartományban kialakult értékekre és kultúrára (lásd elfogadottság), továbbá a terület tagjainak azonosulását az adott határátlépő másik területekkel kapcsolatos kötelezettségeivel. Például nagy szerepe lehet annak, hogy a munkatársak mennyire megértőek és támogatók abban, hogy a szülés után a munkába visszatérő kismama képes legyen kihasználni az IKT eszközök nyújtotta rugalmasságot. Ugyanígy a házastárs vagy partner hozzáállása sem elhanyagolható, hiszen a kisgyermek melletti munkavégzés az ő részéről is támogatást, esetleg a fizetett segítséghez, például takarítónő vagy babysitter alkalmazásához való elvi hozzájárulást igényli. Amellett tehát, hogy az IKT eszközök elvben biztosítják a lehetőséget, a gyakorlati megvalósulás több szereplő együttműködése révén valósul meg.

Összességében azt mondhatjuk a határelméletről, hogy amikor ok-okozati összefüggéseket keresünk az IKT-használat és a munka-magánélet egyensúly között, akkor e keretrendszer segítségével az egyes változók kiválasztásakor egyszerű lineáris összefüggések helyett tényezők komplex halmazában, illetve kétirányú hatásokban gondolkodhatunk, ami közelebb vihet kutatóként ahhoz, hogy a valóságot valóban leíró, összetett képet tárjunk fel.

Záró gondolatként annyit fűzhetünk hozzá a munka-magánélet egyensúlyát leíró középszintű elméletek IKT szempontú tárgyalásához, hogy mindegyik megközelítésnek megvan a maga erőssége, illetve a vizsgálat célcsoportjai függvényében a maga relevanciája. Mivel eltérő fókuszú elméletekről van szó, amelyek eltérő feltételrendszert támasztanak, különböző kutatási kérdéseknél más lehet a releváns középszintű elmélet. Az is szempont lehet, hogy amennyiben kutatásunk nem konkrét foglalkozás, vagy foglalkozások egy jól behatárolt körére összpontosul, érdemes olyan elméleti keretet választani kiindulási alapként, amely a két terület integrációját ennek tükrében értelmezi. A vizsgálati sokaság (és annak jellemző IKT-használata) tehát önmagában is lehet orientáló tényező. Érdemes figyelembe venni azt is, hogy hipotéziseink megfogalmazásánál alapvetően optimista vagy pesszimista megközelítéssel kívánunk élni, vagy olyan elméletet választunk, amely nem elkötelezett egyik irányban sem, tehát normatívan semlegesnek tekinthető. Az 1. táblázat ezekkel a szempontokkal kapcsolatban nyújt rövid áttekintést.

1. táblázat: A munka-magánélet elméletek főbb jellemzői és IKT vonatkozásai

Elmélet	Központi kérdése	Feltételezése	IKT vonatkozás	Sokaság (amelyre leginkább vonakoztatható IKT szempontból)	Pesszimista/ optimista szemlélet
<i>Spillover elmélet</i>	pozitív és negatív, magánélet-munka, munka-magánélet irányú hatások és azok eredője	A területek (munka, magánélet) közötti magas szintű integráció, a határok elmosódása	Az IKT eszközök hozzájárulása a különböző irányú és erősségű hatások érvényesüléséhez	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók	semleges
<i>Szegmentációs elmélet</i>	a két terület éles elkülönülése hogyan valósul meg és milyen stratégiákat eredményez	A területek közötti alacsony szintű integráció	Az IKT eszközök használatának szerepe a két területen	A munkahelyen IKT-használattal nem jellemezhető, speciális foglalkozásokat űzők	semleges
<i>Kompenzációs elmélet</i>	A két területen elérni kívánt célok és eszközök (ellentétekre fókuszáló megközelítés)	A munkahelyi és magánéleti viselkedés, az elérni kívánt célok és preferenciák különbözőségéből indul ki	A két terület eltérő IKT-használati szokásaira nyújthat magyarázatot	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók- eltérő IKT-használati szokások értelmezésekor	optimista
<i>Instrumentális elmélet</i>	A két területen elérni kívánt célok és eszközök (kiegészítő jellegre fókuszáló megközelítés)	Az egyik terület eszközei és az ott elért eredmények a másik terület számára is eszközt jelenthetnek, kimondottan optimista megközelítés	A két terület azonos IKT-használati szokásaira nyújthat magyarázatot	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók- azonos IKT-használati szokásokkal rendelkezők	optimista
<i>Konfliktus elmélet</i>	A két terület eltérő elvárásaiból és szembenállásából eredő problémák és stratégiák	A két terület normatívan összeegyeztethetetlen , kimondottan pesszimista megközelítés	Az IKT-használatból eredő feszültségek magyarázatakor lehet gyümölcsöző elméleti keret	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók	pesszimista
<i>Határelmélet</i>	A két terület követelményei, erőforrásai, az egyes aktorok (pl. határátlépők, határőrök) szerepe a határok és területek alakításában	A területek közötti eltérő szintű integráció vagy szegmentáció; nincs feltétlenül konszenzus a területek és határok kijelölését illetően	Az IKT eszközök szerepe a határok és területek alakításában, a határátlépés problémáinak kezelésében	A munkahelyen és a magánéletben egyaránt IKT-felhasználóknak számítók	semleges

KONKLÚZIÓ

A cikk elméleti áttekintést kívánt nyújtani az IKT elterjedésének munka-magánélet egyensúlyra gyakorolt hatásainak problémakörével kapcsolatban. Néhány releváns átfogó szociológiai elmélet bemutatását követően azokra a középszintű elméletekre helyeztem a hangsúlyt, amelyek egyrészt beilleszthetők a részletezett társadalmi környezetre általánosan vonatkozó nagy elméletekbe, másrészt kiindulási alapként szolgálhatnak az általunk vizsgált társadalmi jelenség megértéséhez. A cikk a nagy elméletek tárgyalásánál a család intézményének átalakulási irányaira, a megváltozott munkakörülményekre illetve a technológia és a társadalom viszonyára összpontosított, a középszintű elméleteknél pedig még inkább leszűkült a kör, és az empirikus vizsgálatokhoz szükséges feltételezések és kutatási kérdések megfogalmazásához kívántunk eljutni. A tanulmány a középszintű elméletek két halmazával foglalkozott részletesebben: egyrészt az IKT társadalmi hatásait, másrészt a munka-magánélet egyensúlyát értelmező elméleteket vette górcső alá.

Az alkalmazott elméleti keretrendszer körültekintő kiválasztása azért fontos, mert alapvető prekonceptiókat nyújt az empirikus kutatások számára, tehát befolyásolhatja mennyire pesszimista vagy optimista hipotéziseket fogalmazunk meg a technológia és a társadalom viszonyrendszere tekintetében, illetve e választás meghatározza azokat a változókat, amelyeket figyelembe veszünk az elemzések alkalmával. Ezen felül a vizsgálni kívánt sokaság is orientálhat bennünket azzal kapcsolatban, hogy mely koncepcióra esik a választásunk. Arra törekedtem, hogy több olyan koncepciót is számba vegyek, amelyek releváns kiindulási alapot adhatnak a későbbi empirikus vizsgálódások számára, illetve áttekintést kívántam nyújtani arról, hogy mely esetekben javasolt egyik vagy másik megközelítésből kiindulni.

Mivel a vizsgált kérdéskör – az IKT szerepe a munka-magánélet egyensúly megteremtésében – két kutatási terület határán helyezkedik el, a két témakör összeillesztésére, illetve keresztmetszeti értelmezésére, a munka-magánélet elméletek és az infokommunikációs technológiák társadalmi hatásait leíró középszintű elméletek összefűzésére volt szükség ahhoz, hogy potenciális kutatási hipotézisekhez vezető feltételezéseket tudjuk megfogalmazni. A gyakorlati tapasztalatokkal is alátámasztott trendekre hivatkozó gondolatmenetem során arra a következtetésre jutottam, hogy a középszintű elméletek közül a *spillover* modell mellett leginkább a még összetettebb határelmélet nyújt megfelelő megközelítést a kutatási hipotézisek megfogalmazásához, illetve a vizsgált változók körének meghatározásához. Ugyanakkor bizonyos sokaságok (például az IKT-használatot mellőző munkakörökben dolgozók vagy internet- és mobil-eléréssel munkaidőben nem rendelkezők), illetve néhány összefüggés (például a különösen intenzív munkacélú IKT-használat mellett mutatkozó alacsony szintű magánéleti IKT-használat magyarázata) esetén más koncepciók – a szegmentációs elmélet vagy a kompenzációs elmélet – jelenthetnek alkalmas kiindulási alapot. A cikk második felében logikai úton levezetett összefüggések olyan kutatási hipotézisek megfogalmazásához vezethetnek, amelyek a munka-magánélet összeegyeztetésében nem csupán az IKT-használat fizikai feltételeit, de pszichés körülményeit (például elfogadottság, támogatottság) is figyelembe veszik.

HIVATKOZÁSOK

- Alwin, D. F. – Braun, M. – Scott, J. (1992) The separation of work and the family: Attitudes towards women's labour-force participation in Germany, Great Britain, and the United States. *European Sociological Review*, 8(1). 13-37.
- Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (2003) *Kockázat-társadalom. Út egy új modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Bell, D. (1974) *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Harper Colophon Books.
- Bijker W. E. – Hughes, T. P. – Pinch, T. (szerk.) (2012) *The social construction of technological systems: New directions in the sociology and history of technology*. Cambridge, MA – London: MIT Press.
- Broadbent, S. (2009) How the Internet enables intimacy. TED Konferencia előadás. Elérhető: http://www.ted.com/talks/stefana_broadbent_how_the_internet_enables_intimacy.html [Letöltve: 2011-10-12]
- Brunzel B. (2008). *Niklas Luhmann társadalomelméletének felépítése és az elmélet politikatudományos és politikafilozófiai vonatkozásai*. PhD. disszertáció. Kéziratban. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar.
- Castells, M. (2005) *Az információ kora. Gazdaság és társadalom, kultúra* 1. kötet. *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat – Infonia.
- Chesley, N. (2005) Blurring Boundaries? Linking technology use, spillover, individual distress and family satisfaction. *Journal of Marriage and Family* 67. 5. 1237-1248.
- Chevalier, A. – Viitanen, T. K. (2002) The causality between female labour force participation and the availability of childcare. *Applied economics letters*. 9(14). 915-918.
- Christensen, T. H. (2009) 'Connected presence' in distributed family life. *New Media and Society* 11(3). 433-451.
- Clark, S. C. (2000) Work/Family Border Theory: A New Theory of Work/Family Balance, *Human Relations*. 53. 747-770.
- Dén-Nagy I. – Király G. – Paksi V. (2012) A család változásai és az info-kommunikációs technológiák. Budapesti Gazdasági Főiskola. Útkeresés és növekedés 11. Tudományos Konferencia. (2011. november 10-11.) Hozzáférhető: http://elib.kkf.hu/okt_publ/tek_2011_36.pdf
- Evans, P. – Bartolomé, F. (1984) The changing pictures of the relationship between career and family. *Journal of Occupational Behaviour*. 5. 5-21.
- Frey M. (1993) Nők a munkaerőpiacon. *Társadalmi Szemle*. 3. 26-36. Geszler N. (2012) *A munka és család konfliktusának forrásai az európai férfiak életében*. MA szakdolgozat. Kéziratban. Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia és Társadalompolitikai Intézet.
- Haddon, L. (1998) *The Experience of the Mobile Phone*, XIV World Congress of Sociology Hozzáférhető: <http://www.itu.dk/~christie/mobilspeciale/litteratur/Haddon,%20Leslie%20-%20Experience%20of%20the%20Mobile%20Phone,%20The.pdf> [Letöltve: 2013-03-11]
- Hughes, R. – Hans, Jr. – Hans, J. D. (2000) Understanding the Effects of the Internet on Family Life. In: Coleman, M. – Ganong, L. (szerk.) *Handbook of contemporary families*. Thousand Oaks, CA: Sage. 506-520.
- Jaumotte, F. (2003). Female Labour Force Participation: Past Trends and Main Determinants in OECD Countries, OECD Economics Department Working Papers, No. 376, OECD Publishing. Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1787/082872464507> [Letöltve: 2013-05-12]

- Király G. (2005) Hovatovább STS? Fejtegetések és értelmezési flexibilitás, a hiányzó tömeg, a kiborg és a demokrácia kapcsán. *Replika* 51-52. 25-56.
- Király G. (2008) Technika és társadalom. Játék határok nélkül? In: Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág. 519-571.
- Király G. – Paksi V. (2011) Megváltozott életutak. Munka és magánélet a késői modernitás időszakában. In: Beszteri B. – Majoros P. (szerk.) *A huszonegyedik század kihívásai és Magyarország jövőképe*. BGF és MTA VEAB által Komáromban szervezett tudományos konferencia (2011. május 23.) kiadványa. Veszprém: BGF, MTA. 433-442. (teljes előadás)
- Latour, B. (1987): *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society*. Milton Keynes: Open University Press.
- Lengyel Gy. (2003) Az információs technológia terjedésének társadalmi hatásairól. *Kultúra és közösség*. 7. 4. 47-56.
- Leung, L. (2011) Effects of ICT Connectedness, permeability, flexibility and negative spillovers on burnout and job and family satisfaction. *Human technology*. 7(3). 250-267.
- Lievrouw, L. A. (2010) New media design and development: Diffusion of innovations v social shaping of technology. In: Lievrouw, L. – Livingstone, S. (szerk.) *Handbook of new media: Social shaping and social consequences of ICTs*. Updated student edition. London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446211304.n14 246-266.
- Luhmann, N. (1975) Systemtheorie, Evolutionstheorie und Kommunikationstheorie. *Soziologische Gids* 22. 3. 154-168.
- Luhmann, N. (1996) *Die Realität der Massenmedien*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Mackenzie, D. – Wajcman, J. (szerk.) (1985) *The Social Shaping of Technology: How the Refrigerator Got Its Hum*. Milton Keynes: Open University Press.
- Madianou, M. – Miller, D. (2011) Mobile phone parenting: Reconfiguring relationships between Filipina migrant mothers and their left-behind children, *New Media and Society* 13, 457-470. Martinengo, G. (2007) *Gender differences and similarities in the work-family interface: The importance of considering family life stages*. Provo: Brigham Young University.
- Merton, R. K. (2002) *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Osiris
- Mody, B. – Trebing, H. M. – Stein, L. (2010) The governance of media markets. In: Lievrouw, L. – Livingstone, S. (szerk.) *Handbook of new media: Social shaping and social consequences of ICTs*, Updated student edition. . London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446211304.n22 405-415.
- Nagy B. (1994) Nők keresőtevékenysége Budapesten a XX. század első felében. In: Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Kör. 155-175.
- Nagy B. (1995) Nők a gazdasági elitben: az üvegplafon. *INFO-Társadalomtudomány*. 32. ("Nőtudomány") 39-45.
- OECD (2008) *The future of the family to 2030*. Paris: OECD International Futures Programme. Elérhető: www.oecd.org/dataoecd/11/34/42551944.pdf [Letöltve: 2011-03-24]
- Perrin, N. (1979) *Giving up the gun: Japan's reversion to the sword*. 1543-1879. Boston: David R. Godine Publisher.
- Plantenga J – Remery C – Takács J (2012) Public Support to Young Families in the European Union. In: Knijn T (szerk.) *Work, Family Policies and Transitions to Adulthood in Europe*. 180-201. Basingstoke and New York, N.Y: Palgrave Macmillan, (2012) Hozzáférhető: http://policy.hu/takacs/pdf-lib/2012_Public_Support_to_Young_Families.pdf - 189.o.
- Pongrácz Tné (2001) *A család és a munka szerepe a nők életében*. In: Nagy I., Pongrácz Tné, Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. TÁRKI–SZCSM: Budapest. 30-45
- Rogers, E. M. (1995) *Diffusion of Innovations*, 4th edn. New York: Free Press.

- Staines, G. L. (1980) Spillover versus compensation: A review of the literature on the relationship between work and non-work. *Human Relations*. 33. 111-129.
- Tennakoon, U. S. (2007). Impact of the Use of Communication Technologies on the Work-Life Balance of Executive Employees. *Managing Worldwide Operations and Communications with Information Technology*. 557-560. Hozzáférhető: <http://www.irma-international.org/viewtitle/33135/> [letöltve: 2013-08-20]
- Tremblay, D. G. – Paquet, R. – Najem, E. (2006) Telework: A Way to Balance Work and Family or an Increase in Work-Family Conflict, *Canadian Journal of Communication*, 31. 715-731.
- Valenduc, G. – Vendramin, P. (2002) ICT, flexible working and quality of life. In: European Conference, Unity and Diversity, Workshop (Vol. 3) Social and cultural changes: the impact on well-being Bruges, 29-30th October 2001
- Verhulst, S. G. (2010) The regulation of digital content. In: Lievrouw, L. – Livingstone, S. (szerk.) *Handbook of new media: Social shaping and social consequences of ICTs*. Updated student edition. . London: SAGE Publications Ltd. doi: 10.4135/9781446211304.n18 329-350.
- Wajcman, J. – Rose, E. – Brown, J. E. – Bittman, M. (2010). Enacting virtual connections between work and home, *Journal of Sociology* 46: 257-275. DOI: 10.1177/1440783310365583
- Williams, R. – Edge, D. (1996) The Social Shaping of Technology. *Research policy*. 25(6). 865-899.
- Zedeck, S. – Mosier, K. (1990) Work in the Family and Employing Organisation. *American Psychologist*. 45. 240-251.

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.3.22

BEVEZETÉS

Az egyszülős családokról való ismereteink bizonyos dimenziók vonatkozásában igen gazdagok. Statisztikai adatközlések és szociológiai kutatások is számos információt nyújtanak az egyszülős családok jövedelmi viszonyairól, a szegénységben való érintettségükről, az életkörülményeikről, a lakhatással kapcsolatos nehézségeikről. Mindezeknek a legfontosabb állítása az, hogy **az egyszülős családok a társadalom egyik leghátrányosabb helyzetben levő csoportját képezik.**

Demográfiai szempontból viszont már sokkal szegényesebb a tudásunk, és bizonyos vonatkozásokban a közbeszédben tévesen elterjedt állítások nehezítik a tisztánlátást. Gyakran halljuk, olvassuk, hogy az utóbbi időben egyre többen élnek egyszülős családban, valójában azonban a 19 évesnél fiatalabb gyermekek körében a rendszerváltás óta nem változott az egy szülővel nevelkedők aránya: a Népszámlálások és a KSH Munkaerő-felmérésének adatai szerint 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben is 16 százalékot tett ki. *(Népszámlálások 2%-os mintája, KSH MEF 2011-es adatai alapján saját számítás)* Szintén kevésbé köztudott, hogy az egyszülős családokban élő gyermekek 2/3-a élt olyan családban, ahol a szülőn (testvéren) kívül a családban, háztartásban nem élt senki *(saját számítás, 2011-es adat)*.

Jól ismert tény viszont, hogy az egyszülős családok döntő többségében az anya neveli a gyerme(ke)ket, és hogy az egyszülős családokban alacsonyabb a gyermekszám, mint azokban a családokban, ahol a szülők párkapcsolatban élnek.

Az egyszülős családok témaköre gyakran a család válságával kapcsolatos kontextusban merül fel, mint a válság egyik nagyon fontos indikátora. Ugyanakkor alapvető információk hiányoznak ahhoz, hogy az egyszülős családok létét, mint társadalmi jelenséget összekapcsoljuk a család válságával, ha egyáltalán elfogadjuk azt a tételt, hogy a család, mint társadalmi intézmény válságban van (lásd erről Vaskovics 2002; Harcsa 2013).

Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy az egyszülős családszerkezet mit jelent a szülői életpályán. **Vajon ez egy átmeneti szakasz, egy párkapcsolat felbomlásából egy másik létesítése felé, vagy dominánsan egy hosszú éveken át, esetleg a gyermek felnőkedéséig tartó időszak? Vajon mekkora azoknak az aránya, akik gyermekük születése óta egyszülős családszerkezetben élnek?** Más szavakkal: akkor jutunk közelebb az egyszülős családszerkezet lényegének megértéséhez, ha tudjuk, hogy mennyi ideig tart a szülői és a gyermeki életpályán és mi felé tart, milyen új perspektívákat rejt magában. Nyilvánvalóan történeti időben, társadalmi rétegenként és számos egyéb ismérv alapján is különböznek az egyéni életutak abban, hogy milyen hosszú ideig áll fenn az egyszülős családszerkezet, ugyanakkor keresnünk kell a domináns jellemzőket, és rá kell mutatnunk a különbségekre is. Mindezek alapján családi életutak tipizálhatók.

A másik fontos kérdés, hogy mennyien érintettek az életpálya során az egyszülős családszerkezeti formában, azaz **mennyien vannak azok a gyermekek és szülők, akik valaha éltek egyszülős családban?** Sokakat érint viszonylag kevészer vagy

¹ KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

² A tanulmány az MSZT Családszociológiai Szakosztályának „Változó családok és változó demográfiai mintázatok” címmel 2013. április 12-én megtartott ülésére készült előadás írásos változata.

egy-egy társadalmi csoportnál kumulálódik a jelenség, ahol az egyszülős családszerkezeti forma többször is visszatér az életpálya során?

A harmadik kérdéscsoport arra vonatkozik, hogy **milyen társadalmi ismérvek határozzák meg az egyszülős családok kialakulását, a családszerkezet fennmaradásának hosszát, a kilépési lehetőségeket?** Melyek azok a társadalmi problémák (anyagi helyzet, munkaerőpiaci pozíció), amelyek begyűrűzve a családok életébe, szerepet játszanak a párkapcsolaton nyugvó családszerkezet felbomlásában, az egyszülős családszerkezet kialakulásában?

Ez a tanulmány alapvetően két dologra vállalkozik:

Egyrészt bemutat néhány olyan adatot, amely az egyszülős családok dinamikájára utal, vagyis az egyszülős státuszban való érintettségre, továbbá arra, hogy mennyien változtatják meg státuszukat egy meghatározott időszak alatt.

Másrészt megvizsgálja, hogy az egyszülős családstruktúra kialakulását milyen demográfiai és szociológiai jellemzők határozzák meg, melyeknek van különösen erős hatása az egyszülős családok kialakulására.

Vizsgálatunk során **családi szintű és a jelenségek dinamikájára** koncentrálnak megközelítést alkalmazunk. Az egyszülős családok vizsgálatakor különösen fontosak ezek a szempontok, hiszen az egyszülős családok döntő többsége egy párkapcsolaton nyugvó családszerkezet felbomlásával jön létre, és az esetek jelentős részében néhány év után, újabb párkapcsolat létesítésével mozaik családdá alakul át.

A családi szintű megközelítés pedig azért fontos, mert így nem csupán a gyermekkel maradó szülő, hanem a korábbi családból kiváló szülő demográfiai és szociológiai ismérvei is a vizsgálat tárgyát képezik.

A téma szorosan kapcsolódik a válás témaköréhez, ugyanakkor attól nyilvánvalóan el is tér. Egyrészt abban, hogy az egyszülős családok nemcsak házasságok, hanem élettársi kapcsolatok felbomlásával is keletkeznek, másrészt abban, hogy itt kizárólag a gyermekes családok kerülnek az elemzési körbe, ami a szülői generáció életkora és szociológiai jellemzői szempontjából is szelektáló tényező.

A tanulmány első fejezetében az egyszülős családok néhány fontosabb demográfiai és szociológiai jellemzőjét mutatjuk be statikus adatfelvételek alapján. A második fejezetben az egyszülős családok kialakulásának és megszűnésének dinamikájára utaló adatokat, számításokat közlünk. A 3-5 rész az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottságával foglalkozik. A harmadik részben a témához kapcsolódó korábbi kutatási eredményeket, a negyedik részben pedig a kutatásunk módszertanát ismertetjük. Az ötödik fejezetben vizsgálati eredményeink olvashatók.

AZ EGYSZÜLŐS CSALÁDOK NÉHÁNY FONTOSABB DEMOGRÁFIAI ÉS SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐJE

A 19 év alatti gyermekek körében az egyszülős családban élők aránya a rendszerváltás óta alapvetően nem változott. 1990-ben 15,6 százalékot, 2001-ben 15,9 százalékot, 2011-ben pedig 16,1 százalékot tett ki azoknak az aránya, akik csak egy szülővel éltek együtt (1.táblázat).

A vizsgálati években az egyszülős családban nevelkedő gyermekek kétharmada olyan családban élt, ahol a szülőn (és a testvéreken) kívül más (rokon vagy nem rokon) személyek nem éltek. A gyermekek 20-24%-a testvér nélkül élt, csak a szülőjével

ketten. Megközelítőleg egyharmaduk (33-37%-uk) 19 év alatti testvérükkel/testvéikkel és a szülővel. 7-11 százalék között mozgott azoknak az aránya, akiknek családjában a szülőn kívül csak nagyobb, 18 év feletti testvérük/testvéik éltek (2. táblázat).

Az a tény, hogy az egyszülős családok döntő többségében a szülőn és a gyermek(ek)en kívül nem élnek más rokonok, arra a több évtizedes tendenciára vezethető vissza, hogy a többgenerációs együttélési formák visszaszorultak. Ez azoknak a gyermekes családoknak a családszerkezetét is átalakította, ahol két szülő neveli a gyermekeket, azonban az egyszülős családforma esetében ez súlyosabb következményekkel járhat, hiszen a gyermekek felügyelete, a személyes együttlétet kívánó tevékenységek egyetlen személyre hárulnak. Más oldalról ez a családszerkezeti forma nagyobb kockázatot jelent az olyan együttélések kialakulására is, amelyet a szakirodalom a szülő és a gyermek túl szoros kapcsolatának nevez, amelyben alapvetően a szülő túlságosan erős érzelmi köteléket alakít ki a gyermeke felé (Rogge 1993).

1. táblázat. 19 év alatti gyermekek megoszlása háztartástípus szerint, 1990, 2001, 2011, (%)

Háztartástípus	1990	2001	2011
Pár+1 18 éves és fiatalabb gyermek	12,8	12,9	15,1
Pár+2 18 éves és fiatalabb gyermek	35,9	30,6	28,4
Pár+3 vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	15,0	18,0	19,1
Pár+18 éves és fiatalabb gyermekek és/vagy csak 19-24 év közötti gyermekek	5,8	8,3	9,5
Egy szülő+1 18 éves és fiatalabb gyermek	3,7	3,6	3,2
Egy szülő+2 vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	5,4	5,3	5,9
Egy szülő+18 éves és fiatalabb gyermekek és/vagy csak 19-24 év közötti gyermekek	1,1	1,5	1,7
Egy szülő csak 19 év alatti gyermek(ek)kel és más személy is él velük	5,0	4,9	4,7
Egy szülő legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyermekkel és más személy is él velük	,4	,6	,6
Szülők egy 19 év alatti gyermekkel és más személy is él velük	3,1	3,4	3,4
Szülők két 19 év alatti gyermekkel és más személy is él velük	5,9	5,1	3,9
Szülők legalább három 19 év alatti gyermekkel és más személy is él velük	3,1	3,1	1,6
Szülők legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyermekkel, és más személy is él velük	2,7	2,7	2,6
Egyéb együttélési forma	0,0	0,0	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás,; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

2. táblázat. Az egyszülős családban élő 19 év alatti gyermekek megoszlása háztartástípus szerint, 1990, 2001, 2011 (%)

Háztartástípus	1990	2001	2011
Egy szülő+1 18 éves és fiatalabb gyermek	23,8	23,0	19,8
Egy szülő+2 vagy több 18 éves és fiatalabb gyermek	34,5	33,3	36,5
Egy szülő+18 éves és fiatalabb gyermekek és/vagy csak 19-24 év közötti gyermekek	6,8	9,4	10,6
Egy szülő csak 19 év alatti gyermek(ek)kel és más személy is él velük	2,7	3,5	3,9
Egy szülő legalább egy 19 év alatti és legalább egy 19-24 év közötti gyermekkel és más személy is él velük	32,1	30,8	29,2
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

A gyermekek döntő többségét az anya neveli. Az időbeli trendet tekintve egyre jellemzőbb, hogy a gyermekek az anyjukkal élnek együtt. 1990-ben az egyszülős családban nevelkedő gyermekek 85,5, 2001-ben 89,7, 2011-ben pedig 91,7 százaléka az anyjával élt (3. táblázat).

Ez a tendencia összefügghet azzal, hogy feltételezhetően napjainkban a nők nagyobb aránya vállal egyedül, tartós párkapcsolat nélkül gyermeket, mint korábban. Ugyanakkor erre vonatkozóan nincsenek adataink, csupán egy-egy időpontra/időszakra vonatkozó becslések. A 2003-2008 közötti időszakra vonatkozó számítások szerint például az újszülött gyermekek 9%-ának volt egyedülálló az édesanyja (Murinkó – Földházi 2012). Ezeknek egy része nyilván az anya tudatos döntésével függ össze, ugyanakkor nem feltétlenül. A párkapcsolat válságba kerülése (talán éppen a gyermekvállalással kapcsolatban), az apa halála és számos egyéb élethelyzet állhat amögött, hogy egy anya egyedül kezdi nevelni gyermekét.

3. táblázat. Az egyszülős családban élő 19 év alatti gyermekek megoszlása a szülő neme szerint (%)

A szülő neme	1990	2001	2011
Nő	85,5	89,7	91,7
Férfi	14,5	10,3	8,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

Az iskoláskor alatti gyermekek körében az egyszülős családban élők aránya alacsonyabb, mint az idősebb gyermekek körében. Mindhárom vizsgálati évre elmondható, hogy a 6-18 év közöttiek körében minél idősebb korcsoportot vizsgálunk, annál magasabb azoknak az aránya, akiket csak az egyik szülőjük nevel. A 15-18 évesek korcsoportjában már közel minden ötödik gyermek egyszülős családban él (4. táblázat).

4.táblázat. Az egyszülős családban nevelkedő gyermekek aránya a gyermek korcsoportja szerint (%)

A gyermek korcsoportja	1990	2001	2011
0-2 éves	13,2	13,1	11,3
3-5 éves	12,4	13,5	11,5
6-9 éves	14,4	14,4	15,8
10-14 éves	16,8	16,5	18,8
15-18 éves	18,8	19,4	19,7
0-18 éves összesen	15,6	15,8	16,1

Forrás: 1990-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2001-es adat: Népszámlálás 2%-os mintája, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves, saját számítás

AZ EGYSZÜLŐS CSALÁDSZERKEZET DINAMIKÁJA

A keresztmetszeti adatfelvételek azt mutatják, hogy egy adott időpontban a gyermekeknek hány százaléka él egyszülős családban. Az érintettség annak vizsgálatát jelenti, hogy mennyien vannak azok, akik életük során éltek egy adott háztartás/családstruktúrában. Ezt vizsgálva megállapítható, hogy 2005-ben a 0-19 éves korosztály 16%-a egyszülős háztartásban élt, de további 7%-ot tett ki azoknak a gyermekeknek az aránya, akiket jelenleg párkapcsolatban élő szülők nevelnek, de az egyik szülő nem vérszerinti (5.táblázat). Ezek az ún. mozaik családok, ahol a gyermekek korábban nagy valószínűséggel éltek egyszülős családban. További 3%-ot tett ki azoknak az aránya, akiket olyan szülők nevelnek, akik egyike sem vérszerinti. Közöttük is feltehetően vannak olyanok, akik hosszabb-rövidebb ideig csak az egyik vérszerinti szülőjükkel éltek együtt, noha itt többségükben olyanok lehetnek, akiket kezdetektől nevelőszülők neveltek, vagy mindkét szülőjüket elveszítették, és nagyszüleik (egyéb rokonok) nevelték őket.

A 0-19 évesek között minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál magasabb a mozaik családban élők aránya (5.táblázat). A 18-19 évesek körében már 9%-ot tesz ki azoknak a gyermekeknek az aránya, akiket két szülő nevel, de csak az egyik vérszerinti. Ha ehhez hozzáadjuk az egyszülős családban nevelkedő gyermekek arányát, ami meghaladta a 23%-ot, akkor megállapítható, hogy a 18-19 évesek harmada már élt egyszülős családban.³

³ Az érintettségre vonatkozó becslésekre ld. még Andersson tanulmánya, amely több országra vonatkozóan végzett hasonló számításokat. Az adatok többségében az 1990-es évek elejére, közepére vonatkoztak (Andersson 2002).

5. táblázat. A gyermekek megoszlása aszerint, hogy kik nevelik, 2005 (%)

A gyermeket nevelő szülők	A gyermek életkora						
	0-2 éves	3-5 éves	6-9 éves	10-14 éves	15-17 éves	18-19 éves	0-19 éves
mindkét szülő vérszerinti	86,5	81,3	75,3	71,4	67,4	65,6	74,4
két szülő neveli, de csak az egyik vérszerinti	1,4	3,5	6,6	8,3	8,8	8,9	6,5
egyik szülő sem vérszerinti	1,6	3,1	3,2	2,7	2,5	2,1	2,6
egy szülő	10,4	12,1	14,8	17,6	21,2	23,3	16,4

Forrás: 2005 évi Mikrocenzus. 10. Gyermek a családban. KSH, 2007

Az egyszülős családszerkezetben valaha érintettek becsült aránya:

32-34%

23-26%

Az egyszülős családok dinamikáját oly módon is vizsgálhatjuk (és ez lenne a legmegfelelőbb módszer), hogy egy-egy személy életútját hosszabb ideig követjük. Ily módon képet kaphatunk arról, hogy az egyszülős családok milyen családszerkezetekből alakulnak ki, mennyi ideig állnak fenn, és jellemzően milyen családszerkezetté alakulnak át.⁴ A következőkben az *Életünk fordulópontjai* panel adatfelvétel alapján egy három éves időszak alatt bekövetkezett változásokat mutatunk be, amely jól jelzi, hogy mikro szinten még egy ilyen rövid időszak alatt is milyen nagymértékű családszerkezeti változások zajlanak.

Adataink a kiinduló évben, azaz 2004-ben 21-50 év közötti nők családszerkezeti változásait mutatják.⁵ Azt vizsgáltuk meg, hogy milyen családszerkezetben éltek 2004-ben azok, akik 2008-ban egyedül nevelték gyermeküket/gyermeküket, illetve milyen családszerkezetben éltek 2008-ban azok, akik 2004-ben egyszülősök voltak. Az egyik az egyszülős státuszba való belépés, a másik a kilépés oldaláról mutatja meg a családszerkezeti forma dinamikáját.

A 2008-ban egyszülős státuszban élő nők közel kétharmada 4 évvel korábban is ebben a családszerkezeti formában élt, ugyanakkor 1/3-uk más struktúrában. Döntő többségük párjával és gyermekével/gyermekükkel élt (6. táblázat). Ez az adat is azt támasztja alá, hogy az egyszülős családok döntő többsége válással, párkapcsolat felbomlásával keletkezik.

6. táblázat. A 2008-ban gyermeküket egyedül nevelő nők családszerkezete 2004-ben, 2004-ben 21-50 év közötti nők (%)

családtípus	2004	2008
egyedülálló	2,4	egyedülálló szülőként
párjával él	0,5	
párjával és gyermekkel	30,9	
egyedülálló szülőként	63,1	
szülővel pár és gyermek nélkül	2,6	
egyéb	0,5	

⁴ A család/háztartás struktúra mikroszintű változásairól magyar panel adatok alapján végzett számításokat Harcsa István (2009). Az egyszülős család státusz kialakulását és megszűnését szintén magyar adatokon vizsgálta Földházi Erzsébet (2008). A témára vonatkozó külföldi kutatások sorában lásd pl. Bradshaw – Millar 1991; McKay 2002; összehasonlító kutatások területéről pl. Lehmann – Wirtz (2004).

⁵ A szelekciós tényezők indoklását a tanulmány későbbi fejezetében írjuk le.

A kilépési oldal hasonló dinamikát mutat: a gyermeküket egyedül nevelő nők 70%-a négy évvel később is ugyanebben a státuszban volt, viszont 30%-uk családszerkezete megváltozott. Az egyszülős családszerkezet felbomlásának útjai több irányba vezetnek (7. táblázat). Az esetek több mint felében új párkapcsolat vagy a korábbi kapcsolat helyreállítása következtében egy kétszülős családmodell alakult ki. Ugyanakkor jelentős azoknak a nőknek az aránya is, akik egyedülállóvá váltak, azaz gyermekük elköltözött. Kisebbséget alkottak azok, akiknek gyermeke elköltözött, ők maguk pedig együttélésen alapuló párkapcsolatot alakítottak ki, házasságot kötöttek.

7. táblázat.

A 2004-ben gyermeküket egyedül nevelő nők családszerkezete 2008-ban, 2004-ben 21-50 év közötti nők (%)

2004	családtípus	2008
egyedülálló szülőként	egyedülálló	8,6
	párjával él	2,6
	párjával és gyerekekkel	16,8
	egyedülálló szülőként	70,3
	szülővel pár és gyermek nélkül	1,1
	egyéb	0,8

ELMÉLETI KERETEK ÉS A KORÁBBI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

Ahogy a fentebb bemutatott adatok is jelezték, az egyszülős családok döntő többsége válással keletkezik. Magyarországon viszonylag alacsony azoknak a gyermekvállalásoknak az aránya, ahol a nő egyedül, pár nélkül vállalja, szüli meg gyermekét, és a gyermek születése után is egyedül marad.

Az egyszülős családok keletkezésének társadalmi beágyazottságát vizsgálva így módon közvetlenül kapcsolódhatunk a válás elméleteihez és a válással kapcsolatos kutatási eredményekhez, azzal a kiterjesztéssel, hogy az élettársi kapcsolat felbomlását is vizsgáljuk, illetve csak azokra a válásokra koncentrálunk, ahol gyermekek élnek.

A tanulmányban tudatosan és hangsúlyozottan nem az egyszülős családdá válás közvetlen okairól, hanem annak társadalmi beágyazottságáról beszélünk. Az empirikus vizsgálatok a válás közvetlen okaiként olyan tényezőket szoktak megemlíteni, mint az elhidegülés, szeretethiány, a közös célok hiánya, a mindennapos konfliktusok, a családon belüli munkamegosztás problémái, az alkoholizmus, a hűtlenség stb. (Földházi 2009). Minket nem ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata foglalkoztat, hanem az, hogy megragadható-e az egyszülős családdá válás társadalmi meghatározottsága. Vannak-e olyan társadalmi ismérvek, amelyek erősebben hordozzák magukban a gyermekes családok felbomlásának kockázatát, mint mások?

A gyermek léte már önmagában befolyásolja azt a tényt, hogy felbomlik-e egy párkapcsolat, hiszen a házasság megszűnésének kockázata a gyermektelenek körében nagyobb (Földházi 2008). Ugyanakkor egyre elfogadottabbá vált az a nézet, hogy ha egy házasság megromlik, akkor a párnak még akkor is el kell válnia, ha gyermeket nevelnek (S. Molnár 2010). Elfogadottabbak lettek az emberek azzal az állítással kapcsolatban is, hogy egy gyermek inkább nevelkedjen egy mostoha szülővel, harmonikus kapcsolatban, mint egy konfliktusokkal terhelt családban az édesszüleivel.

Ugyanakkor más adatokkal összevetve arra következtethetünk, hogy az egyszülős családok élethelyzetét, körülményeit az egyik legsúlyosabb társadalmi problémának látják az emberek (S. Molnár 2010).

Feltehetően differenciáltabb képünk lenne ezekről a jelenségekről, ha a lakossági adatfelvételek során azt a kérdést feszegetnénk, hogy egy rossz kapcsolat felbontása akkor is preferált-e, ha később a gyermekkel maradó szülőnek hosszabb ideig egyedül kell nevelnie a gyermekét. A párkapcsolatok felbontásával kapcsolatos megengedőbb attitűd mögött valószínűleg sokszor az a feltételezés húzódik meg, hogy a gyermekével egyedül maradó szülő hamarosan új párt talál magának.

Mindezeket is figyelembe véve úgy véljük, hogy a válási döntés meghozásakor még mindig szerepe van annak, hogy a családban nevelkedő gyermekek érdekei mit kívánnak, hogy hányan vannak, és hogy közös gyermekekről vagy korábbi párkapcsolatból hozott gyermekekről van szó. Ha nincsenek közös gyermekek, akkor feltételezésünk szerint a párok könnyebben döntenek a válás mellett. A családból kilépőnek – általában a férj, a férfi partner – nem kell tartania attól, hogy hogyan fogja a külön családban nevelkedő saját gyermekével tartani a kapcsolatot, nem kell szembenéznie mindazokkal a nehézségekkel, amit az új otthon megteremtése mellett a gyermektartás költségei rónak rá. A feleségnek, női partnernek pedig nem kell azzal a dilemmával megbirkóznia, hogy helyes döntést hoz-e, ha a gyermekét egyedül, (legalább egy ideig) pár nélkül neveli majd, annak lelki és anyagi konzekvenciáival együtt.

Ha a gyermekek kicsik még, akkor a válás kockázata alacsonyabb (Földházi 2008). Nem csak azért, mert ekkor a szülők többsége úgy véli, hogy a gyermekeknek nagyon nagy szüksége van mindkét szülőre, hanem azért is, mert jellemzően ekkor még „fiatal” kapcsolatokról van szó, amelyek az esetek jelentős részében erős érzelmi köteléket jelentenek, még akkor is, ha a kisgyermek születése erősen megrengetheti a párkapcsolatokat. Ráadásul a kisgyermekes nők esélyei új párkapcsolat kialakítására nagyon kicsik, így a válás során nagy valószínűséggel számíthatnak arra, hogy gyermeküket vagy gyermekeiket hosszabb ideig egyedül fogják nevelni.

Ugyanakkor néhány kutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy az elsőszülött gyermekek és a további gyermekek különböző módon hatnak a szülők párkapcsolatának felbontására. Waite és Lillard kimutatták, hogy az elsőszülött gyermekek egészen iskolás korukig stabilizáló hatást gyakorolnak a szülők párkapcsolatára, míg a további gyermekek esetében ez csak egészen kiskorukban mutatható ki (Waite – Lillard 1991).

A válással foglalkozó elméletek és empirikus kutatások gyakran foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy hogyan hat a szülők párkapcsolatának minősége, a szülői pár válása a gyermekek generációjának párkapcsolataira. Hogy vajon nagyobb eséllyel válnak-e el azok, akiknek a szülei is elváltak, mint akiket együtt neveltek fel a szüleik.

A szülői ház hatásait vizsgálva persze ez esetben is az a kérdés, hogy közvetlen vagy közvetett hatásokról beszélünk-e. Közvetlen hatás lehet azoknak a szocializációs mechanizmusoknak a hiánya, amelyek a problémamegoldást segítik, amelyek a harmonikus férfi és női szerepek kialakítását támogatják, melyek a gyermekneveléssel kapcsolatos kérdések megoldását segítik stb. Ezek hiányában a gyermekek generációja nagyobb valószínűséggel alakít ki olyan kapcsolatokat, amelyek nem lesznek tartósak.

Másrészt a szülők válása számos következményt hordoz magában, mint pl. a rossz anyagi helyzet, lakásproblémák stb. Az átörökítés formája lehet az is, hogy a gyermekek ebből az anyagilag hátrányos helyzetből nem tudnak kilépni, és ez növeli a párkapcsolataik felbomlásának esélyét (Feng – Giarrusso – Bengtson – Frye 1999).

Az empirikus kutatások eredményei alapján a csonka családban nevelkedés gyakran növeli az esélyét annak is, hogy a gyermekek korán lépnek tartós kapcsolatba és korán születnek első gyermekeik is (Kamarás 1997). A korai családalapítás pedig az esetek jelentős részében szintén növeli a válás esélyeit.

A korai családalapítás kockázati ereje abban rejlik, hogy a fiatalok bizonyos életkor alatt nem hoznak hosszú távra szóló, megalapozott döntéseket, személyiségük még változó, munkaerőpiaci státuszuk, jövedelmi helyzetük még nem kialakult.

A válással kapcsolatos elméletek azt hangsúlyozzák, hogy a párkapcsolatok bomlásának kiterjedésében mindenképpen fontos szerepe van annak, hogy a női munkavállalás kiterjedt, hogy a nők anyagilag függetlenebbé váltak, továbbá annak, hogy a család, mint gazdasági társulás sokat veszített az erejéből (Phillips 2004).

Ha ezt az alaptételt nem időbeli folyamatok vizsgálatára, hanem a társadalmi rétegkülönbségek megértésére próbáljuk használni, akkor azt várhatjuk, hogy a biztosabb munkaerőpiaci pozícióval, saját jövedelmi háttérrel rendelkezők könnyebben hoznak válási döntést, mint azok, akik nem rendelkeznek önálló jövedelemmel, vagy saját forrású bevételeik alacsony szintűek. Ugyanakkor az ide vonatkozó kutatási eredmények azt állítják, hogy ez a tétel csak abban az időszakban bizonyult igaznak, amikor a válási mutatók nem voltak olyan magasak, mint napjainkban. Manapság sokkal jellemzőbb az, hogy az alacsonyabb státuszú nők válnak el (de Graaf, – Kalmijn 2006).

Több kutatás is kimutatta, hogy nem csak az érintettek munkaerőpiaci helyzete vagy jövedelme van kapcsolatban a válás kockázatával, hanem az is, hogy a párok munkaerőpiaci helyzete és jövedelme hogyan viszonyul egymáshoz. (Liu – Vikat 2004).

A jövedelmi helyzet, de még inkább – ettől természetesen nem függetlenül – a megélhetési problémák nyilvánvalóan számos konfliktust generálhatnak a családban, amely a válás kockázatát növeli. Korábbi kutatások (Liu – Vikat 2004) eredményei alapján feltételezhetjük, hogy az anyagi problémákkal küzdő családokban a párkapcsolatok könnyebben bomlanak.

ADATOK, MÓDSZER

Elemzésünk adatbázisát az *Életünk fordulópontjai* c. demográfiai panel adatfelvétel 2004-es és 2008-as hullámai jelentik. Azt vizsgáljuk, hogy milyen társadalmi ismérvek növelik annak a kockázatát, hogy egy gyermekét/gyermekeiket nevelő párkapcsolat felbomlik, és az egyik szülő egyedül neveli tovább a gyermekét/gyermekeiket.

Megfigyelésünk középpontjában azok állnak, akik 2004-ben párjukkal és gyermekeikkel együtt éttek 2008-ra viszont egyszülős családokká váltak. Mivel alapvetően a kiskorú gyermekeket nevelők érdekelnek, a szülők korcsoportját 21-50 év közé szűkítettük.

Természetesen a kétszülős családok felbomlása után más családstruktúrák is keletkeznek. A párkapcsolatból kilépő egyik fél egyedülállóvá válhat, a gyermekek családi fészekből történő kilépése után a szülői pár egyedül maradhat, és az is előfordulhat, hogy a gyermek párkapcsolatot létesít, megházasodik és a szülői családban marad, vagy maga is gyermeket vállal és úgy marad tovább a szülői házban. Mindezekkel a családstruktúra változásokkal elemzésünkben nem foglalkozunk.

Mivel a gyermekek döntő többsége válás után az anyával marad, elemzésünket a nőkre koncentráltuk,⁶ hiszen a panel adatfelvétel csak a család egyik tagját követi. Így a szülői pár női tagjának követésével tudjuk az egyszülős családdá válás társadalmi ismérveit vizsgálni.

A 2004-ben párkapcsolatban gyermekükkel vagy gyermekeikkel együtt élő nők 91%-a továbbra is ebben a családszerkezetben élt 2008-ban. 9%-uk viszont egyedülálló szülővé vált (8. táblázat).

8. táblázat. A 21-50 éves (2004-ben) gyermeké(i)vel és párjával együttélők (2004-ben) nők családszerkezete 2008-ban

Családtípus	Megoszlás (%)	N	Megoszlás (%)	N
egyedülálló	0,8	14		
párjával házasságban	5,3	96		
párjával élettársi kapcsolatban	0,5	9		
házastársával, gyermekkel	75,0	1349	81,1	1349
élettársával, gyermekkel	9,3	167	10,0	167
egyedülálló szülőként	8,2	147	8,8	147
szülővel pár és gyermek nélkül	0,1	2		
egyéb együttélési forma	0,8	15		
Total	100,0	3269	100,0	1663

Forrás: Életünk Fordulópontjai demográfiai panel adatfelvétel. Saját számítás

EREDMÉNYEK

Az elméleti megközelítésekre és a témára vonatkozó kutatási eredményekre támaszkodva vizsgálatunkban az alábbi demográfiai és szociológiai jellemzők összefüggéseit vizsgáltuk az egyszülős családszerkezet kialakulására:

- A szülő életkora
- A gyermekek száma és a legkisebb gyermek életkora
- A család összetétele: mozaik család-e vagy édesszülők nevelik a gyermekeket
- A szülők párkapcsolatának jellege: házasság vagy élettársi kapcsolat
- A gyermekkori hatások közül a szülők párkapcsolatának jellege
- Életkor az első párkapcsolat létesítésekor és az első gyermek születésekor
- Iskolai végzettség
- A férfi és a nő gazdasági aktivitása
- Jövedelmi helyzet, anyagi helyzet, megélhetés
- A lakóhely jellege
- Vallásosság

⁶ A gyermeküket egyedül nevelő férfiak önálló elemzését az alacsony esetszám nem teszi lehetővé.

Demográfiai jellemzők

A demográfiai ismérvek sorából (a szülő életkora, a gyermekek száma és a legkisebb gyermek életkora) a gyermekek életkora mutatott kapcsolatot az egyszülős családszerkezet kialakulásával (9. táblázat).

Eredményeink kapcsolódnak azokhoz a korábbi kutatási eredményekhez, amelyek megállapítják, hogy a gyermekes családok felbomlása összefügg a gyermekek életkorával, pontosabban azzal, hogy milyen korú a családban nevelt legkisebb gyermek. Az egyszülős családdá válás kockázata azokban a családokban a legkisebb, ahol a legfiatalabb gyermek 3 év alatti. Ezután a válás kockázata a gyermek életkorával párhuzamosan növekszik, a legnagyobb azokban a családokban, ahol a legkisebb gyermek 7-14 éves. Ezután csökken a kockázat, majd a 19 éves és idősebb gyermekeket nevelők körében ismét egy kicsit megemelkedik. Ez utóbbi eredmény is összhangban van azokkal a megfigyelésekkel, miszerint az utóbbi években növekedett a hosszabb ideje tartó kapcsolatok, házasságok felbomlásának valószínűsége is.

Mindezek jól rávilágítanak arra a tényre, hogy a párkapcsolatok minősége és a párkapcsolatok felbomlása között ugyan nyilvánvaló kapcsolat van, de a válási döntéskor a párok komolyan figyelembe veszik a gyermek(ek) életkorát. Amikor a legkisebb gyermek még 3 év alatti, a párok valószínűleg még akkor sem döntenek a párkapcsolat felbontása mellett, ha a kapcsolat minősége megromlott. Persze nyilvánvalóan arról is szó van, hogy az esetek túlnyomó többségében ekkor még maga a kapcsolat is rövidebb ideje tart, a párok erős érzelmekkel kötődnek egymáshoz, alig néhány éve döntöttek a gyermekvállalásról. A gyermek életkorának figyelembe vétele azzal is igazolható, hogy azokban a családokban, ahol a legfiatalabb gyermek 18 év feletti, magasabb a válási kockázat. Feltételezhetően ez esetben a válás gondolatának érlelődése kapcsolódik a gyermekek felnövéséhez.

9. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya demográfiai jellemzők szerint

Demográfiai jellemzők	%			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Korcsoportok						
21-30 éves	91,7	8,3	100,0	330	30	360
31-40 éves	91,3	8,7	100,0	647	62	709
41-50 éves	90,7	9,3	100,0	539	55	594
18 éves és fiatalabb gyermekek száma						
Nincs ilyen korú gyermeke, csak idősebb	90,2	9,8	100,0	174	19	193
1 gyermek	90,1	9,9	100,0	590	65	655
2 és több gyermek	92,3	7,7	100,0	752	63	815
A legkisebb gyermek korcsoportja						
0-3 éves	93,3	6,7	100,0	401	29	730
4-6 éves	91,3	8,7	100,0	190	18	208
7-14 éves	89,4	10,6	100,0	534	63	597
15-18 éves	92,0	8,0	100,0	218	19	237
19 éves és idősebb	90,2	9,8	100,0	174	19	193

Családszerkezet, a párkapcsolat jellege

A válásokhoz, a családok felbomlásához kötődő döntéseket nyilvánvalóan befolyásolja az a tény, hogy van-e gyermek a családban. Ugyanakkor az is fontos lehet, hogy a családban nevelkedő gyermekek közös gyermekek-e, vagy vegyesen vannak közös és korábbi párkapcsolatból származó gyermekek, vagy csak az utóbbiak vannak. Az adatok arra utalnak, hogy a mozaik családok sokkal könnyebben bomlanak fel, mint azok, amelyekben csak közös gyermekek élnek. Különösen azokban a családokban nagy az egyszülős családdá válás kockázata, ahol csak olyan gyermekek élnek, akik a párok korábbi házasságaiból, kapcsolataiból származnak (10. táblázat).

A demográfiai irodalom egyik alaptétele, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, mint a házasságok. Ez a tétel a gyermekes családok körében is igazolható: a házasságban élő gyermekes családok 7%-a, az élettársi kapcsolatban élő szülők 21%-a vált a vizsgált időszak alatt egyszülős családdá (10. táblázat). Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatban élő szülők számos egyéb dimenzió mentén nem homogének: az életük különböző periódusában járhatnak, különböznek a tekintetben, hogy voltak-e már korábban házasságok vagy sem, hogy született-e korábbi kapcsolatból már gyermekük vagy sem. Ez pedig befolyásolhatja a kapcsolat stabilitását. Más szavakkal az élettársi kapcsolatban élő párok közös vonása, hogy nem létesítettek házasságot, ugyanakkor az élettársi kapcsolat lehet a házasság előszobája, lehet teljes értékű megfelelője a házasságnak, és lehet egy annál lazább együttélési forma is. Feltételezhetjük, hogy az élettársi kapcsolatok bomlékonysága függ attól, hogy az élettársi kapcsolat melyik típusáról beszélünk.

Az adatok igazolják ezeket a várakozásokat. Azok az élettársi kapcsolatok, amelyekben a nők korábban még nem éltek házasságban, kevésbé könnyen bomlanak, mint azok, amelyekben elvált nők létesítik az élettársi kapcsolatot (10. táblázat).

A házasságok és az élettársi kapcsolatok felbomlását is befolyásolja, hogy a családban élő gyermekek közös gyermekek-e vagy sem. Ha csak közös gyermekek vannak, akkor a párkapcsolat felbomlásának esélye kisebb. Ugyanakkor az élettársi kapcsolatok ebben az esetben is könnyebben bomlanak, mint a házasságok (10. táblázat).

10. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya családszerkezet és a párkapcsolat jellege szerint

Családszerkezet, párkapcsolat jellege	%			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Mozaik család-e?						
Csak közös gyermek van	93,0	7,0	100,0	1398	106	1504
Nincs közös gyerek	72,5	27,5	100,0	66	25	91
Közös gyerek és nem közös gyerek is van	76,2	23,8	100,0	48	15	63
A párkapcsolat jellege						
Házasság	93,0	7,0	100,0	1349	102	1451
Élettársi kapcsolat	78,8	21,2	100,0	167	45	212
A párkapcsolat jellege és az élettársi kapcsolatban élők családi állapota						
Házasság	93,0	7,0	100,0	1349	102	1451
Élettársi kapcsolatban – korábban nem volt házas	83,8	16,2	100,0	98	19	117
Élettársi kapcsolatban – korábban házas volt	72,6	27,4	100,0	69	26	95
A párkapcsolat jellege, mozaik család-e?						
Házasság, csak közös gyerek van	93,5	6,5	100,0	1285	89	1374
Házasság, nincs közös gyerek vagy közös gyerek és nem közös gyerek is van	83,3	16,7	100,0	60	12	72
Élettársi kapcsolat, csak közös gyerek van	86,9	13,1	100,0	113	17	130
Élettársi kapcsolat, nincs közös gyerek vagy közös gyerek és nem közös gyerek is van	65,9	34,1	100,0	54	28	82

A gyermekkori család, a családalapítás első lépései

Az egyszülős családok kialakulására gyengén hat az a tény, hogy gyermekkorban egy vagy két szülő nevelte-e az érintetteket. Nagyobb jelentősége van viszont annak, hogy az első tartós párkapcsolat kialakításakor hány éves volt valaki, és annak is, hogy hány évesen született az első gyermeke. Azoknak a nőknek a körében, akik első tartós párkapcsolatuk létesítésekor 19 évesek vagy ennél fiatalabbak voltak, nagyobb a kockázata az egyedülálló szülővé válásnak, és ugyanilyen kapcsolatot mutat az első gyermek születése és az egyszülős családdá válás is (11. táblázat).

11. táblázat.

Az egyszülős családdá válók aránya a gyermekkori család, az első párkapcsolat, az első gyermekvállalás életkora szerint

Gyermekkori család, első párkapcsolat, első gyermekvállalás életkora szerint	%			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008- ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Gyermekkori család. Szülei váltak-e?						
A szülők nem váltak el	91,6	8,4	100,0	1257	116	1373
A szülők elváltak vagy sohasem éltek együtt	89,3	10,7	100,0	243	29	272
Első tartós párkapcsolat létesítésekor hány éves volt?						
19 éves vagy fiatalabb	88,7	11,3	100,0	550	70	620
20-22 éves	91,6	8,4	100,0	567	52	619
23-25 éves	93,6	6,4	100,0	250	17	267
26 éves vagy idősebb	94,1	5,9	100,0	144	9	153
Első gyermeke születésekor hány éves volt?						
19 éves vagy fiatalabb	89,3	10,7	100,0	276	33	309
20-22 éves	89,4	10,6	100,0	481	57	538
23-25 éves	92,1	7,9	100,0	385	33	418
26 éves vagy idősebb	93,9	6,1	100,0	371	24	395

Iskolai végzettség

Az iskolai végzettség szerinti különbségek szignifikánsak (12. táblázat). Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében nagyobb az egyszülős családdá válás kockázata. Ugyanakkor a különbségek egy része feltételezhetően megmagyarázható azzal, hogy az élettársi kapcsolatban és a mozaik családban élők aránya iskolai végzettségi szintek szerint különbözik. Az élettársi kapcsolatban és a mozaik családban élők körében pedig lényegesen magasabb a válás kockázata. A magasabb iskolai végzettségűek jellemzően később is alapítanak családot, ami szintén csökkenti az egyszülős családdá válás kockázatát.

12. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya iskolai végzettség szerint

Iskolai végzettség	%			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008- ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Legfeljebb 8 általános	88,9	11,1	100,0	279	35	314
Szakmunkásképző	89,0	11,0	100,0	395	49	444
Érettségi	91,9	8,1	100,0	519	46	565
Diploma	95,0	5,0	100,0	323	17	340

A párok gazdasági aktivitása

A gazdasági aktivitás tekintetében a nők, a férfiak és a párok aktivitását is vizsgáltuk. Összességében azt lehet mondani, hogy azoknak a párkapcsolatban élő gyermekes nőknek volt a legmagasabb kockázata az egyedülálló szülővé válásra, akik maguk dolgoztak, de férjük inaktív volt. A dolgozó nők közül is a fizikai munkát végzők és a vállalkozók körében volt magasabb az egyedülálló szülővé válók aránya (13. táblázat).

A nem dolgozó nők körében fontos megkülönböztetni a gyermekgondozási szabadságon levő nőket az egyéb inaktív státuszúaktól. A gyermekgondozási szabadságon levő nők körében némiképpen alacsonyabb az egyedülálló szülőkké válók aránya, ami a korábbi adatok alapján azzal függ össze, hogy ezekben a családokban kisebbek még a gyermekek, amikor is a válás kockázata alacsonyabb. A legkisebb valószínűséggel azok a nők válnak egyedülálló szülővé, akik otthon vannak még gyermekükkel/gyermekükkel, férjük pedig dolgozik. Az ebbe a csoportba tartozó, párkapcsolatban élő nők 6%-a volt az első megfigyelési időpont után négy évvel egyedülálló szülő. Ennél valamivel magasabb (7%) volt a mutató értéke azokban az esetekben, ahol a nő nem dolgozott (de nem gyermekgondozási szabadságon volt), a férje viszont igen. Azokban a párkapcsolatokban, ahol mindketten dolgoztak, négy év múlva a nők 9%-a már egyedül nevelte gyermekét/gyermekeit. Előzetes várakozásainkkal ellentétben ettől alig különbözik (10%) azokban a családokban a mutató értéke, ahol a férj és feleség sem dolgozik. Nyilvánvalóan ez a munkaerő-piaci kirekesztődés szűkös anyagi helyzettel jár együtt, ami növelhetné a válás kockázatát. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a család munkaerőpiacról való kizáródása megnehezíti a válás melletti döntést, hiszen akkor tovább romlik a család szétváló részeinek anyagi helyzete. Kutatásunk egyik legérdekesebb eredménye, hogy a párok gazdasági aktivitását tekintve kimagaslóan legnagyobb volt az egyszülős családokká válók aránya, azokban a családokban, ahol az első megfigyelési időpontban a nő dolgozott, a férfi viszont nem. Ezeknek a családoknak négy évvel később már 17%-a csonka család volt. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy ez a fajta munkaerő-piaci asszimetria, már önmagában is komoly feszültségforrás egy olyan társadalomban, ahol erőteljesen élnek a tradicionális szerepelvárások, amelyben sokkal elfogadhatóbb, ha egy családban a férfi dolgozik, a nő pedig nem, mintha ez fordítva történik. Emellett közismert tény, hogy a válásra vonatkozó döntéseket az esetek döntő többségében a nők hozzák meg. A család munkaerő-piaci részvételének ez a mintázata pedig válás esetén sokkal kevésbé jelent anyagi kockázatot a munkaerőpiacon aktív nő számára, hiszen ő maga kereső, férjének pedig nincs jövedelme. Így válás esetén anyagi helyzetük kevésbé romlik, mint azokban a családokban, ahol mindketten vagy csak a férfi dolgozik.

13. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya a párok gazdasági aktivitása szerint

A párok gazdasági aktivitása	%			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Gazdasági aktivitás						
Dolgozik	90,1	9,9	100,0	924	101	1025
Gyermekgondozási szabadságon van	93,4	6,6	100,0	338	24	362
Egyéb inaktív	92,5	7,5	100,0	248	20	268
Gazdasági aktivitás 2.						
Dolgozik, vállalkozó	86,7	13,3	100,0	72	11	83
Dolgozik, fizikai munkás	84,8	15,2	100,0	324	58	382
Dolgozik, szellemi, vezető	93,9	6,1	100,0	77	5	82
Dolgozik, szellemi, beosztott	94,0	6,0	100,0	331	21	352
Nem dolgozik	93,0	7,0	100,0	585	44	629
A férj vagy élettárs aktivitása						
Dolgozik	92,0	8,0	100,0	1300	113	1413
Nem dolgozik	86,4	13,6	100,0	216	34	250
A férj vagy élettárs aktivitása 2.						
Dolgozik, vállalkozó	91,2	8,8	100,0	238	23	261
Dolgozik, fizikai munkás	91,0	9,0	100,0	737	73	810
Dolgozik, szellemi, vezető	95,2	4,8	100,0	139	7	146
Dolgozik, szellemi, beosztott	94,1	5,9	100,0	176	11	187
Nem dolgozik	86,4	13,6	100,0	216	34	250
A pár gazdasági aktivitása						
Nő és párja is dolgozik	91,2	8,8	100,0	812	78	890
Nő dolgozik, párja nem	83,0	17,0	100,0	112	23	135
Nő anyaságin, férfi dolgozik	94,0	6,0	100,0	298	19	317
Nő és a párja sem dolgozik	90,4	9,6	100,0	104	11	115
Nő nem dolgozik, a párja dolgozik	92,9	7,1	100,0	183	14	197

Anyagi viszonyok

Az anyagi helyzet egyik fontos faktora a jövedelem, ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a jövedelmi szint a szükségletekkel, a fogyasztással együtt válik a megélhetés fontos jellemzőjévé. Az anyagi helyzetet jelző mutatók sorában a relatív jövedelmi pozíciót vizsgáltuk, illetve két olyan mutatót, amely a megélhetési feszültségekre utal: az egyik mutató azt jelzi, hogy a család hogyan tud kijönni a jövedelméből, a másik pedig arra utal, hogy vannak-e a családnak rezsifizetési problémái. Végül az életszínvonalal való elégedettség és az egyszülős családdá válás összefüggéseit vizsgáltuk.

A relatív jövedelmi helyzet kategóriái szerint nem voltak lényeges különbségek, ugyanakkor a megélhetési mutatók erőteljesen differenciáltak. Azokban a családokban, ahol úgy érezték, hogy jövedelmükből nehezen jönnek ki, nélkülözések

között vagy hónapról hónapra élnek, rezi költségeiket nem mindig tudták fizetni, jelentősen magasabb volt azoknak a nőknek az aránya, akik négy év múlva egyedül nevelték gyermekeiket, mint azoknak a körében, akiknek ilyen problémáik nem voltak. Ugyanígy erőteljes volt az összefüggés az életszínvonallal való elégedettség és az egyszülős családdá válás között (14. táblázat).

14. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya anyagi helyzet szerint

Anyagi helyzet	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Ekvivalens jövedelem tercilek						
Alsó	90,2	9,8	100,0	471	51	522
Középső	91,2	8,8	100,0	466	45	511
Felső	92,1	7,9	100,0	475	41	516
Hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből?						
Nélkülözések között élnek	75,6	24,4	100,0	31	10	41
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	86,5	13,5	100,0	198	31	229
Beosztással épphogy kijönnek a pénzükből	91,2	8,8	100,0	698	67	765
Elfogadhatóan élnek	93,7	6,3	100,0	548	37	585
Gondok nélkül élnek	93,0	7,0	100,0	40	3	43
Előfordult-e, hogy nem tudták fizetni a rezsiköltséget?						
Igen	84,2	15,8	100,0	267	50	317
Nem	92,8	7,2	100,0	1245	97	1342
Az életszínvonallal való elégedettség 0-10 skálán						
0-3	83,2	16,8	100,0	153	31	184
4-7	91,2	8,8	100,0	942	91	1033
8-10	94,6	5,4	100,0	419	24	443

Településtípus

A településtípus és az egyszülős családdá válás közötti kapcsolat nem túl erős, a település jogállása szerint képzett kategóriák között nincsenek jelentős különbségek. Ugyanakkor az megállapítható, hogy Budapesten és a nagyvárosokban magasabb, a kisebb városokban, a községekben pedig alacsonyabb a mutató értéke (15. táblázat).

15. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya településtípus szerint

Településtípus	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Budapest	87,0	13,0	100,0	221	33	254
Megyei jogú város	89,8	10,2	100,0	342	39	381
Egyéb város	91,3	8,7	100,0	524	50	574
Község	90,2	9,8	100,0	696	76	772

Vallásosság

A házasságok stabilitását meghatározó tényezőkkel foglalkozó elméletek és empirikus kutatások általában fontos faktornak tekintik a vallásosság kérdését. Az élettársi kapcsolatok vonatkozásában ritkább ennek a vizsgálata, hiszen a vallásosság már azt is jelentős mértékben befolyásolja, hogy valaki a házasságot vagy az élettársi kapcsolatot választja együttélési formaként.

Kutatási eredményeink a gyermekes családok párkapcsolati stabilitásának vonatkozásában is mutatják a vallásosság szerepét, noha ez a hatás nem túl erős, pontosabban a vallásosság „típusa” szerint különbözik. Az egyszülős családdá válás esélye ugyanis egyforma volt azok körében, akik magukat „nem vallásosnak mondták” illetve „a maguk módján vallásosnak tekintették”. Alacsonyabb érték csak azok körében volt mérhető, akik az egyház tanítását követő vallásosságot tekintették magukra jellemzőnek.

16. táblázat. Az egyszülős családdá válók aránya a vallásosság szerint

Vallásosság	Megoszlások			N		
	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total	2004-ben pár gyermekkel, és 2008-ban is az maradt	2004-ben pár gyermekkel, 2008-ban egyszülős	Total
Vallásos vagyok, az egyház tanítását követem.	94,8	5,2	100,0	146	8	154
Vallásos vagyok a magam módján	91,0	9,0	100,0	948	94	1042
Nem tudom megmondani, hogy vallásos vagyok-e	84,0	16,0	100,0	42	8	50
Nem vagyok vallásos	90,8	9,2	100,0	355	36	391

Többváltozós hatások

A többváltozós modellekben csak azokat a demográfiai és szociológiai ismérveket szerepeltettük, amelyek a kétváltozós vizsgálatokban szignifikáns kapcsolatot mutattak az egyszülős családdá válással. Kihagytuk a modellekből azokat az ismérveket is, amelyeknek szignifikáns hatása volt ugyan, de ugyanarra a jelenségre utaltak egy kicsit más aspektusból. Ezekben az

esetekben a legerősebb kapcsolatot mutató ismérv került a modellbe. A gyermekek számára és a legkisebb gyermek életkorára vonatkozó ismérveket összevontuk, és interakciós változóként jelenítettük meg a többváltozós modellekben. Az alacsony esetszám miatt a 19 év alatti gyermekek számára vonatkozó változóban csak az egy gyermekeseket és a kettő vagy több gyermeket nevelőket különböztettük meg.

A modellépítés során elsőként a demográfiai jellegű adatokat vontuk be a magyarázó változók körébe, majd a család szerkezetére, a párkapcsolat jellegére vonatkozókat, ezt követte az iskolai végzettség, a gazdasági aktivitás, az anyagi helyzet és végül a településtípus változók beépítése.

A végső modell azt mutatja, hogy a referencia csoporthoz képest azokban a családokban szignifikánsan magasabb az egyszülős családdá válás kockázata, ahol csak egy gyermeket nevelnek és a gyermek 7-14 év közötti. Ez tulajdonképpen megerősíti azokat a korábbi hazai és nemzetközi kutatási eredményeket is, amelyek azt állapították meg, hogy a válás kockázata az egy gyermeket nevelők körében magas, ezen belül is azokban a családokban, ahol a gyermek már „kicsit nagyobb”, iskoláskorú. A 14 éven felüli gyermeket nevelők szignifikánsan magasabb esélyhányadosa azonban a végső modellben már „eltűnik”. A referencia csoporthoz képest szignifikánsan nagyobb esélye van az egyszülős családdá válásra azoknak a családoknak is, ahol két vagy több gyermeket nevelnek és a kisebbik gyermek 4-14 év közötti. Hozzá kell tenni, hogy eredményeinket feltehetően árnyalta volna, ha a két és több gyermeket nevelők csoportját szét tudjuk bontani a gyermekek száma szerint. A korábbi kutatások ugyanis azt jelzik, hogy nem csak az egy gyermekesek, hanem a nagycsaládosok válási kockázata is magasabb a két gyermekes családokhoz képest (Földházi 2008).

További kutatási irány lehet az is, ha nem csak a legfiatalabb, hanem a legidősebb gyermek életkora szerint is vizsgálódunk. Több, a demográfiai magatartással foglalkozó megközelítés, empirikus kutatás is jelezte, hogy az elsőszülött gyermek „hatása” bizonyos esetekben sokkal erősebbnek bizonyul, mint a további gyermekeké (Waite – Lillard 1991).

Minden modellben a legerősebb hatása a család szerkezetére vonatkozó ismérvnek volt, pontosabban annak, amely azt vizsgálta, hogy mozaik családról van-e szó vagy sem. Referencia csoportnak azokat tekintettük, akiknek a családjában csak közös gyermekek éltek, azaz azokat a családokat, ahol a gyermekeket édeszüleik nevelték. Ehhez képest jelentősen nagyobb volt az esélye az egyszülős családdá válásnak ott, ahol nem volt közös gyermek, és még ennél is nagyobb volt az esélyhányados értéke azokban a családokban, ahol közös és nem közös gyermekek egyaránt nevelkedtek. Bár nyilvánvalóan ez az eredmény további kutatásokat igényel, ennél a pontnál érdemes visszakapcsolódnunk azokhoz a kiinduló kérdésekhez, amelyeket a tanulmány elején felvetettünk. Ez az eredmény ugyanis azt mutatja, hogy az egyszülős családdá válás kockázata azokban a családokban a legmagasabb, ahol már korábban is volt válás, mégpedig olyan válás, ahonnan legalább az egyik fél gyermeket hozott az új kapcsolatba. Ha tehát azt a kérdést tesszük fel, hogy az egyszülős családmoddellre inkább az a jellemző, hogy a társadalom széles rétegeit érinti viszonylag kevészer vagy keveseket többször, akkor ezek az eredmények inkább az utóbbit támasztják alá.

A párkapcsolat jellegére vonatkozó hatás részben a várt eredményt hozta. Az élettársi kapcsolatok ebben a megközelítésben is bomlékonyabbnak bizonyultak, mint a házasságok. A gyermekek léte tehát nem változtatja meg azt a több kutatásban is feltárt hatást, hogy azok, akik élettársi kapcsolatban élnek, nagyobb arányban bontják fel kapcsolatukat, mint akik házasságban. A többváltozós modellben ugyanakkor azt nem sikerült kimutatnunk, hogy az élettársi kapcsolatban élők körében azoknak van nagyobb esélye a párkapcsolat felbontására, akik már voltak házasok. Azt feltételeztük ugyanis, hogy ha az élettársi kapcsolatok különbözőek a funkciójukat illetően (házasság előszobája, házassággal egyenrangú, házasság utáni lazább

párkapcsolati forma stb.), akkor abban is különbözniük kell, hogy milyen eséllyel bomlanak fel. Hipotézisünk az volt, hogy azok a nők, akik már voltak házások, nagyobb eséllyel válnak egy második, harmadik stb. kapcsolatban egyszülőssé, mint akik még nem éltek házasságban. Több oka lehet annak, hogy miért nem sikerült ezt az állítást bizonyítanunk. Az egyik magyarázat kétségtelenül az, hogy a különböző funkciókat betöltő élettársi kapcsolatok abban nem különböznek egymástól, hogy milyen valószínűséggel bomlanak fel. Ugyanakkor lehetséges az is, hogy nem megfelelően operacionalizáltuk a kérdést, azaz a különböző funkciókat betöltő élettársi kapcsolatokat nem lehet azzal az egyszerű méréssel azonosítani, hogy a benne élők voltak-e már korábban házások vagy sem.

Az iskolai végzettség hatása a végső modellben szignifikánsnak bizonyult. A diplomásokat tekintettük referencia csoportnak. Hozzájuk képest azok, akik legfeljebb általános iskolai, vagy szakiskolai végzettséggel rendelkeztek, szignifikánsan nagyobb eséllyel váltak egyszülőssé. Az iskolai végzettség hatására vonatkozóan kétféle hipotézist is megfogalmaztunk. Az egyik szerint minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál nagyobb az esélye annak, hogy párkapcsolata felbomoljék és egyedül nevelje tovább gyermekét/gyermekeit. Ennek az az oka, hogy a képzettebb nők egzisztenciális függetlensége megengedi azt a döntést, hogy egy megromlott párkapcsolatot felbontsanak. A másik hipotézis szerint viszont az alacsonyabb végzettségűek kockázata nagyobb. Ennek alapvető oka, hogy az alacsonyabb végzettségűek körében gyakoribbak az anyagi jellegű problémák, számosabbak az alkoholizmussal összefüggő gondok,⁷ amelyek a kapcsolatok megromlásához vezethetnek, ez pedig az elválás kockázatát rejti magában. Adataink tanulsága szerint inkább ez utóbbi hipotézis nyert alátámasztást.

A gazdasági aktivitásra vonatkozó legfontosabb megállapításunk a több változós modellben is megerősítést nyert. Az egyszülős családdá válást leginkább az valószínűsíti, ha a pár női tagja dolgozik, a férfi viszont nem. Ennek lehetséges okait a tanulmány korábbi fejezetében részletesen kifejtettük.

Az anyagi helyzetre vonatkozó ismérvek közül a többváltozós modellekbe kettőt építettünk be. A megélhetésre vonatkozó kérdés és az életszínvonallal való elégedettség mutatója szignifikáns hatásokat mutatott, bár a fentebb ismertetett hatásoknál ez esetben gyengébbeket mértünk.

A település jogállását tekintve a községeket tettük meg referencia kategóriának. A községekben élőkhez képest a budapestiek egyszülős családdá válásának voltak szignifikánsan nagyobb esélyei.

⁷ Az alkoholizmus és az iskolai végzettség, az alkoholizmus és a jövedelmi helyzet összefüggéseiről lásd pl. Elekes (2012)

17. táblázat. Többváltozós hatások az egyszülős családdá válásra

Demográfiai és szociológiai ismérvek	1. modell	2. modell	3. modell	4. modell	5. modell
18 éves és fiatalabb gyermekek száma és a legkisebb gyermek korcsoportja					
1. két és több gyermek és a fiatalabb 0-3 év közötti	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
2. két és több gyermek és a fiatalabb 4-6 év közötti	2,014 [^]	1,967 ^{^^}	ns	ns	2,123 [^]
3. két és több gyermek és a fiatalabb 7-14 év közötti	2,011 [*]	1,984 [*]	ns	ns	1,985 [^]
4. két és több gyermek és a fiatalabb 15-18 év közötti	ns	ns	ns	ns	ns
5. egy gyermek, aki 0-3 év közötti	ns	ns	ns	ns	ns
6. egy gyermek, aki 4-6 év közötti	ns	ns	ns	ns	ns
7. egy gyermek, aki 7-14 év közötti	2,877 ^{**}	2,902 ^{**}	2,657 [*]	2,628 [*]	2,685 [*]
8. egy gyermek, aki 15-18 év közötti	2,008 [^]	1,989 [^]	ns	ns	ns
9. a gyermek(ek) 18 év feletti	2,352 [*]	2,277 [*]	ns	ns	ns
Mozaik család-e?					
1. Csak közös gyermek van	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
2. Nincs közös gyerek	2,724 ^{***}	2,771 ^{**}	2,985 ^{**}	2,696 ^{**}	2,870 ^{***}
3. Közös gyerek és nem közös gyerek is van	4,210 ^{***}	4,038 ^{***}	4,003 ^{***}	4,052 ^{***}	4,457 ^{***}
A párok kapcsolat jellege					
1. Házasság	ref.	ref.	ref.	ref.	ref.
2. Élettársi kapcsolat –korábban nem volt házas	2,522 ^{**}	2,356 ^{**}	2,441 ^{**}	2,631 ^{**}	2,092 [*]
3. Élettársi kapcsolat – korábban volt már házas	2,560 ^{**}	2,354 ^{**}	2,239 [*]	2,326 [*]	2,090 [*]
Iskolai végzettség					
1. Legfeljebb 8 általános		1,898 [*]	2,088 [*]	ns	1,993 [^]
2. Szakmunkásképző		1,869 [*]	1,894 [*]	ns	1,860 [^]
3. Érettségi		ns	ns	ns	ns.
4. Diploma		ref.	ref.	ref.	ref.
A pár gazdasági aktivitása					
1. Nő és párja is dolgozik			ref.	ref.	ref.
2. Nő dolgozik, párja nem			2,196 ^{**}	2,045 ^{**}	2,032 ^{**}
3. Nő anyaságin, férfi dolgozik			ns	ns	ns
4. Nő és a párja sem dolgozik			ns	ns	ns
5. Nő nem dolgozik, a párja dolgozik			0,577 [^]	0,569 [^]	ns
Hogyan tudnak kijönni a jövedelmükből?					
1. Nélkülözések között élnek vagy hónapról hónapra anyagi gondjai vannak				1,662 [^]	1,712 ^{^^}
2. Beosztással épphogy kijönnek a pénzükből				ns.	ns.
3. Elfogadhatóan élnek vagy gondok nélkül élnek				ref.	ref.
Az életszínvonalal való elégedettség 0-10 skálán					
0-3				2,035 [*]	1,928 [^]

4-7				ns.	ns.
8-10				ref.	ref.
Településtípus					
Budapest					2,070*
Megyei jogú város					ns
Egyéb város					ns
Község					ref.

Tanulmányunkban az egyszülős családszerkezet kialakulásának társadalmi beágyazottságát vizsgáltuk panel adatok segítségével. Ez a megközelítés lehetőséget adott olyan adatok megfigyelésére, amelyek időben változnak, és amelyek retrospektív kérdezési technikával torzítási lehetőséget hordoznának magukban. Kutatásunk másik hangsúlyos eleme a családi szintű ismérvek megfigyelése, amelyre szintén az adatgyűjtés panel jellege adott lehetőséget, hiszen nem csak az egyszülős családszerkezetben élő szülő demográfiai és szociológiai ismérveit ismerjük, hanem a családból kiváló szülőét is, és képet kaphatunk a család azon időszakra vonatkozó adatairól is, amikor a két szülő még együtt nevelte a gyermekét.

Kutatásunk két legfontosabb megállapítása, hogy a mozaik családok nagyobb eséllyel bomlanak szét, mint azok, ahol csak közös gyermekek vannak, illetve hogy a gazdasági aktivitás vonatkozásában nem csupán a pár tagjainak aktivitása játszik meghatározó szerepet az egyszülős családok kialakulásában, hanem a gazdasági aktivitás asszimetriája is, nevezetesen azokban a családokban a legnagyobb az elválás kockázata, ahol az nő dolgozik, a férfi viszont nem. Ezek az eredmények jól kapcsolhatók több külföldi kutatási eredményhez is, amelyek kimutatták, hogy nem csak a családi jövedelem nagysága meghatározó az egyszülős családdá válás kialakulása szempontjából, hanem az is, hogy milyen a jövedelem szerkezete abból a szempontból, hogy a férfi vagy nő keres-e többet, azaz ki hogyan járul hozzá a családi bevételekhez. Ez lényegében ugyanúgy kapcsolható a családon belüli erőforrások megoszlásának, a családon belüli szerepek, szimmetriák és asszimetriák kérdéséhez, mint a munkaerő-piaci részvétel.

Tanulmányunk elején felvetettük azt a gondolatot, hogy az egyszülős családokról alkotott képünk nagy hiányossága, hogy nem tudjuk pontosan, mennyien vannak azok, akik gyermekük/gyermekük születése óta egyszülős családban élnek, és mennyien azok, akik azzá válnak. Arról sincsen képünk, hogy mennyien érintettek az életpályájuk során az egyszülős családszerkezetben. Erre vonatkozóan ugyan közöltünk néhány adatot, becslést, ugyanakkor ezeknek az adatoknak a különböző időszakokra való kiszámítása adhatna árnyaltabb képet, hiszen csak időbe ágyazva lehetne megítélni, hogy e vonatkozásban milyen folyamatok zajlanak a magyar családok körében. Reményeink szerint az *Életünk Fordulópontjai* adatfelvétel hosszabb időtávjának elemzésével ezek a hiányosságok tovább mérsékelhetőek.

HIVATKOZÁSOK

- Andersson, G. (2002) Children's experience of family disruption and family formation: Evidence from 16 FFS countries. *Demographic Research*. Volume 7, Article 7. 343-364. Hozzáférhető: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol7/7/7-7.pdf> [letöltve: 2013-09-04]
- Bradshaw, J. – Millar, J. (1991) Lone Parent Families in the UK. Department of Social Security Research Report No. 6. London: HMSO.
- Elekes Zs. (2012) Alkoholfogyasztás Magyarországon az ELEF2009 adatai alapján. In: *Európai Lakossági Egészségfelmérés. Tanulmányok II.* 73-89.
- Feng, D. – Giarrusso, R. – Bengtson, V. L. – Frye, N. (1999) Intergenerational transmission of marital quality and marital instability. *Journal of Marriage and Family*. May 451-463.
- Földházi E. (2008). *Az első házasságkötés után. A párkapcsolatok dinamikája, egyszülős családok kialakulása és megszűnése Magyarországon a 20. század második felében*. PhD értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem.
- Földházi E. (2009): Válás. In: Monostori J. – Őri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai Portré 2009*. Budapest: KSH NKI.
- de Graaf, P. M. – Kalmijn, M. (2006) Change and Stability in the Social Determinants of Divorce: A Comparison of Marriage Cohorts in the Netherlands. *European Sociological Review*. 22, 5. 561-572.
- Harcza I. (2009) *Változó háztartások, változó megélhetési pozíciók. Módszertani elemzés panelvizsgálatok alapján*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://tudasbazis.org.hu/doktar/makrogazdasag/megelhetesi_poziciok.pdf [letöltve: 2013-09-04]
- Harcza I. (2013) *Családi kohézió. A szülők és gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. Műhelytanulmányok 4. KSH (megjelenés alatt)
- Kamarás F. (1997) The Long Term Impact of Divorce on Adult Children. Paper prepared for the General Population Conference, Beijing, China, 11-17 October 1997.
- Lehmann P. – Wirtz C. (2004) Household formation in the EU – Lone parents. *Statistics in focus. Population and Social Conditions*. 3-5.
- Liu, G. – Vikat, A. (2004) Does divorce risk depend on spouses' relative income? Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research Hozzáférhető: http://www.demogr.mpg.de/papers/workshops/041125_paper07.pdf [letöltve: 2013-08-15]
- McKay S. (2002) The Dynamics of Lone Parents, Employment and Poverty in Great Britain. *benefits.org.uk* Hozzáférhető: <http://www.benefits.org.uk/loneparentdynamics.pdf> [letöltve: 2013-09-04]
- S. Molnár E. (2010). Párkapcsolat létesítését/megszüntetését érintő magatartási normák változásának megfigyelése. *Demográfia*. LIII. 2-3. 234-275.
- Murinkó L. – Földházi E. (2012) Háztartás- és családszerkezet. In: Őri P. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai Portré 2012*. Budapest: KSH NKI. 113-123.
- Phillips, R. (2004) *Amit Isten összekötött... A válás rövid története*. Budapest: Osiris.
- Rogge, J-U. (1993) *Kell a gyerekeknek a korlát*. Budapest: Park.
- Waite, L. J. – Lillard, L. A. (1991) Children and Marital Disruption. *The American Journal of Sociology*. 96. 4. Jan. 930-953.
- Vaskovics L. (2002) A család fejlődése Európában. *Educatio*. 3. 349-364.

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2013.3.45

ABSZTRAKT

Franciaországban a kortárs családszociológiát tárgyaló elméleti írások, valamint a többi társadalomtudományi diszciplína elemzése számos egyezést mutatnak. A családszociológiának is szembesülnie kell az általános (család)szociológiai elméletek hiányával, ill. ezek szükségességének vagy szükségtelenségének, a mikro- és makroszintek összeillesztésének, a kvantitatív és kvalitatív kutatások komplementaritásának kérdésével. A diszciplína sajátossága ugyanakkor, hogy a szociológiai szakirodalomban a családszociológiai vonatkozás sokszor közvetett, mivel a család gyakorta válik általános szociológiaelméleti reflexiók példatárává. A család úgy a személyes identitás felépítésének, mint a társadalmi változások bemutatásának privilegizált terévé vált, mely valószínűsíthetően nem kevés szerepet játszott – és játszik – a családszociológia diszciplínájának újr felvirágzásában. Kifejezetten francia sajátosság, hogy a későmodernitás problémáit szakszociológusok – elsősorban ifjúság-, iskola- és családszociológusok tárgyalják, akik empirikus kutatásaik során szembesültek azzal, hogy a jelen társadalmi folyamatainak leírásához elavult és elégtelen elméleti háttér és fogalmi apparátus áll rendelkezésükre. Ezért ezek az – individuum-szociológiáknak nevezett irányzat alá besorolható – szociológusok többféle középszintű elméletet és újszerű módszertani eljárást dolgoztak ki az elmúlt időszakban a későmodernitás jelenségeinek értelmezésére s egyszersmind leírására. A következőkben az irányzat két meghatározó családszociológusának – Jean-Claude Kaufmann-nak és François de Singlynek – ezirányú törekvéseit, illetve az identitást középpontba állító néhány család- és ifjúságszociológiai művet ismertetek.

TÁRGYSZAVAK: családszociológia, francia, későmodernitás, ifjúsági kultúra, identitás

ABSTRACT

There are a lot of analogies between the French theoretical writings of current family sociology and the other branches of social science. All of them have to face the lack of general theories of (family) sociology, the fitting of macro and micro levels and the question about complementarities in quantitative and qualitative research. But family sociology has the peculiarity that its proper object is used to being a frequent example for other social disciplines. The family has become the privileged space to investigate both personal identity and social changes – probably this is the main reason for flourishing of family sociology. A French particularity is that the problem of late modernity is investigated from the point of view of specific fields (primarily youth, education and family), and researchers repeatedly came to the conclusion that they had to resort to an outdated and insufficient theoretical background and terminological apparatus to describe the current social processes. Therefore social scientists of the so-called 'individual sociology' elaborated various medium-level theories and methodologies in order to understand and describe social processes of late modernity. In the following I'm going to review the work of two decisive members (Jean-Claude Kaufmann, François de Singly) of that school and some family and youth sociology researches focused of the identity.

¹ Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, tanársegéd, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológiaelmélet Tanszék, kutató, tudományos munkatárs

² A tanulmány elkészítését az 105076. számú OTKA kutatás tette lehetővé. Lektoraimnak ismeretlenül is köszönöm értékes megjegyzéseiket.

KEY CONCEPTS: family sociology, French, late modernity, youth culture, identity

Franciaországban a kortárs családszociológiát tárgyaló elméleti írások, valamint a többi társadalomtudományi diszciplína elemzései számos egyezést mutatnak. Közös tendencia – és bizonyos mértékben nehézségek forrása – e tudományágak specializálódása és interdiszciplinárizálódása. A párkapcsolatok, a válás, a mozaikcsalád, a szülő-gyermek viszony, az anyaság, az adoptálás stb. aldiszciplínákká kiforró témakörei legújabbban olyan családszociológiai kutatási tendenciákat rajzolnak ki,³ melyek elengedhetetlen velejárója a pszichológia, a közgazdaságtan és a jog felé nyitás. A családszociológia sajátos nehézsége ugyanakkor, hogy nehezen védi speciális voltát bizonyos társadalmi diskurzusoktól – irodalom, zsurnalisztika –, miközben olyan kritikák is megfogalmazódnak, miszerint az szakmát nem befolyásolják pozitívan más társadalomtudományi elméletek (Quéniart – Hurtubise 1998: 8). A családszociológiának természetesen az egész szociológiát terhelő, rajta túlmutató megoldatlan problémákkal is szembesülnie kell: az általános (család)szociológiai elméletek hiányával, ill. ezek szükségességének vagy szükségtelenségének,⁴ a mikro- és makroszintek összeillesztésének, a kvantitatív és kvalitatív kutatások komplementaritásának kérdésével (uo.). A diszciplína sajátossága ugyanakkor, hogy a szociológiai szakirodalomban a családszociológiai vonatkozás sokszor közvetett, mivel a család gyakorta válik általános szociológiaelméleti – de akár módszertani vagy konceptuális – reflexiók példatárává. Van, aki a válság jeleit látja a család átalakulásában, sőt, összeomlásában, mások ezzel szemben az intézmény adaptációs képességét emelik ki. Mindenesetre, a család úgy a személyes identitás felépítésének, mint a társadalmi változások bemutatásának privilegizált terévé vált, mely valószínűsíthetően nem kevés szerepet játszott – és játszik – a családszociológia diszciplináris újra-felvirágzásában.

Ugyanakkor kifejezetten francia sajátosság, hogy a későmodernitás problémáit szakszociológusok – elsősorban ifjúság-, iskola- és családszociológusok tárgyalják.⁵ Ők empirikus kutatásaik során szembesültek azzal, hogy a jelen társadalmi folyamatainak leírásához elavult és elégtelen elméleti háttér és fogalmi apparátus áll rendelkezésükre. Ezért ezek az – individuum-szociológiáknak nevezett irányzat alá besorolható – szociológusok többféle középszintű elméletet, és újszerű módszertani eljárást dolgoztak ki az elmúlt időszakban a későmodernitás jelenségeinek értelmezésére s egyszersmind leírására.⁶

Mind a későmodernitás társadalmi jelenségei, mind a későmodernitás diskurzusainak megjelenési módjai azt eredményezték, hogy míg korábban a család a hagyomány és a társadalmi formák, normák, értékek reprodukálási helye volt, addig ma azok átalakulásának terepe. Ezt jól szemlélteti például a válás szakirodalmi megítélésének változása: a válás az egyén, a társadalom válságjelenségéből az egyén választásának szinte banális eseményévé változott. A házassággal történő szembeállítás is kikopni látszik a szakirodalomból, helyette a házasságot követő időszakra fókuszálnak. Irène Théry (1993) mára klasszikussá vált munkájában azt is vizsgálja, hogyan működik tovább a család a különköltözést követően. Mivel a szülő-gyermek viszony a túléli a párok szétválását, a válás paradox módon nem jelenti a család végét (Quéniart–Hurtubise 1998).

³ A 80-as, 90-es évek francia családszociológiai szakirodalmában két probléma váltott ki hosszan tartó vitát: a család mint intézmény hanyatlása – Louis Roussel *La famille incertaine* című könyve kapcsán (1989) –, illetve a házastársak vagy a szülői, rokoni kapcsolatok kutatásának prioritása. A 90-es évek óta a következő kutatási tendenciák látszanak kirajzolódni: a demográfiai adatokra (morfológiai, a család életét befolyásoló demográfiai tényezők) támaszkodó, a család belső működését és dinamikáját (funkciók, stratégiák, belső viszonyok, a hatalom és az erőszak eleme) kutatók, családpolitikai elemzések (többek között a családok és a közhatalom viszonya).

Az elmúlt 20 év francia családszociológiai termésének elméleti áttekintéséhez a legnagyobb segítséget Jean-Hugues Déchaux (1995), Olivier Galland (2010) valamint Anne Quéniart és Roch Hurtubise (1998) kiváló elemzései jelentették.

⁴ Quéniart és Hurtubise az egyik legelismertebb családszociológus, Martine Segalen megállapítását idézik, miszerint például az együttélési formák pluralitásáról számos kutatás szolgál leírással, de magyarázatokkal csak esetlegesen álltak elő (Segalen 1996, idézi Quéniart – Hurtubise 1998: 3).

⁵ Vö. az angolszász és német szociológiai szakirodalom – Giddens, Lasch, Taylor, Habermas, Beck, Honneth – elméletalkotó célkitűzéseivel.

⁶ Az irányzatról lásd a *Replika* 79-es számának válogatását, illetve Takács 2011 ugyanitt.

A francia családszociológiában a család egyre inkább egymásnak feszülő érdekek és cselekvők terepének tűnik. Aligha kérdéses, hogy a házassághoz és a váláshoz kapcsolódó értékek és gyakorlatok átalakulása a családi dinamikán belül is feszültségeket és ellentmondásokat kelt. Egyrészt a leszármazás jogi és szimbolikus része felől,⁷ másrészt az élet-, és házastársak, valamint az anyák és apák identitásának definiálása felől.⁸

A következőkben bemutatandó művek kiválasztásakor két szempont vezérelt. Egyfelől azokra a családszociológusokra összpontosítottam, akik reflektáltak a bevezetőben említett, a diszciplínát érintő elméleti és módszertani problémákra (Kaufmann 1996, 2001; 2000, 2010).⁹ Másfelől termékenynek és nagyon izgalmasnak találtam azokat az új szocializációs megközelítéseket, amelyek elméleti keretét a későmodernitás identitás-diskurzusa jelenti, azaz mind a családi, mind a kortárs kapcsolatokat az identitás vonatkozásában tárgyalják (Kaufmann 1992, 1994, 2001, 2004; Singly 2005 2006, 2010; Pasquier 2005, Dubet–Martuccelli 1996).

Jean-Claude Kaufmann¹⁰ érdeklődésének kitüntetett pontja a párkapcsolat, az ebben lezajló változások. Kaufmann az identitást felépítő, egymást követő szerepekre és az inkorporált szokások közötti feszültségre fókuszál, illetve azokra az igazolási technikákra, amelyek a szerep és az aktuális státusz között közvetítenek (Kaufmann 1994). A szerző, Bourdieu-höz hasonlóan, a diszpozíciók elméletében a nem tudatos, többé-kevésbé automatikus reflexek elsőbbségét vallja – ám ő habitus helyett a szokások kényszerítő erejéről beszél –,¹¹ s számtalan apró mikroesemény bemutatásán keresztül demonstrálja, hogyan írják felül a normák akár a cselekvők szándékait is.¹²

Kaufmann kifejezetten termékeny szerző, leghivatkozottabb műve mégis a jó két évtizede megjelent *La trame conjugale* (Kaufmann 1992). A könyv bevezető kérdése arra vonatkozik, hogy mikortól is számít két ember kapcsolata párkapcsolatnak. Ez nem is olyan egyszerű kérdés, hiszen a korábbi életszakasz-váltást jelző esküvő rítusa már nem jelent választóvonalat.¹³ A párok a „ciklusok erejéből” következően a berendezkedés, a stabilizáció időszakát három fázison keresztül valósítják meg. A „felfedezések” kora az összeköltözést követő, egymás identitásával kölcsönösen összezsizsolódó időszak, a „love story” ideális elképzelése. Ezt a „kétségek kora” követi, melynek során megjelennek a nem tudatosan kialakított viszony szűkre szabott jövőbeli kereteinek első jelei. A rutinizálódás korszakában áll össze az együttélők/házastársak „hivatalos” szerepe – mintegy titokban, tudattalanul –, mikrodöntésről mikrodöntésre a háztartás mindennapjainak kontextusában. A rutinizálódás korszakát nagyon ambivalens módon láttatja, mivel egyfelől a rutinizálódás teremti meg a „komfortérzetet” a kapcsolatban, az ezáltal stabilizálódik. Ugyanakkor azok az interiorizált, ismétlődő, gyakran örökölt gyakorlatok, amelyek gesztusról gesztusra automatizmussá, inkorporált evidenciává, s ezáltal az identitás alapvető elemévé válnak, szigorúan strukturálják a szerepeket és

⁷ Mely megközelítés legfontosabb képviselője I. Théry. A családot érintő francia jogszociológiai irodalom különösen izgalmas és változatos, ezt azonban jelen keretek között nem tudom szemléltetni.

⁸ E két megközelítés kereszteződésében külön kutatási kérdésként merülhet fel például az új reprodukciós technológiák identitás-befolyásoló szerepe.

⁹ Kaufmann a szociológiaelmélet gyökeres újragondolását is célként tűzi ki, ám jelen írás kereteit szétfeszítené, ha akár ezt (Kaufmann 2001), akár a – francia szociológia alapművévé váló – megértő interjú módszerét leíró kötetét is bemutatná (Kaufmann 1996).

¹⁰ Arcképét lásd a tartalomjegyzékben – a szerk.

¹¹ A habitus és a szokások (*habitudes*) közötti hasonlóságokról és különbségekről először Kaufmann – mára klasszikus hivatkozási alappá vált – cikkében (1994), majd Philippe Corcuff – más szerzőket, valamint a bourdieu-i örökséget is – tárgyaló cikkében (Corcuff 1999) olvashatunk.

¹² Ugyanakkor, Bourdieu-től eltérően, a szokások az invenció elemét is magukban hordozzák, mivel a társadalom ellentmondásos parancsai, a sémák ellentmondásai az egyént választásra és ezáltal reflexivitásra kényszerítik. S ez adja meg számára a szabadság érzését.

¹³ A szerző frappáns válasza szerint a közös élet a szennyesek együttmosásával kezdődik. Kaufmanntól nem idegen a vicces, frappáns, nem éppen tudományos, ám találó megfogalmazás, amelyet a könyveinek adott címei is bizonyítanak (Kaufmann 1992, 1995, 1999, 2002, 2005, 2007, 2010). Ez jó szolgálatot tehet, mivel a szerző szándéka a tudományos eredmények ismeretterjesztő stílusú megismertetése (amely szándék sikerességét eladási mutatói is jelzik).

meghatározzák a háztartási munkavégzés területeit. Kaufmann számos példát mutat be arra vonatkozóan, mennyire másképpen alakul a párok élete előzetes elképzeléseikhez képest. Például, a fiatal párok háztartási feladatokra vonatkozó egalitárius diskurzusa és a ténylegesen megvalósuló munkavégzés közötti jelentős eltérés azt demonstrálja, hogy a gyakorlatban hogyan rendelődik alá az egyenlőség eszméje a tudattalan inkorporált szokásoknak (*injonction*), és hogyan módosítják a társadalmi szerepek és normák a cselekvők szándékait.¹⁴

A házastársi stabilizáció a normalizációs folyamat eredménye. Mindenki fokozatosan engedi, hogy egy-egy szereppel azonosítsák, mert így bizonyos kiegyensúlyozottsághoz jutnak. De ez a hozzáállás nem választás kérdése, egyik fél sem irányítja, inkább a beidegződések, a családi szocializáció kívánt vagy nem kívánt következménye. Kaufmann meggyőződése, hogy egy pár mindennapi életének megszervezése reaktiválja a családi múlt szokásait – klasszikus példák a lakáskulcs, a különböző edények, a fogrém megfelelő helye vagy a hajtogatás mikéntje körüli viták –, mivel az anyagi környezet reaktivál különböző, nem tudatos szokásokat. A rutinizálódás komfortot és biztos identitást garantálhat – a szerelem csökkenésével ennél fogva nem feltétlenül jár együtt a kiábrándulás –, ugyanakkor a feszültségek – és a kapcsolat – robbanását is okozhatják. A beidegződött szokások (*injonction*) hatása ugyanis sokféle, nem determináló. Az nem derül ki Kaufmann könyvéből, hogy melyik nő miért választja a bejáratott szerepeket, és ki az, aki kilép ezekből – például a karrier kedvéért. Az azonban nyilvánvaló, hogy a párkapcsolatok „ciklikus ereje” a nők számára teremt csapdahelyzet: a kapcsolat nyugalmának és stabilitásának feltétele a családjának alárendelt, a háztartást a saját vállán cipelő szerep és munkateher magára vállalása. A házimunka felosztása tehát nem megbeszélés eredménye, hanem az identitás felépítésének meghatározó folyamata.

François de Singly munkáit szintén a párszociológiai megközelítés alá sorolják – noha az utóbbi időben nézőpontja tágulni látszik. Mint lentebb látni fogjuk, szociológiája tulajdonképpen G. H. Mead és a Berger – Luckmann, illetve Berger – Kellner szerzőpárosok elméletének továbbgondolása. Mindezekon túlmenően, számos írása – és tankönyve – kezdődik durkheimiparsonsi alapvetéssel, illetve a három karakterjeggyel jellemezhető modern család definiálásával: a családok egyre jobban függenek az államtól, egyre függetlenebbek a szülők, a rokonok vonatkozásában, ugyanakkor egyre jobban függenek a párok egymástól (vö.: Durkheim 1892, Parsons 1943). A későmodern családra fokozottan jellemző nagyfokú autonomizálódás következtében Singly „a család házastársivá válásáról” (Singly 2010) beszél. Családszociológiájának kulcsfogalma azonban az ún. „individualizált család”, mivel meggyőződése, hogy napjaink családjainak elsődleges szerepe a személyes identitás felépítése – legyen szó házastársakról vagy szülő-gyerek viszonyról.¹⁵

A családszociológia Durkheim és Parsons által lefektetett kereteinek módosítása azonban elengedhetlenné vált. A számos átalakulás közül Singly a legfontosabbként azt emeli ki, hogy a nőket immár – elsősorban a feminista mozgalmaknak köszönhetően – elsősorban egyénekként, nem pedig feleség vagy anya szerepben ismerik el (Singly 2010: 20). Ma a házasság nem státuszokra intézményesült viszonyokra, hanem *normákra* épül, amelyek egyszerre foglalják keretbe a közös életet és fejezik ki az „én”-t.¹⁶ A probléma abból adódik, hogy többféle norma létezik egyszerre, s ezek nem mindig – vagy többnyire nem – kompatibilisek egymással.

¹⁴ Az egyenlőség *diskurzusról* azonban (sokáig) nem mondanak le a párok, s a gyakorlatban kialakuló egyenlőtlen, nőkre háruló háztartási munkavégzést számos módon sikerül megideologizálniuk.

¹⁵ Mivel a család marad egész életünkben az „individualizált identitás”, az én szocializációs terepe, Singly nem látja értelmét az elsődleges és másodlagos szocializáció szétválasztásának sem – vö. Thomas Berger és Hansfried Kellner klasszikus tanulmányával (1984).

¹⁶ A státus-identitás ugyanakkor társadalmunkban is meghatározó identitásépítő tényező. Az individualizált egyén két módon nyilvánul meg: a „kezdeti én” az „igazi én” kifejeződése, és a bizonyos konkrét helyzetekben „eljátszott szerep” statuáris dimenziójaként. A későmodernitás

Emiatt „a kortárs individualizációs perspektívában módszertanilag az entitások, a csoportok, a családok tartósságának bizonytalanságából kell kiindulni”, azaz a szociológiai kategóriák is megváltoznak.¹⁷ A kortárs családszociológia középpontjában így az egyéni identitás és a közös élet összeegyeztetése során jelentkező, „elvek, normák, ellentmondó érdekek közötti feszültségek” (Singly 2010: 25, 27) tanulmányozása áll.¹⁸ A kortárs családszociológiáról írt, egyetemi jegyzetnek is szánt tankönyvét öt nagy feszültségforrás alapján bontotta fejezetekre. Az individualizációs folyamat társadalmi parancsa (Beck – Beck-Gernsheim 2002) következtében kialakuló, a perszonalizáció és a szocializáció közötti feszültséggel indít; ebben a fejezetben a névadási, párválasztási szokásokról – például a homogámia tartósságáról – ír. A magánosítás és normalizáció feszültsége azt az ellentmondást járja körül, melynek során a bizonyos intézményi kötöttségek – például a házasságkötés – alól kiszabaduló mai családok egyfajta „pszichológiai rendőrség”¹⁹ uralma alá kerülnek: a „jó szülővé”, „jó családdá” válás normájának elsajátítása nem mindenkinek sikerül problémamentesen, ill. bizonyos gyakorlatok társadalmilag stigmatizálódnak is (Singly 2010: 57). Az egyének (elvált) szülővé válásával foglalkozó rész a párkapcsolatok „cseppfolyóssá” válásával, ill. lehorgonyzásával foglalkozik, a társadalmi újratermelés kontra személyes identitásépítés pedig az élettársak – lentebb részletezett – szakmai előmenetelével, a gyerekek iskolai tőkájának megteremtésével.²⁰ Az utolsó rész a közös világ megvalósítása és az individualizáció folyamatainak összehangolásának nehézségeit, az ezek közötti feszültségeket tárgyalja, a nők és a férfiak különböző szempontjai alapján. Singly nem foglal állást a francia családszociológia több évtizede folyó vitájában a család intézménytelenedéséről, noha nyilvánvaló, hogy a tagok narcisztikus elvárásai törékennyé teszik a családi életet.

A házastársi lét tehát tagjai személyes identitásának szolgálatában áll. Singly „házastársi én”-nek nevezi az együttélés során konstruálódó identitást, mely együttélés két dimenzió: a saját személyes identitás és a másik személyes világa érvényesítésének ütközése.²¹ A másikkal kialakított viszony az individualizációs folyamat ellentmondó követelményei miatt instabil: szükség van a másik támogatására a személyes identitás kialakításához, ugyanakkor bizonyítani kell viszonylagos függetlenségünket a másiktól. A házastársaknak egy hosszú távú kapcsolatban egyaránt fenn kell tartani az autenticitásukat, eredetiségüket és meg kell felelniük a statuáris elvárásoknak is. Singly gyakorlati példái arra vonatkoznak, hogyan lavíroznak a házaspárok és a kamaszok az efféle elvárások között, hogyan próbálják a szülők egyszerre előmozdítani gyermekeik személyes kibontakozását, és rájuk kényszeríteni a sikeres iskolai előmenetelt.

A felnőttek párkapcsolaton belüli identitásépítő munkáját a szerző a nők és a férfiak szemszögéből is bemutatja, két külön kötetben (Singly 1987, 2005). Az élettárs/házastárs segít a belső (intim) én feltárulásában, „a látens identitás” felszínre hozásában, az „én egységességére és állandóságára vonatkozó érzet” kialakításában, azaz az én stabilizálásában (Singly 2005: 19, 25). Ez a Pygmalion-szerep lehetővé teszi, hogy a társ az identitás folyamatos változását megkövetelő, a hétköznapi feladatokkal

korára jellemző szabadság nem a kényszerek eltűnéséből fakad, hanem a kényszerek közötti választás szabadságából, illetve abból a lehetőségéből, hogy az egyén visszahúzódhat személyes identitásába.

¹⁷ François de Singly meggyőződése, hogy a módszertan tekintetben is változtatni kell, azaz „az objektiválást ki kell egészíteni a szubjektivációval”, például a megértő interjúk (Kaufmann 1996) segítségével. „Mert ha az egyének családban zajló viselkedését, gyakorlataiknak maguk tulajdonította értelmét a szociológus nem veszi figyelembe, akkor a társadalmi stabilitás terminusain keresztül hibás következtetéseket von(hat) le” (Singly 2000: 192).

¹⁸ A feszültség fogalma nemcsak Singly, hanem az individuumszociológiák irányzatához csatlakozó további szociológusok – François Dubet, Bernard Lahire és Danilo Martuccelli – téziseinek is központi eleme.

¹⁹ Jacques Donzelot fogalma (1977, idézi: Rault 2010: 241.).

²⁰ Mivel a családi intimitás értékelése a szülők nevelési misszióján áll vagy bukik, Singly – Philippe Ariès nyomán – az oktatásnak egyre növekvő fontosságot tulajdonít. Az iskola mint „a család támasza” (Singly 2010: 17) jelenik meg, és mivel a társadalmi újratermelés az iskolai tőkétől függ, ez nevelési stratégiák definiálására kényszeríti a szülőket (ami megint csak az állami politika, a különböző szakértők befolyását erősíti).

²¹ A személyes identitás parancsa egyébként nemcsak a privát, hanem a nyilvános szférát is áthatja, a határok elmosódnak, a közszereplők kénytelenek a nyilvános szférába „kivinni” az intimitást, hogy személyként fogadják el őket.

konfrontálódása során is egységben, totalitásban látja önmagát. Az érzelmi kapcsolatokat, az énkiteljesítést érvényesítő „kapcsolati család” modelljében azonban az identitásbeli változások a házastársi stabilitást veszélyeztetik: „a hűség önmagunkhoz és a hosszú távú elköteleződés nem mindig összehangolható” (Singly 2005: 228).

Singly központi témája annak vizsgálata, hogyan alakulhat azon párok élete, ahol a nők szakmai kiteljesedése az élettárs támogatásával történik, illetve ahol a nők munkavállalása az identitás fontos részét alkotja. Ehhez három élettárs-ideáltípust konstruál. A feleségét/élettársát támogató Pygmalion nemcsak elfogadja, hanem támogatja a karrierépítést, a munkahelyet társa személyes megvalósítási tereként kezeli. Hisz a sikerében, esetenként mintegy „edzőjeként” viselkedik, mely szerepből a „felfedező” presztízs révén a férj-Pygmalion is hasznot húz. A Gentleman ugyan tudja, hogy a társa számára fontos a fizetett tevékenység, de a nő szakmai bevonódását alárendeli a feleség és az anya szerepének, éppen ezért saját szakmai sikerei fontosabbak a feleségénél. Singly szerint azonban ő is partnerként viselkedik. A Férj-típusnak társa munkájáról eszközjellegű elképzelései vannak: szerepe a családi költségvetéshez hozzájárulás. Nem ismeri fel, hogy a szakmai vonal a személyes identitás része, társa elsősorban a család háziasszonya. A Pygmalion-férjek legyenek bármilyen támogatóak, károkat tudnak okozni a nők autonómia-érzetében. A szerző szerint a nők arra törekednek, hogy a férjben mindhárom típus megjelenjen: a Pygmalionok előbb-utóbb a másik két típus (is) válnak vagy bekövetkezik a szakítás. A szakmai karrier ugyanis olyan nagy identitásbeli változást eredményez, amelyekhez már általában nem illeszthetőek hozzá a páron belüli viszonyok, és az állandó váltakozás, igazítás is megterheli vagy szétrobbantja a kapcsolatot.

A férfiak szemszögéből a sikeres karrier társadalmi elvárásának és az ideális apa elkötelezettségének összeillesztése okozza a nehézségeket. A válás után speciális problémájuk lehet, hogy valamiféle szülői szerepet kell fabrikálniuk maguknak, megtalálva az egyensúlyt az intenzív érzelmi kapcsolat és a szülői autoritás között – mely a harmonikusan működő családokban sem kis feladat.²² Tulajdonképpen mindegyik esetben a horizontális és vertikális logikán alapuló viszonyok, a statuáris és kapcsolati követelmények összehangolása a cél (és ez jelenti a nehézséget is).

Singly identitás-szociológiája egyfelől az egyén identitásának családon belüli kétségeit és görcseit, másfelől a családi anómia ellentendenciájaként a házastársi és szülői dinamikát vizsgálja, annak tudatában, hogy a párok, ill. a szülő-gyerek viszony átalakulásai megelőlegezik a családon kívüli, autoritáshoz kapcsolódó viszonyt.

E gondolatmenet Singly kamaszokat vizsgáló kutatásához vezet el (2006). A serdülőkort sokáig pszichológiai életszakaszként tartották számon, maga a fogalom is a pszichológia diszciplináris keretei között született meg, s vált használatossá.²³ Mára azonban nemcsak a kamaszkor fogalma társadalmiasodott, hanem a későmodernitás szociológiai szakirodalmának egyik kedvelt vizsgálati terepévé is vált, olyan kulcsproblémák tárgyalásakor, mint az identitás és az autonómia.

Singlyt tehát az izgatja, hogyan épül fel egy fiatal identitása, hogyan alakulnak autonómiatörekvései. Maga a szerző kezdőpontként Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim (2002) individualizációs folyamatokat tárgyaló kötetére hivatkozik.²⁴

²² A válást követően a gyerekek mintegy ötöde soha többé nem látja az apját, bár ez arány egyébként folyamatosan csökken (Régnier-Loilier 2013).

²³ Olivier Galland – a francia ifjúságszociológia talán legmeghatározóbb alakja –amellett érvel, hogy a kamaszkori életszakaszt tulajdonképpen „kitalálták” a 20. század elején, köszönhetően elsősorban Stanley Hallnak és – Franciaországban – Pierre Mendousse-nak (Galland 1997: 39).

²⁴ A könyv többéves, Németországban és Franciaországban párhuzamosan végezett kutatómunka eredménye. Az első fázisban nyolcvan, elsősorban berlini, freiburgi, párizsi és strasbourggi 11-13 éves, különböző társadalmi háttérű kiskamasszal interjúztak 2001-2002 folyamán, a második szakaszban (2005-2006) 980 interjú készült 12-13 évesekkel, majd 55 párizsi kamaszokkal, végül 800 fős reprezentatív mintás

Kvalitatív és kvantitatív módszerrel folytatott vizsgálatainak alanyai 11-13 éves kiskamaszok voltak, mivel központi tézise szerint az autonómia bizonyos területein, az identitás új terein már a középiskolai éveket megelőzően növekvő koraérettség jelentkezik. Az autonómia *bizonyos* területeiről van szó, hiszen e kiskamaszok esetében a nyilvánvaló gazdasági függés következtében az autonómiát meg kell különböztetni a függetlenségtől. Ezt a jelenséget a francia szakirodalom „kapcsolati autonómiaként” kezdi tárgyalni (Metton 2006, idézi Galland 2008: 820), mivel kapcsolataik megválasztásában a kamaszok eddig nem látott mértékű szabadságot élveznek.²⁵ Singly könyvéből is az derül ki, hogy a szülőknek semmiféle beleszólásuk nincsen sem a barátok kiválasztásába, sem a találkozók lebonyolításába, ugyanakkor a hazaérkezés és a házon kívül töltött szórakozás idejét kontrollálják. Célja Metton kutatásai pedig azt emelik ki, hogy a fiatalok az új kommunikációs eszközök – elsősorban a mobiltelefon, az internet – révén, fizikai jelenlét nélkül, mindenfajta szülői felügyelet alól kibújva bonyolítják a társas életüket. Sőt, ezen eszközök segítségével a kamasz a családja körében is el tud idegenedni a szüleitől, hiszen a felnőttek sokszor nem is tudják kontrollálni az üzeneteit, mivel nem értik azokat (Metton 2006, idézi Galland 2008: 825).²⁶

Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kiskamaszok bármit megtehetnek, és a szülőknek ne lenne ellenőrzési potenciálja. Singly elveti a szülői kontroll elvesztését taglaló, vagy a „szeszélyes gyerekkirályok” uralta családokról szóló elképzeléseket, és kifejezetten cáfolja, hogy ne lennének szabályok a családokban. A gyerek interjúalanyok szerint szüleik nem közönyösek: az iskolára, az időbeosztásra, a hazamenetelre szinte mindenhol egyértelmű szabályok vonatkoznak. A fiatalok természetesen folyamatosan tesztelik szüleik flexibilitását különböző próbálkozásokkal, gondoljunk a szobát díszítő ilyen-olyan plakátokra, a zenei ízlésre, a szórakozás különböző formáira vagy a lefekvés időpontjára. Ezek azonban nem arra szolgálnak, hogy személyiségük eredetiségét a családi identitással szembeszegezzék. „A kamaszkor nem a szülőkkel szakítás, de nem is a domináns családi identitás fenntartásának korszaka. Olyan időszak, amikor a fiatal a saját – inkább generációs, mint személyes – ismertetőjegyeit keresi, hogy számot adjon magának és másoknak is identitásáról, mely nem korlátozódik csak a családjához tartozásra” (Singly 2006: 20). Ebben a (kis)kamasz korszakban eszerint még nem beszélhetünk autonóm identitásról: a könyv központi témája éppen az az oszcillálás, amit a fiatalok a családjukhoz és a kortársukhoz kötődő identitásuk között végeznek. Ezt Singly a családi „mi” és a generációs „mi” közötti eltávolodásként definiálja, mely dualitás extrém helyzetekhez vezethet például abban az esetben, amikor a kortárs csoport felülírja a családi szocializációt. A családi körön kívül például a fiatalok már nem alkalmazzák a szülők által előírt szabályokat, pedig itt egyre gyakrabban vannak szülői felügyelet nélkül. Például több – kifejezetten a külvárosi fiatalokra és a városi erőszak jelenségére koncentráló – vizsgálatban megjelenik, hogy a fiataloknak már kifejezésük is van arra a jelenségre, amikor a kortárs csoporthoz tartozás kifejezésének erős kényszere teljesen eltörli a szülői tiltásokat (Centre d’analyse stratégique 2006, idézi Galland 2008: 825).²⁷

Fontos azonban megjegyezni, az *Adonaissants* (Singly 2006) nyilvánvalóan nem ebben a miliőben kutat. A szerzőt – Jean-Claude Kaufmannhoz hasonlóan – már korábbi, családpszichológiai írásai kapcsán is rendre az a kritika érte, hogy megállapításai

kérdőívet töltettek ki 11-13 éves párizsiakkal. Meg kell jegyezni, hogy sajnálatos módon a legminimálisabb komparatiztikai elvárások sem teljesülnek: a szerző mindössze két ízben tesz a német és a francia fiatalok összehasonlítására vonatkozó megjegyzést (Singly 2006: 363). Eszerint a német fiatalok nagyobb szabadsággal bírnak továbbtanulási terveiket illetően, de sokkal nagyobb felelősség is hárul rájuk.

²⁵ Singly megjegyzése szerint egy középiskolásnak több joga van a barátja vagy a barátnője, azaz egy intim kapcsolat partnerének a kiválasztására, mint az érettségi tárgyanak eldöntésére (Singly 2000: 12). A megnövekvő kapcsolatválasztási szabadságot más kutatások is igazolják.

²⁶ A francia ortográfia különösen alkalmas a csak a beavatottak számára érthető rövidítések és argo kidolgozására. Arról nem is beszélve, hogy sokszor a gyerekeik tanítják a szüleiket e kommunikációs eszközök használatára – mely jelenséget Metton retroszocializációnak nevezi (Metton 2006, idézi Galland 2008: 825).

²⁷ A „se faire engrainer” kifejezés „beetetésként” fordítható magyarra. Lásd a 2006 óta működő kormányzati Stratégiai Elemző Központ (Centre d’analyse stratégique) éves jelentéseit, különösen a 2005-ös őszi városi erőszakot vizsgáló jelentést (Centre d’analyse stratégique 2006, idézi Galland 2008: 825).

csak a középosztályra érvényesek – ami nem meglepő, lévén hogy adatközlői főképpen ebből a rétegből kerülnek ki. Singly – egy interjúban adott – vehemens válaszból azonban az derül ki, hogy némileg szándékosan jár el így, és élesen bírálja, hogy állandóan a diszfunkcionális családokat vizsgálják. Úgy véli, hogy a kamaszkor tárgyalása különösen torzított, mivel a serdülőkkel leginkább foglalkozó pszichológusok, pszichiáterek általában valamilyen problémás kontextusban találkoznak alanyaikkal, majd ezt a kisebbségről alkotott képet általánosítják (Zakhartchouk 2007). A „*problémás kamaszkor*” állandósult jelzős szerkezettel is csínján kell bánni, mivel ez az individualizációs folyamatnak csak a buktatóit, kudarcait emeli ki. A serdülőkor szakirodalmában szerinte túlságosan a szülő-gyerek intergenerációs eltávolodására helyezi a hangsúlyt, miközben az intragenerációs viszonyok legalább ennyire fontosak. A szabadság és az autonómia diszfunkciói természetesen léteznek, de ő ezeknek az átlagos kamaszokat, átlagos családjukban érintő hétköznapi lefolyását kívánja vizsgálni. Teóriája szerint a család harmonikus működése akkor borul fel, ha a szülő nem érti, hogy gyermeke autonómiatörekvéseivel néz szembe. És mivel maga a társadalom is az individualizáció köré épül fel, miért várjunk mást a kamaszoktól?

A kamasz-szocializáció tehát Singly szerint nem a család világával szemben bontakozik ki. Jóllehet az intézmények ellen lázadó ifjúsági kultúrát számos (ifjúság)szociológus is nosztalgiával emlegeti, Singly leszögezi: napjaink nem a konfliktusok, hanem az egyezkedések kora – a családon belül is (Singly 2006: 193). A legfőbb cél ugyanis a lehető legharmonikusabb állapotra törekvés, a kompromisszumok keresése a család – gyakran iskolai előmenetelhez fűződő – elvárásai és a kamasz szülők által is elismert autonómiája között.²⁸

A könyv másik fő tézise, hogy a kamaszvilág dualitása nagyobb feszültségeket kelt a középosztályi miliőben, mint az alsó rétegek körében (Singly 2006: 69-70). Singly szerint a középosztályi háttérű²⁹ kamaszok „hasadt identitásúak” (Singly 2006: 355), mert a kortárs csoportban zajló személyes kiteljesedés és az iskolai követelmények, a társadalmi reprodukció elvárásai között kénytelenek oszcillálni. A középosztályi családok az iskolai tőkében, a megfelelő jövőbeli diplomában látják jövőjük zálogát, ezért ezt követik leginkább figyelemmel – gyerekszemmel nézve: ebbe szólnak bele leginkább. Az iskola mai formájában azonban alkalmatlan az én kiteljesítésére, így ezeknek a fiataloknak személyiségük kibontakozására – ami egyébként társadalmi és családi elvárás – tulajdonképpen csak szabadidejükben – a szülői felügyeletet kikerülve – van módjuk.³⁰ Az alsóbb rétegekben ezzel szemben, az identitásépítés sokkal „folyamatosabb”, esetükben Singly „kumulatív identitásról” beszél (Singly 2006: 291). A fiatalok az életkor jogán kapnak magától értetődően bizonyos személyes teret – gyakran saját telefont és tévét –, autonómiatörekvéseiket pedig életkori sajátosságként fogadják el. A szerző szerint tehát ebben a rétegben „a kamaszkorra jellemző kifejezési módoként” megjelenő autonómiatörekvések statuáris dimenzióban értelmeződnek, ahol a fiatal célja „fel nőni”, s nem „önmagammá válni”, mint a középosztálybeli kamasz esetében. Az alsóbb osztályok gyermekeire az iskolai teljesítmény és az

²⁸ Ennek demonstrálására a könyv számos apróságának tetsző példát hoz. Érdekes például mennyire tartozik szülői kontroll alá a ruházkodás, a szoba feldíszítése, a tévé nézés. Ez utóbbi vonatkozásában az alsóbb rétegek gyerekei sokkal nagyobb szabadságot – gyakran saját készüléket – élvezhetnek, szemben a közép- és felsőosztály gyerekeivel – akik sokszor inkább nem is kapcsolják be a tévét, hogy ne kelljen engedélyt kérni egy-egy műsor megtekintéséhez. A ruházkodásra vonatkozóan a legtöbb kamasz önálló döntésről számol be, de az interjúkból az derül ki, hogy ennek is megvan a maga – ellenőrzött – menete: a haverokkal kiválasztják, majd a szülővel együtt veszik meg – vagy időnként fordítva. A szoba kidekorálása is többnyire saját döntés – előzetes jóváhagyást követően. Olivier Galland – egy eddig nem publikált doktori dolgozatra hivatkozva – azt mutatja be, mennyire mást jelent a „megbeszélés elve” rétegenként. Lehetséges úgy is észérveket használni a legitimitás alátámasztására, hogy közben a statuáris viszonyokra is építenek, például hagyományos autoriter elemek beépítésével (Pape 2008, idézi Galland 2008: 822).

²⁹ A könyv káderrétegről beszél, ez Franciaországban hagyományosan a munkásság és az alacsonyabb beosztású irodai dolgozók feletti széles réteget jelenti. Az ismertetőben – jobb híján – a középréteg terminust használom.

³⁰ A szülők elvárásai legerőteljesebben egyértelműen az iskolai teljesítményre irányulnak. A szülők számára az a kihívás, hogy megtalálják az egyensúlyt a gyerekeikre kiszabott „tanulói” és a „szabadidő” között. Míg a fiatalok a tanulmányokhoz kapcsolódóan jogosnak látják a szülői beavatkozást, a szabadidő alakítása a szülőktől is tárgyalási készségeket követel meg.

individualizálódás kényszere is kevésbé nyomasztóan nehezedik. Az iskola kultúrája ugyanis e milióban jóval távolabb áll a család kultúrájától, mint a fiatalok kultúrája. Ez utóbbi sokkal kompatibilisebb a család értékrendjével, mivel a generációk közötti kulturális szakadék kevésbé nagy, mint a közép- vagy pláne a felsőrétegeknél.³¹ Singly megjegyzi ugyanakkor, hogy sok alsó osztálybeli fiatal lány éppen hogy az iskolát használja személyes térként, mivel itt kevésbé felügyelik,³² s tanulmányait a magáénak érezheti. Ezzel szemben a középosztálybeli gyerekek, éppen a nyomasztó szülői és társadalmi elvárások miatt egyre közömbösebbek, vagy ellenségesebbek az iskolai oktatással szemben, ami a szerző szerint a polgári oktatási rendszer hibája (Singly 2006: 355-365). A középosztálybeli fiatalok csak az ifjúsági kultúra(k)ban, szabadidejükben, egymással érzik magukat szabadnak s autonómnak, ami nemcsak az iskolától idegeníti el őket, hanem a munkát mint olyat teszi értéktelenné, ennek minden negatív következményével.

Singly szemében tehát az én felfedezése a szülői gyámkodás alóli progresszív felszabadulással, a fiatalok „*saját maguk birtokosává*” válásával megy végbe (Singly 2006: 59-60). Ez azonban nem jelenti a szerepek felcserélődését. Kutatásai alapján a kiskamaszok tisztelik szüleiket és betartják előírásait, a szülők pedig kontrollálják gyerekeiket. Számára az individualizálódás folyamatának ez a szakasza nem a fiatalok izolációjához vagy önmagába fordulásához vezet, hanem a „generációs mi-csoportba” integrálódáshoz, mely megelőzi, s egyben előfeltételezi a személyes identitás kialakulását. Megközelítése egyértelműen pozitív, mondhatni optimista: az egyéni identitás felépítése és a kortárs csoport viszonyaiba és kultúrájába tagolódás között nem lát semmilyen feszültséget.

A fenti kutatással nagyon gyakran állítják szembe – a Singly által is hivatkozott – Dominique Pasquier könyvét, mely sokkal sötétebb képet fest a kamaszkori identitás kialakulásának folyamatáról (Pasquier 2005).³³ A könyv legerősebb tézise szerint a kamaszok identitása nem az én felfedezésének, kiteljesítésének, hanem a kinézetet (*look*) övező nagyon erős kényszer irányába hat. A menő frizura, öltözet, a stílus, a zenei ízlés alapvetően határozza meg a fiatalok identifikációját, társas életét.³⁴ A kamaszok számára legfontosabbá váló külső megjelenés nem független a fiatalokra épülő, és egyben életüket meghatározó kultúripártól. A különböző zenei és öltözködési ízlés az identifikáció számos kódját hordozhatja, s a piacnak köszönhetően számos stílus konstruálására van mód, de ezek a lehetőségek egyben kényszert is jelentenek: muszáj valamelyik stílushoz tartozni, különben neveltségesség és marginalizáció lesz a fiatal osztályrésze (Pasquier 2005: 61).³⁵ A külsőnek, az öltözködésnek ez a különösen erős besorolási ereje egyszerre vezet a stílusok radikalizációjához és a kamaszok konformizmusához. Hiába csökken ugyanis a szülői kontroll, a kortárs közösség minden egyéni döntést árgus szemmel figyel, a hasonulás kényszerre egyre

³¹ Ez összecseng Aurélie Mardon (2006) megállapításával, miszerint a fiatalok és a felnőttek között nagyobb a kulturális tartalmak folyamatossága az alsó rétegekben, mivel a fiatalok kultúrája tömeg- és piaci kultúra, amely populáris kultúrát bármely generáció osztja (Mardon példái közé tartozik, hogy a fiataloknak szánt teleregényeket együtt nézi és szereti a család). Másik fontos megállapítása, hogy a kamaszkultúra kulcsfontosságú elemeinek tartott kinézet és megjelenés a szegény családoknál éppen olyan fontossá vált, mint az iskolai tőke, mivel az előnyös külső és test munkaerőpiaci tőkét jelent, különösen az erősen szexualizált szolgáltatás munkakörökben. Emellett a lányok számára a szép külső egyfajta büszkeséget ad, és sikeres belépőt ígér a fogyasztói társadalomba, mindehhez azonban a külső szinte professzionális rendben tartása szükséges (idézi Galland 2008: 822-823).

³² Érdemes szem előtt tartani, hogy német és francia fiatalokról van szó, azaz sokan bevándorló szülői háttérrel, s különböző kulturális hagyományokkal rendelkeznek, amely a lánygyermek esetében különösen korlátozó és kontrollált lehet.

³³ Pasquier 2001-2002-ben mintegy 60 diákkal készített félig strukturált interjúkat három – egy külvárosi, egy erősen vegyes összetételű műszaki és egy középosztálybeliek látogatta – párizsi középiskolában.

³⁴ Különösen a zenei irányzatokhoz csatlakozás húz éles határvonalat, miközben az internetes zenei csoportokhoz csatlakozás ki is tágíthatja társas életüket. Kiderült ugyanis, hogy a fiatalok a Facebookon, vagy csetelve olyan személyekkel is beszélgetnek, akikkel az iskolában nem is áll(ná)nak szóba. (A vizsgált francia középiskolások körében a rap, a R'n'B, a reggae, a punk rock, illetve a dzsessz zenei áramlatai számítanak csoportképző stílusoknak. Az MP3- vagy CD-lejátszó elengedhetetlen tartozék, hiszen a legtrendibb számok letöltése, másolása biztosítja a csoporthoz tartozás aktualizálását.)

³⁵ Galland – már korábban említett hivatkozásában – Mardon bemutatja, hogyan viktimizálódnak azok a lányok, akik kilógnak a csoport külsőségekre vonatkozó kulturális kódjai alól, mert például túl korán érnek, vagy éppen túl későn (Galland 2008: 824).

erősebb.³⁶ François Dubet és Danilo Martuccelli megfogalmazásában: „*ahhoz, hogy én legyek, előbb olyannak kell lennem, mint a többiek*” (Dubet – Martuccelli 1996: 74). Ez a fiatalok kapcsolathálójának jellegéből is adódik, amely köztudottan a legkiterjedtebb, legaktívabb, ugyanakkor életkor szempontjából a leghomogénebb, valamint a gyenge kötések ereje elsődleges és meghatározó (vö. Bidart 1997). Ez azért problematikus, mert az erős kötések esetében – mint amilyen például a mély barátság – az elkülönböződés egy bizonyos határig elfogadott, a gyenge kötéseknel azonban erős a konformitás kényszere. A kamaszok normatív univerzuma így a szülőktől a kortársakéhoz fordul, de ezek nem nyugszanak semmiféle valós társadalmi legitimitáson – hiszen mitől jobb vagy értékesebb az egyik divat, mint a másik? –, ami újfajta feszültségeket generál a meglévők mellé.³⁷ Sokaknak – és nemcsak a lányoknak – eleve gondot okoz az intimitás, a befelé figyelés igényének és a csoporthoz tartozás kényszerű viselkedési mintáinak összehangolása (Pasquier 2005: 60-61).³⁸

A szülők és a fiatalok világa között egyre növekvő távolság a kamaszokat az iskolától is eltávolítja.³⁹ Számos szociológus hívja fel arra figyelmet, mennyire gyökeresen eltérő a mai kamaszok értékrendje a korábbi generációkétól: merőben konformista, a kollektív identitást meghatározó értékekről és kulturális témákról teljességgel leszakadó. Pasquier leszögezi: a számos stílus és szubkultúra dacára a különböző társadalmi háttérrel rendelkező fiatalok között soha nem volt ennyire sok közös pont, „kulturális térképüket” a kor és a nem határozza meg, jóval kevésbé a társadalmi eredet (Pasquier 2005: 162).⁴⁰ A tömegkommunikációs eszközök ugyanis gyökeresen átalakították a kulturális szokásokat az elmúlt 25 évben, így Pierre Bourdieu-nak és Jean-Claude Passeronnak a *Les Héritiers* (Bourdieu – Passeron 1964) és a *La Reproduction*-ban (Bourdieu 1970) megfogalmazott tézisei az iskolarendszer cinkosságával zajló társadalmi újratermelődésről már nem látszanak érvényesnek, mivel „*a domináns kultúra nem az uralkodó társadalmi rétegek értékrendje, hanem a populáris kultúra*” (Pasquier 2005: 162).

A könyv egyik legizgalmasabb részében Pasquier arról ír, hogy a kamaszok nemi identitását nagymértékben befolyásoló külső megjelenés egyre inkább verseny tárgyává válik, illetve hogy a kamaszok növekvő autonómiája nemhogy átjárhatóbbá teszi a nemek közötti viszonyokat, hanem éppen ellenkezőleg, újabb falak emelkednek. A fiúk a férfias és versengő értékeket, a

³⁶ Vö. a könyvnek alcímet adó – a többség zsarnokságára vonatkozó – Hannah Arendti meglátással:

„Ami a csoportban lévő gyermeket illeti, ő természetesen rosszabbul érzi magát, mint valaha. Mert ez csoport tekintélye, még ha gyermekekből is áll is, mindig számottevően nagyobb és zsarnokibb, mint amilyen egyetlen ember legszigorúbb tekintélye valaha is lehet. Az egyes gyermek nézőpontjából a lázadás vagy bármiféle önálló cselekvés esélyei szinte a nullával egyenlők; itt már nem abban a nagyon egyenlőtlen viaskodásban vesz részt, amelyben a másik személy kétséget kizáróan abszolút fensőbbiséggel rendelkezik vele szemben, ám amiben mégis számíthat a többi gyermek, vagyis a hozzá hasonlók szolidaritására; ehelyett az történik, hogy az egyszemélyes kisebbség a csoport összes többi tagjának abszolút többségével kerül szembe, ami eleve reménytelen helyzet. Nagyon kevés felnőtt képes ehhez hasonló elviselni, még akkor is, ha nem játszanak közre a kényszerítés külső eszközei; a gyermekek viszont kimondottan képtelenek erre. Ezért a felnőttek tekintélye alól emancipálódott gyermek nem lett szabad, hanem egy sokkal rettenetesebb, egy igazi zsarnoki tekintélynek, a többség zsarnokságának alávetettjévé vált.” (Arendt 1995: 189)

³⁷ A szerző megfogalmazásában a szülők vertikális transzmissziója a kortárs csoport horizontális kultúrájába ütközik bele, mely utóbbi semlegesíti a régi kulturális hierarchiákat (Pasquier 2005: 160.).

³⁸ A folyamatos jelenlét és az azonnali reakció az ifjúsági kultúra egyik fő jellemvonása, egyben a csoporttagokkal szembeni elvárás. A fiatalok kultúrájának alapját ugyanis a közösen, mindenki által egyszerre átélt élmények – tv-sorozatok, filmek, koncertek, esetleg könyvek – adják, melyek közösségi élmény jellege az azonnali kitárgyalásban manifesztálódik. Ami az azonnaliság követelményének nem felel meg – például mert nem bestseller irodalom, vagy ódivatú film –, nem válhat világuk részévé. A többség dönt a tematikusan érdekesnek számító beszéd témákról, a többi pedig marginalizálódik.

³⁹ A család hagyományaihoz képest, az iskolai kultúrát fokozottan felülírja a kortárs csoport vagy a média értékrendje, vö. a kortárs oktatáshoz kapcsolódó viták az iskola normáinak fenntarthatóságáról/fenntarthatatlanságáról. Pasquier is hangoztatja: a fiataloké nem ellenkultúra – még ha például a rap ezt is tematizálja –, éppen ellenkezőleg, teljesen a fogyasztói társadalomba integrált fogyasztói normák köré szerveződő kultúra.

⁴⁰ E gondolat persze nem új, gondoljunk például a 80-as, 90-es évek német életmód- és miliő-kutatásaira. Franciaországban Bernard Lahire *La culture des individus* című munkája a legjelentősebb hivatkozási alap Bourdieu *Distinkciók*-ban foglalt teóriáinak felülvizsgálatára (Lahire 2004).

lányok az érzelmeket, és ezek intim barátnői körben való megosztását méltányolják.⁴¹ A nemek kultúrája radikalizálódik, új hierarchia alakul ki: a fiúk megvetik a lányok érzelmeire építő kultúráját, s kicsúfolják azokat, akik a lányok irányában túlságosan nyitottak. Az identitásnak ez a szexualizálása természetesen együtt jár a kamaszkor normatív aspektusának megerősítésével: ha a kamaszkor egyre inkább definiálható sztereotip megjelenéssel, akkor a nemi identitás sztereotípiának ilyen kifejeződései ennek a legjobb támaszai. *„Mintegy ötven évvel ezelőtt a «klasszikus» kultúrából – amelyben a társadalmi diszkriminációk erősek, a nemi diszkriminációk pedig viszonylag gyengék voltak (az olvasási szokások például inkább a társadalmi eredet, semmint a nemi hovatartozás alapján különültek el) – átléptünk a tömegmédiá uralta kultúrába, melyhez ugyan sokkalta demokratikusabban férünk hozzá, ám a nemi elkülönülés folyamatosan egyre szembeötlőbb”* (Pasquier 2005: 105).⁴²

Pasquer könyvét részben azért ismertettem viszonylag részletesen, hogy érzékeltessem: Singly azzal, hogy a kamaszkori autonómiát csak az identitás szempontjából elemzi – azaz a kamaszokat a személyiség státuszából kiindulva, nem pedig korcsoportként tárgyalja –, alábecsüli a kamaszok és a felnőttek világát elválasztó szakadékot. De talán nem is az a kérdés, vajon a kamaszkori autonómia identitás-szempontú olvasata mennyire fest egyoldalú képet – végül is a könyv bevallotta ezt a megközelítést célozza. Ami inkább szembetűnik, az a konfliktusok ábrázolásának hiánya, az erőszak elemének, az uralmi viszonyoknak negligálása, melyre Singly családpszichológiáját érő kritikák rendre rámutatnak. Hasonló probléma, hogy a kapcsolati család teóriája kevés figyelmet szentel a rokonság rejtett gazdasági tényezőinek, és egyáltalán a rokonság szerepének. Miközben Singly a fiatal párok különköltözéséből és a megváltozott keresztnévadási szokásokból automatikusan az új családok függetlenségére következtet, nem veszi figyelembe, hogy ezek a *törekvések* csak azt igazolják, hogy a korábban jellemző függőséget nehéz elfogadni, de ettől az nem létezik kevésbé. A rokonok többnyire ma is részét képezik az egyén univerzumának: a kutatások szerint a velük kialakított viszony ma is aktív, csak sok tekintetben megváltozott: választott, nem pedig kikényszerített.

Lezárásként még egy, Kaufmann és Singly munkáit érő bírálat, a család pszichologizálásának vádja kapcsán tennék néhány megjegyzést. Ezt a kritikát szinte anakronizmusnak tartom. Nyilvánvaló, hogy a családi élet erős *”pszichologizációja”* zajlik jelenleg, mivel olyan új társadalmi referenciák lesznek központi jelentőségűek, melyek a szülőket professzionális szakértőkhöz hasonlatosan képzik *„professzionális szülőkké”*. Gondoljunk a gyerek optimális fejlődését megállapító, ehhez megfelelő szülői kompetenciákat javasoló, előíró szakértői véleményekre és gárdára (a védőnői szolgálatra, a különböző fejlesztő, nevelő, szakértő személyzetre, intézményekre), a családi élet szabályozásának új módjaira, melyek egyre jobban specializált – pszichológusi, orvosi, szociális munkási – tudásra épülnek. A szocializáció jellege változott meg: *„A szocializációt már nem lehet úgy felfogni, mint a világ egységének interiorizációját. ...A szocializáció problémája már kevésbé azokra a tudásokra vonatkozik, amelyeket a [cselekvők] interiorizálnak, hanem annak megértésére, hogy honnan szerzik meg e heterogenitás szabályozásának a képességét”* (Dubet – Martuccelli 1996). A család így valóban kiemelt terepe a későmodern diskurzusok figyelmének, noha a későmodernitás kihívásainak és kényszereinek megfelelő készségek, kompetenciák megszerzése egyre kevésbé a családi szocializáció része. A család – gyermekkel vagy anélkül – ugyanakkor *„mentsvár”*, az identitás felépítésének, karbantartásának eszköze, melynek *„diszfunkcionális”* működése megnehezíti, vagy egyenesen lehetetlenné teszi a többi készség megszerzését. A

⁴¹ Ennek megfelelően a fiúk a sportban, s még inkább a videojátékok világában mélyülnek el, a lányok a regények, a sorozatok, az énekes tehetségkutató műsorok és az ezekre épülő internetes rajongóklubok univerzumában.

⁴² A nemi elkülönülést, és a megvetés kultúráját a médiahasználat régi sztereotípiái is erősítik: eszerint a technika, a számítógép a fiúk birodalma, a kommunikáció olyan régi módjai, mint például telefonbeszélgetés a lányoké. (Pasquier 2005: 105) Pasquier úgy véli – s ezek egyben könyvének zárómondatai – hogy a kommunikációnak ezek a szocializációs különbségei – fiúk megvetése ide vagy oda – később mégis a lányoknak kedveznek társas életük kialakításában (Pasquier 2005: 166).

család a szociológia számára olyan privilegizált hely, ahol a társadalmi szabályozás aktuális formáit megfigyelhetjük, akár a marginális vagy patológiás esetekre gondolunk, akár a mindennapi gyakorlatra.

HIVATKOZÁSOK

- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization. Institutionalized individualism and its social and political consequences*. London: Sage.
- Berger, T. – Kellner, H. (1984): Valóságfelépítés a házasságban. A tudás mikroszociológiájához. in: Hernádi M. (szerk.) *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat. 431-453.
- Berthelot, J.-M. (szerk.) (2000) *La sociologie française contemporaine*. Paris: PUF.
- Bidart, C. (1997) *L'amitié. Un lien social*. Paris: La Découverte.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. (1964) *Les Héritiers. Les étudiants et la culture*. Paris: Minuit.
- Bourdieu, P. – Passeron, J.-C. (1970) *La Reproduction. Éléments d'une théorie du système d'enseignement*. Paris: Minuit.
- Centre d'analyse stratégique (2006) *Enquêtes sur les violences urbaines. Comprendre les émeutes de novembre, Les exemples de Saint-Denis et d'Aulnay-sous-Bois 2005*. 4. Hozzáférhető: <http://www.strategie.gouv.fr/content/violences-urbaines-de-1%E2%80%99automne-2005>. [letöltve: 2013-09-01]
- Corcuff, P. (1999) Acteur pluriel contre habitus? À propos d'un nouveau champ de recherches et de la possibilité du débat en sciences sociales. *Politix*. 48. 157-173.
- Déchaux, J.-H. (1995) Orientations théoriques en sociologie de la famille: autour de cinq ouvrages récents. *Revue française de sociologie*. 3. 525-550.
- Donzelot, J. (1977) *La police des familles*. Paris: Minuit.
- Dubet, F. – Martuccelli, D. (1996) *À l'école. Sociologie de l'expérience scolaire*. Paris: Seuil.
- Durkheim, É. (1892) La famille conjugale. *Revue philosophique*. 90. 1921. 2-14. és Durkheim, É. (1975) *Textes 3. Fonctions sociales et institutions*. Paris: Les Éditions de Minuit. 570. 35-49.
- Galland, O. (1997) *Sociologie de la jeunesse*. Paris: Armand Collin.
- Galland, O. (2008) Une nouvelle adolescence. *Revue française de sociologie*. 4. 49. 819-826.
- Galland, O. (2010) Introduction. Une nouvelle classe d'âge? *Ethnologie française*. 1. 40. 5-10.
- Kaufmann, J.-C. (1992) *La trame conjugale, analyse du couple par son linge*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1994) Rôles et identité: l'exemple de l'entrée en couple. *Cahiers internationaux de sociologie*. 47. 301-328.
- Kaufmann, J.-C. (1995) *Corps des femmes, regards d'homme*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1996) *L'entretien compréhensif*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (1999) *La femme seule et le Prince charmant. Enquête sur la vie en solo*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (2001). *Ego. Pour une sociologie de l'individu. Une autre vision de l'homme et de la construction du sujet*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, J.-C. (2002) *Premier matin*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2004) *L'invention de soi. Une théorie de l'identité*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2005) *Casseroles, amours et crises*. Paris: Armand Colin.

- Kaufmann, J.-C. (2007) *Agacements. Les petites guerres du couple*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2010) *Sex@mour*. Paris: Armand Colin.
- Kaufmann, J.-C. (2011) *Le sac. Un petit monde d'amour*. Éditions Jean-Claude Lattès.
- Lahire, B. (2002) *Portraits sociologiques. Dispositions et variations individuelles*, Paris, Nathan.
- Lahire, B. (2004) *La Culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*. Paris: Éditions la Découverte.
- Mardon, A. (2006) *La socialisation corporelle des préadolescentes*. doktori dolgozat, Paris: X-Nanterre.
- Metton, C. (2006) „*Devenir grand*”. *Le rôle des technologies de la communication dans la socialisation des collégiens*. doktori dolgozat. Paris: EHESS.
- Pape, M.-C. le (2008) *La famille à l'épreuve des risques : déterminants sociaux et culturels de l'éducation parentale*. doktori dolgozat. Paris: Institut d'Etudes Politiques.
- Parsons, T. (1943) *The Kinship System of the Contemporary United States*. *American Anthropologist*. 45. 22-38.
- Pasquier, D. (2005) *Cultures lycéennes. La tyrannie de la majorité*. Paris: Éditions Autrement.
- Régnier-Loilier, A. (2013) Quand la séparation des parents s'accompagne d'une rupture du lien entre le père et l'enfant. *Population et société*. 500. 1-4.
- Quéniart, A. – Hurtubise, R. (1998) Nouvelles familles, nouveaux défis pour la sociologie de la famille. *Sociologie et société*. 30. 1. 1-11.
- Rault, W. (2010) François de Singly. Sociologie de la famille contemporaine. *Travail, genre et sociétés*. 1. 23. 240-243.
- Roussel, L. (1989) *La famille incertaine*. Paris: Éditions Odile Jacob.
- Segalen, M. (1996) *Sociologie de la famille*. Paris: Armand Colin.
- Singly, F. de (1987) *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: PUF.
- Singly, F. de 2005 (1996) *Le Soi, le couple et la famille*. Paris: Nathan.
- Singly, F. de (2000) Le changement de la famille et ses interprétations théoriques. in: Berthelot, J.-M. (szerk.) *La sociologie française contemporaine*. Paris: PUF 185-197.
- Singly, F. de (2000) Penser autrement la jeunesse. *Le lien social et politique*. 43. 9-20.
- Singly, F. de (2006) *Adonaissants*. Paris: Armand Collin.
- Singly, F. de 2010 (1993) *Sociologie de la famille contemporaine*. Paris: Armand Colin.
- Takács, E. (2011) „Individuumszociológiák”. Modernitás-megközelítések a francia szociológiában. *Replika*. 79. 7-21.
- Théry, I. (1993) *Le Démariage*. Paris: Odile Jacob.
- Zakhartchouk, J.-M. (2007) Enquête sur les «adonaissants». Entretien avec François de Singly. *L'actualité éducative*. 449. janvier Hozzáférhető: <http://www.cahiers-pedagogiques.com/Enquete-sur-les-adonaissants> [letöltve: 2013-08-30]

ÁTPOLITIZÁLT MAGÁNÉLET-TÖRTÉNETEK

Borgos Anna (2013) *Nemek között*.

Nőtörténet, szexualitástörténet. Budapest: Noran Libro.

Borgos Anna tanulmánykötete a szerző egy évtizednyi, különböző folyóiratokban megjelent tanulmányainak gyűjteménye. A cím talán nem erre utal, de a szerző munkássága is mindenképpen egyfajta „közöttiséget” jelenít meg, mind témaválasztásai, mind elemzésének módszerei tudományok közöttiek. A szövegek magabiztosan merítenek a *mainstream* irodalomtudomány, a történelem és a pszichológia fogalomkészletéből, de ugyanilyen magabiztossággal fordulnak is el ezektől. A „közöttiséget” a szövegek egyetlen igazi közös eleme, a kritikai *gender* megközelítés szervezi egységgé, amire a címben szereplő szójáték is nyilvánvalóan utal. A szövegek azonban nem egységesek a bennük rejlő kritikai él vagy a *queer* elmélet radikalizmusa tekintetében, mivel – mint arra az előszó is utal – a tíz év alatt, amíg ezek az írások születtek, a szerző érdeklődése és feltehetőleg a *gender*-elméletekkel kapcsolatos nézetei is változtak.

A szövegek egy része irodalmi, irodalomtörténeti szempontból jelentős, ismert vagy elfeledett írásokkal, illetve azok szerzőivel foglalkozik, a *gender*-szempont pedig arra utal, hogy az adott kor adott társadalmi és kulturális szabályai által rögzített nemi szerephatárokat hogyan feszegette, vagy akár feszítette a tragikussáig a szóban forgó szerző. A leszbikus és a biszexualitás témáját tárgyaló írások direkter kapcsolatban állnak a *queer* elmélet nemeket felforgató diskurzusaival, számos érdekes példán keresztül bizonyítva a szexualitáshoz kapcsolódó fogalmi készletünk történeti és kulturális konstruáltságát.

Borgos Annát sok mindenért irigyelhetném, például a szépen kivitelezett, keményborításos könyvéért, az olvashatóra megírt és jól gondozott szövegekért, de azért is, mert az általa megtalált műfajok és tudományterületek közöttiség sokkal nagyobb szabadságot nyújt számára, mint amit általában interdiszciplináris kutatóként megengedhet magának az ember. Az interdiszciplinaritás ugyanis önmagában nem felel meg a közöttiség elvének, sokkal inkább a multidiszciplináris elnevezés illene azokra a tudományos munkákra, amelyek többféle megközelítést ötvöznek. Ezek nemcsak egy, hanem egyszerre több

¹ ELTE PPK Társadalom és Nevelépszichológia Tanszék

tudományterület kívánalmainak kell, hogy megfeleljenek, mind a tudományos referenciáikban, mind az alkalmazott módszereikben. Ehhez képest a kötet írásai egy tudományok közötti sokkal gördülékenyebb átjárás lehetőségét villantják fel, tulajdonképpen félretéve az irodalom, az irodalomtörténet, a kritikai *gender*-elmélet vagy a pszichológia szabályrendszerét. Mintha ezekről a területekről csak kölcsönvenné a szerző a használhatónak ítélt fogalmaikat, éppen annyira, amennyire azt az érveléshez szükségesnek tartja. Ez a szabadság persze nemcsak a szerzőnek lehetett hasznos (vagy éppen kellemes), hanem az olvasónak is az. Az egyes tudományterületekről ismert fogalmak így ugyanis új kontextusba kerülnek, és új jelentést is nyernek. Ebben a tekintetben a Török Sophie elbeszéléseiről szóló tanulmány volt talán a legeredetibb és egyúttal talán a legkidolgozottabb is: az élettörténet, a nőekkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák és az elbeszélésekhez fűzött pszichoanalitikus értelmezések itt állnak össze a legteljesebb egységgé, és teszik nyilvánvalóvá, hogy egyik fogalmi keret sem nélkülözhető a történet megértéséhez. A tudományos szövegekhez szokott szemnek azonban időnként hiányzik az elemzésekből levont konklúzió, a tanulmányok sokszor csak felvetik az értelmezéshez szükséges szempontokat, de elmarad a tudományos folyóiratcikkek végén nélkülözhetetlen, didaktikusan levont következtetés. Az olvasónak muszáj tehát továbbgondolnia, hogy a múlt mit üzen a mai társadalom számára nemekről, szexualitásról.

A kötet első fejezete *Tünetek és történetek* címet kapta. Ez a könyv legegységesebb fejezete, a szövegek már-már egy monográfia fejezeteiként is felfoghatók, és ebben csak megerősítik az olvasót az irodalomtörténet újra és újra felbukkanó szereplői, akiket már személyes ismerősként üdvözölhetünk, miközben további magánéletmorzsákat tudunk meg róluk. A vágy, hogy közelebb kerüljünk neves emberek magánéletéhez, a szociálpszichológusok által jól ismert és jól dokumentált jelenség. A híres emberrel való azonosulás igénye, ne higgyük, hogy kimerül a Messi-rajongók vagy Elvis-imitátorok világának határán, ahogy erről Nyáry Krisztián (2012) irodalomkedvelők körében hirtelen jött népszerűsége is árulkodik. De mi különbözteti meg Borgos Anna magánéletekbe tekintő irodalomtörténeti elemzését Nyáryétól? Világos, hogy Nyáry leginkább konvencionális, a határokat legfeljebb csak a legkonzervatívabb családfelfogás szempontjából feszegető heteroszexuális kapcsolatokról ír, többnyire idősödő férfiírók és fiatal nők közötti, a társadalmi konvenciók szempontjából semmiképp sem határátlépő szerelmi történeteket mutat be. Ezzel szemben Borgos éppen e konvenciókat kikezdő, híres írók árnyékába szoruló, azok áldozataivá váló illetve leszbikus írók magánéleteibe kalauzolja az olvasót.

Mindezen túl azonban a kötetben bemutatott magánéletek nem(csak) a kukkolás, illetve az azonosulás lehetőségét szolgálják, hanem világosan bizonyítják, hogy a magánélet, a (társadalmi elvárások által meghatározott) személyes kapcsolatok nélkül, ezek az életművek éppannyira értelmezhetetlenek, mintha az adott történeti, kulturális, politikai kontextust hagynánk figyelmen kívül. A történetek valójában a magánéletek átpolitizáltságát mutatják, kézzelfogható bizonyítékát adva a 70-es évek feminista mozgalmaiban zászlóra tűzött, „*personal is political*” szlogen kiiktathatatlanságának. A szerző – alapos kutatómunkája eredményeképp – jól ismeri a magyar irodalomtörténet általa vizsgált szakaszainak meghatározó szereplőit és azok viszonyait, így magabiztosan kíséri el az olvasót szövevényes világukba. Ugyanakkor a ma már nem élő szereplők magánéletének közreadása során mindig felmerül a kérdés, hogy szándékában állhatott-e az írónak, hogy a művén túl a magánéletét is közreadja, még ha ez elengedhetetlennek is bizonyul a mű megértéséhez. Különösen azért fontos kérdés ez, mert felvetődik, hogy a magánélet átpolitizáltsága nem-specifikus jelenség-e, vagy mind a férfi-, mind a nőírók életei egyaránt átpolitizáltak, egyaránt szükségesek ahhoz, hogy műveiket értőn olvassuk, emléküket megőrizzük, és az írások kultúr- és irodalomtörténeti jelentőségét átlássuk. Ezt természetesen inkább Nyáry tudná igazolni, mintsem Borgos elsősorban nőírókkal foglalkozó tanulmányai.

A magánélet átpolitizáltságának nem-specifikussága a legérzékenyebben Gertrude Stein *Alice B. Toklas önéletrajza* kapcsán vetődik fel bennem. Ez a történet ugyanis aligha került volna a kötetbe, illetve Borgos Anna látóterébe, ha nem egy leszbikus kapcsolat szolgáltatja a másik nevében írt önéletrajz keretét, és kínálja ezáltal a kézenfekvő *gender* értelmezést a szöveghez. Azonban nem éppen a könyvbe emelése által szűkül le a történet a *gender* és a leszbikus párkapcsolat témájára? Ellentétben Csáth Géza, Jónás Olga hangján elbeszélte önéletrajzával, amelyet átsző a kor nemi szerepekkel kapcsolatos elvárásrendszere és az attól elválaszthatatlan személyes tragédiák sora, Gertrude Stein írása talán csak annyiban kötődik a nemi szerepelvárásokhoz, hogy tökéletes autonómiájával tökéletesen figyelmen kívül hagyja azokat.

A kötet második fejezete műfajilag a legnehezebben besorolható, hiszen ebben a fejezetben már nem konkrét irodalmi művekről vagy irodalmi szereplőkről és kapcsolataikról esik szó, hanem tudományos szövegekre, tudományos nézetekre reflektáló írásokat, illetve kutatási összefoglalókat olvashatunk. Ezek az írások tulajdonképpen leginkább arra alkalmasak, hogy a vizsgált fogalmak – nemi szereplés, leszbikusság, biszexualitás és anyaság – kulturális és történeti meghatározottságát, illetve a konstruálás folyamatának jelentőségét igazolják. Ebben a fejezetben került két empirikus kutatásról szóló beszámoló is. Az írások két, a tudományos és a hétköznapi életben is szinte láthatatlan témát dolgoznak fel, a bifóbia és a leszbikus anyaság problémakörét, így mindenképpen hiánypótlónak tekinthetők. A kutatások kvalitatív jellege lehetővé teszi az egyéni (és egyedi) reprezentációk érvényesülését, amit az exploratív megközelítés mindenképpen indokol. A kutatási módszerek nem elég kidolgozottak ahhoz, hogy az eredményeket ténylegesen tudományos mérföldkőként tarthassuk számon egy új kutatási terület kibontakozásánál, arra azonban mindenképpen alkalmasak, hogy elhelyezzék a kérdést a további kutatásokat igénylő témakörök között.

A harmadik fejezet könyvrecenziókat tartalmaz, és bár felvethető, hogy ezen írások eltérő jellegük miatt talán megbontják a könyv amúgy szépen kirajzolódó egységét, mégis úgy gondolom, hogy a recenziók felsorakoztatása a kötet végén nem volt rossz ötlet. Egyfelől ad valamiféle képet arról, hogy a szerző érdeklődése az írások megszületésének 10 éve alatt hogyan alakult, másfelől egyfajta szubjektív irodalomjegyzékként is tekinthetünk ezekre a szövegekre, amelyekben szó esik írókról, írófeleségekről, az anyaság szociális és történeti konstrukciójáról, nőtörténetről, pszichológiáról és feminizmusról, és „elleninspirációként” a meleg átnevelésének kézikönyvéről.

A kötet egészének feminista, a nők egyenjogúságát elismerő nézőpontja nyilvánvaló. Ennek fényében viszont nem hagyhatom szó nélkül Kovács Júlia, Hatvany Lajos paraszti származású szerelme többszöri „lejuliskázását”, aminek az oka nyilvánvalóan az, hogy a felkutatott dokumentumokban, levelekben, naplókban Kovács Júlia következetesen Juliskaként szerepel. De ez mégis különösen azért fájó, mert a kötetben egyébként gondosan, mindig teljes vagy vezetékneven emlegetett nők – írók és írófeleségek – közül Kovács talán éppen interszekcionalitása révén eshetett a kicsinyítés áldozatául. Magyarán nemcsak nőként, hanem paraszti származásával került többszörös kisebbségi helyzetbe, ami természetesen a róla szóló írás központi és pontosan elemzett témája. Ugyanilyen jellegű, bár talán kevésbé egyértelmű kritika fogalmazódott meg bennem a leszbikus anyaságról szóló cikket illusztráló – az egyetlen képaláírás nélkül szereplő, tehát teljesen névtelen – kép kapcsán. A szülés előtt álló nő és családjának meztelen képét ugyan gondolhatjuk tabudöntőgetőnek, és én magam hajlanék erre az interpretációra, de talán érdemes figyelembe venni azt is, hogy a meleg/leszbikus identitások túlszexualizálása nem a leszbikus anyaság egyenértékűségének elismerését szolgálja, tehát impliciten mégiscsak megerősítheti a leszbikus identitásokkal kapcsolatos domináns diskurzust. És valóban nehéz elképzelni, hogy például az egyszülős család létjogosultságát taglaló cikk

illusztrációjaként egy meztelen apa vagy anya szerepeljen gyermekével, miközben azt is el kell ismerni, hogy a szülő nő, illetve a meztelen csecsemő meztelen szülővel való ábrázolása vizuális közhellyé vált.

A kötet címlapján található meztelen nő azonban egy ennél kifinomultabb jelenségről szól, és jobban is kötődik a nemek közöttiség gondolatához. A húszas évek, elsősorban Németországban teret nyert testkultusza éppen a test aszexualizálását célozta meg. Érdekes fejleménye a történetnek, hogy emiatt egymástól gyökeresen eltérő politikai irányzatok tudták magukénak vallani, így a női egyenjogúság, a természethez visszatérés és a náci ideológia mentén is.

A Madzsar Alice-ről szóló tanulmány kissé kilóg a kötet egészéből, azonban talán éppen amiatt fontos, hogy helyet kapott a kötetben, mert megmutatja, hogy a test, a szexualitás, a nem és a politika elválaszthatatlan egységet alkot az irodalomtörténet, a nőtörténet kontextusában és a mai társadalom nemekkel kapcsolatos diskurzusainak alakulásában. A kötet tanulmányai mindenképpen hiánypótlóak a magyar tudományos életben, és nemcsak a nőtörténet és a társadalmi nemek kutatói számára szolgáltatnak inspirációt és információt, hanem minden az irodalom, a történelem és a társadalom iránt érdeklődő olvasó számára.

HIVATKOZÁS

Nyáry Krisztián (2012) *Így szerettek ők. Magyar irodalmi szerelmeskönyv*. Budapest: Corvina.

Krasztey Péter – Jan van Til (szerk.) (2013)

Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békéseknak. Budapest: Napvilág.

„...avagy virág vagy te
hazám?
azért veszed ilyen
lazán?
ma leszárad holnap
kinő
szörnyű idő
szörnyű idő”
Erdős Virág: Márciusi kesergő

Még ha nem is minden sorában annyira keserű a kötet hangvétele, mint a kötet mottóját adó, fent idézett vers záró sorai, a magyar demokratikus átmenetet egyenes irányú, egyenletes felfelé mozgásként, hovatovább dinamikus fejlődésként elképzelő olvasót kétségkívül borongós hangulatba kerítik a *Tarka ellenállás* című tanulmánykötet írásai.

Hazánkban a 2006 óta eltelt időszakban egyre-másra formálódtak új mozgalmak. A különböző ügyek mentén (így például a sajtószabadságért, a rendvédelmi dolgozókért, a felsőoktatásért, vagy a művészekért fellépő) követeléseiket megfogalmazó csoportok sorából mára több politikai szervezetté, párttá alakult. E mozgalmak születési körülményeinek feltárásában, a létrejöttüket kiváltó jelenségek értelmezésében, megvitatásában fontos szerepet tölthet be a Napvilág Kiadó által megjelentetett *Tarka ellenállás* című kötet, ami megpróbálja e sok szempontból különböző mozgalmakat közös nevező alá hozni.

A kötetben vizsgált hazai mozgalmak (Lehet Más a Politika, Szolidaritás, Milla, Hallgatói Mozgalom, 4K!, Jobbik Magyarországért Mozgalom) történetét sajátos keretbe helyezik a szerkesztők. A *Tarka ellenállás* című kötet koncepciója egy tartalmi-formai szempontból összehangolt és arányosan tagolt, egymásra vonatkoztatott gondolatpáron alapul. Annak érdekében, hogy a mozgalmak születésének körülményei, történelmi-társadalmi kontextusa jobban érzékelhetővé váljon, a kötetben a fenti mozgalmak a közép-kelet-európai demokratikus átmenetben érintett térségbeli (sikeres és kevésbé sikeres) civil mozgalmak történeteivel párhuzamba állítva, valamint az arab tavasz eseményeire és nyugati demokráciákat megrázó tiltakozó mozgalmakkal összehasonlítva kerülnek górcső alá. A tanulmánykötet tehát egyszerre láttatja a hazai mozgalmak fejlődését és a nemzetközi környezetből vett példákat, ezzel adva sajátos dinamikát és mélységet az általa vizsgált jelenségnek. E párhuzamok kétségkívül segítik a mozgalmak létrejöttével bekövetkezett változások értelmezését, az egyes elemzett esetek, példák kétségkívül elgondolkodtatják az olvasót.

¹ MTA TK PTI tudományos segédmunkatárs

Lucan Way és Steven Letvisky 2011-ben megjelentetett monográfiájának fogalomhasználatát követve a kötetben szereplő nemzetközi példák olyan „hibrid rendszerek”-re vonatkoznak, mely rezsimek vezetői a látszat (pl. nemzetközi legitimitás) kedvéért megőrzik a demokratikus intézményeket, de csak arra használják ezeket, hogy saját hatalmukat újratermeljék. Elsőként elvágják az ellenfelek útját a gazdasági erőforrásokhoz, kisajátítják a sajtót, az ellenzékiet kiszorítják minden gazdasági és állami pozícióból, és a maguk hasznára szabdalják át a választási rendszert. Mindehhez harsány nacionalista/populista, Európa- és Amerika-ellenes retorikát használnak, összeesküvés-elméleteket lebegtetnek, és a nemzet történelmi sérelmeit emlegetik, ami a központilag irányított média csatornáin keresztül hatékonyan el tudja hitetni a lakossággal, hogy most is egy sokat szenvedett, kis nemzet függetlenségi harcának részese.

A kötet már címével is utal arra a megközelítésre, ahonnan a vizsgált mozgalmak születésének körülményeit figyeli. A „tarka forradalmak” kifejezés a szerkesztők értelmezésében azoknak az új társadalmi mozgalmaknak a metaforikus jellemzésére szolgál, amelyek az elmúlt tizenöt évben a demokráciahiány, illetve a félautoriter rezsimek ellen léptek fel. A kötet a világ különböző térségeiben megszületett „tarka forradalmaknak” nevezett jelenséget a hasadt magyar valóságon keresztül elemzi. E megközelítésben az, amit ma Magyarországon megélünk, forradalomnál kevesebb, de a spontán szembeszülnél jóval több.

A tarka ellenállás hazai születésének előzményeit tömören így láttatja a kötet egyik szerkesztőjének, Krasztev Péternek a tollából született előszó: „*a megkaptuk a (lankadt) nyugati képviselési demokráciát anélkül, hogy meglett volna a hozzá járó civil immunanyag. (...) A mindenható intézményesült politikához törleszkedő civil társadalom a '68 előtti nyugati modellt reprodukálta, csakhogy a mi tájainkon ennek hátterében nem a növekedési-jóléti konszenzus fenntartása állt, hanem a szocializációból adódó paternalizmus. Azok, akik figyelmesen elolvassák e kötet első részét, megdöbbenő párhuzamokat fedezhetnek fel a posztoszocialista fél-autoriter rezsimek kiépülése, retorikája, hatalmi játszmái, korrupciósága és a jelenlegi hazai rendszer hétköznapi valósága előtt.*” [23.oldal]

A szerkesztő idézett előszavából egyúttal az is kiderül, mit érthetünk az alcím „kézikönyv” műfajmegjelölése alatt. Bár a kötet szigorúan tudományos kötetnek indult, a benne foglalt tanulmányok olvasmányossá tétele érdekében idővel átalakult a koncepció. Egyfelől a kötet egy-egy tanulmányában elemzett példák, valamint a 4. részben, a mellékletben összegyűjtött fontos források (beszédek, alapító nyilatkozatok, útmutatók és forgatókönyvek) az aktív magyar mozgalmárok számára kívánnak használható módszereket ajánlani. Másfelől a kötet egésze egy kicsit tágabb perspektívából és egy kicsit távolabbi nézőpontból kíván rálátást adni a jelen eseményeire: a fél- vagy talán teljesen autoriter hatalomra, illetve az ellene szerveződő mozgalmakra.

A kötet első része a *Népek tengere* alcímet viseli. Ebben a fejezetben a *Journal of Democracy* folyóirat szerkesztőségétől kapott angol nyelvű cikkek magyar fordításai olvashatók. Ezek a tanulmányok azt a célt szolgálják, hogy a bennük ismertetett mozgalmak bemutatásából, összehasonlításából kirajzolódjon a hazai mozgalmakkal fennálló gondolatpárhuzam.

Pavol Demes és Joerg Forbrig *Civil mozgalmak és demokratikus hatalomváltások: stratégiák és erőforrások* című tanulmánya öt posztoszocialista országban (Szerbia, Szlovákia, Horvátország, Ukrajna, Grúzia) bekövetkezett hatalomcentralizációs kísérletekkel szemben létrejött civil mozgalmak (a szerb Izlaz 2000, a szlovák OK'98, a horvát Glas 99, a grúz Kmara, az ukrán Otpor) kampányainak legfontosabb jellemzőit elemzi. A tanulmány a szervezetek alapelveit, a kampányaik felépítésének dinamikáját, pénzügyi forrásaikat, valamint a sikerük vagy épp sikertelenségük hátterében álló tényezőket veszi sorra. A szerzők egyike, Pavol Demes nem pusztán elemzője, hanem az Amerikai German Marshall Alapítvány közép- és kelet-

európai igazgatójaként központi figurája volt a tarkaforradalom-exportnak, így első kézből oszt meg fontos tanulságokat az olvasóval.

Olena Nikolayenko *Az ifjúsági mozgalmak és a hatalom taktikai játszmái a posztoszocialista országokban* című tanulmánya a térségben kialakult erőszakmentes ifjúsági mozgalmak (Kmara, Pora, Maqam, Yeni Fikir, Yok) kialakulásának társadalmi kontextusát, céljait, eszköztárát, mozgósítási technikáit mutatja be, majd összeveti a mozgalmak sikerét illetve kudarcát meghatározó tényezőket.

Lucan Way *Az 1989-es rendszerváltások és az „arab tavasz”* című tanulmánya a két térségben lezajlott demokratizálódási hullám hasonlóságait és különbségeit veszi sorra. Rendkívül sokrétűen, széles spektrumon elemzi az autoriter rezsimek bukásának okait, majd a két térség demokratizálódásának eltérő körülményeit veti össze.

Martin Bútor *OK '98 – az összefogás technológiája. Civil kampány a szabad és tisztességes választásokért Szlovákiában* címen írt elemzésében rendkívül hasznos tanulságokat von le az autoriter rezsimmel szembeni civil és ellenzéki összefogás sikereinek peremfeltételeivel kapcsolatban. A tanulmány szerzője a szlovák OK '98 kampány résztvevőinek, felépítésének, eszköztárának és ütemezésének részletes bemutatását követően levonja a kampány sikerének legfontosabb, a közép-kelet-európai térség más országaiban létrejövő mozgalmak, kampányok számára is tanulságokat tartalmazó okait. Eszerint *„a külső beavatkozás csak ott ért célt, ahol valódi társadalmi konszenzus uralkodik az autokrácia leváltását illetően. Ahol a politikai és civil ellenzék megosztott és bizonytalan, ott minden próbálkozás visszafelé sül el. Bármennyire is apolitikus a társadalom, ha egyszer a demokratikus vívmányok visszaállítása érdekében képes konszenzust teremteni a szakszervezetek, az egyházak, helyi önkormányzatok és más demokratikus erők között, akkor az autoriter rezsimnek befellegzett”* [147. oldal] – állapítja meg a szerző.

Ivan Krasztev *Legközelebb hol? Vagy legközelebb micsoda?* című írása új, a korábbi nyugati felfogástól eltérő megvilágításban értelmezi a tarka forradalmak természetét. Eszmefuttatásának legfőbb állítása, hogy a tarka forradalmak nem eredendően liberális demokratikus forradalmak: nem a demokratikus forradalom újabb hullámát jelentették, hanem a kilencvenes évek részleges demokratizálódásának romjain kiépült hibrid rendszerek összeomlását.

Jóllehet a tarka forradalmak civilközpontú értelmezését a nyugati demokráciapárti alapítványok sikeresen „eladták”, a szerző szerint a posztsovjet térségben a tarka forradalmak civil csomagolása félrevezető. Hangsúlyozza, hogy a vizsgált térségben lezajlott tarka forradalmak hátterében súlyos szociális egyenlőtlenségek és etnikai feszültségek húzódtak meg, nem pedig a demokratikus politizálás (múlóban lévő) civil lendülete. A nyugati közvélemény a jelenség értelmezésekor alábecsülte a nacionalista és populista érzelmek erejét, és a csalódásokra felkészületlenül abba a csábító hitbe ringatta magát, hogy egy új típusú forradalmat lát.

A szerző arra is figyelmeztet, hogy Oroszország levonta a hibrid rezsimek bukásának tanulságait, és Putyin vezetésével új rend van kibontakozóban: a külföldi befolyás csökkentését a stratégiai ágazatok államosítása mellett olyan lépések szolgálják, mint például a külföldről érkező pénzek bevételezésének büntethetővé tétele. A hatalom immár nem riad vissza a rendszerrel szembe forduló csoportok nyílt elnyomásától, a média és a civil társadalom ellenőrzésétől. Ivan Krasztev arra figyelmeztet, hogy a Nyugat-barát liberális demokráciák és piacgazdaságok felbukkanása Közép-Európában olyan eseménysort jelent, amelyet nem lehet egyszerűen reprodukálni olyan régiókban, mint a Közel-Kelet vagy Közép-Ázsia. Következésképp az igazi kérdés nem az,

hogyan zajlik majd a következő tarka forradalom, hanem az, hogyan kellene megfogalmazni a demokráciaépítés új, forradalmak utáni stratégiáját Kelet-Európában. A demokráciaépítés új, posztforradalmi szakaszba lépett: a kérdés nem az, hogy „hol lesz legközelebb”, hanem hogy „mi lesz legközelebb”.

A kötet második, *Tarka magyar* címet viselő része az új mozgalmak magyarországi szereplőit mutatja be. A magyar szerzők tollából született tanulmányok a szerzők eltérő eszközeivel és stílusában mutatják be egy-egy szervezet profilját, feltárva az olvasó számára, ki honnan jön, merre tart, milyen belső mechanizmusok mozgatják, mi motiválta eddigi döntéseit.

Tóth András *LMP: Kísérlet a politikai tér újraalkotására* címen megjelent tanulmánya annyiban kakukktojás, hogy az általa vizsgált szervezet megszületését nem egy fél-autoriter rezsimmel szembeni ellenállás ihlette, hanem a magyar pártrendszer megújításának igénye, továbbá az LMP a második részben elemzett többi magyar mozgalomnál korábban született, így a tanulmánykötet megírásának időpontjában már a civil mozgalom/politikai párt dilemmát meghaladva parlamenti pártként vett részt a magyar közélet alakításában. Vélhetően ebből az eltérésből fakad, hogy a szerző a többi tanulmánynál hosszabb szervezettörténeti áttekintéssel indít, ami kétségkívül érdekes azt figyelembe véve, hogy az LMP története mindmáig kevésbé feldolgozott terület; ugyanakkor a tarka forradalom alapkoncepcióba oly markánsan illeszkedő „Új ellenállás” mozgalom születési körülményeinek feltárása és kudarcának elemzése a hosszú áttekintésben kevésbé hangsúlyos, mint azt a kötet egészének koncepciója indokolná. Vagyis a tanulmány nem azt elemzi, hogy mennyiben illeszkedik az LMP története a hazai tarka ellenállás folyamatába, sokkal inkább a párt eredeti missziója, a pártrendszer újraformálása mentén elemzi az LMP által sikeresen megvalósított célokat és a meghaladhatatlan dilemmákból fakadó kudarokat a szervezet hazai zöldmozgalmakból való kiemelkedésétől egészen a 2013. február 18-án bekövetkezett pártszakadásig.

Vári György *A Szolidaritás útja* című írásában a rendvédelmi dolgozók tömegdemonstrációitól (így a Bohócforradalom és a *D-day* eseményeitől) indulva a mozgalom kulcsszereplőitől (Árok Kornél, Kónya Péter, Székely Sándor és Székely Tamás) származó idézeteken keresztül, a vezetők szemszögéből követi nyomon a mozgalom történetét, így a Demokratikus Kerekasztal meghirdetésének céljait, valamint a vezető személyek útjainak elválásának okait. A tanulmány bemutatja az új, politizáló szakszervezeti felfogás eltérését a korábbi bürokratikus-érdekkijáró szakszervezeti tevékenységtől, az ebből következő stratégiát, az egyes tüntetések szervezésének hátterét adó szakszervezeti felépítés sajátosságait, valamint azt, hogy az események előrehaladtával miként alakult a szervezet viszonya a többi párthoz és új mozgalomhoz, és végül, hogy a Szolidaritás miként haladta meg a civilszervezetből párttá válás dilemmáját.

Petőcz György *Milla: Őrkutya vagy vadászkutya?* című tanulmánya az olvasó elé tárja, miként vált a Milla a kétharmad árnyékában spontán, főként a közösségi médiában szerveződött tüntetéssorozatból új társadalmi mozgalmá. Az eseményeknek a legfontosabb szereplőktől származó idézetekből, az egyes tüntetéseken elhangzott legfőbb állításokból történő rekonstruálásán túl a tanulmány elhelyezi a szervezetet a magyar politikai térképen, elemzi a Milla önkéntes civil jogvédő felfogásból kialakult szervezeti kultúráját, eszmeiségét, valamint reflektál a Milla Occupy mozgalmakkal való hasonlóságára és különbségére.

Gerő Márton: *El kéne foglalni valamit... Az Occupy Wall Street és a hallgatói mozgalom* című tanulmánya híven követi a kötet alapkoncepcióját, együtt láttatva a magyar Hallgatói Hálózat történetét és a 2011-ben létrejött Occupy mozgalom valamint a spanyol „felháborodottak” céljait, üzeneteit és a mozgalmak alakulását. A legkülönbözőbb forrásokat egymás mellé rendező,

sokszínű, sokoldalú tanulmány a történetek párhuzamai mellett jól kidolgozott komparatív szempontrendszer mentén tekinti át az Occupy mozgalmak és a Hallgatói Hálózat közötti különbségeket és hasonlóságokat.

Mikecz Dániel *Köztér és köztársaság: 4K!* című tanulmány a mozgalom kezdeti, közösségi játékokra és *flashmobokra* alapozott, direkt politikai üzenetektől mentes tevékenységétől kezdve 2013 nyaráig, a globális kihívások és a generációs konfliktusok kettős problémakörébe ágyazottan mutatja be a 4K! történetét, céljait, szervezeti sajátosságait és legfontosabb politikai üzeneteit.

Nagy Gergely *Egyre radikálisabb intervenciók. A politikai művészet új hulláma Magyarországon* című tanulmánya külföldön és hazánkban kiállított műalkotások, új művészeti csoportok bemutatásán keresztül tárja az olvasó elé, miért és miként erősödött meg 2010-et követően a kortárs művészet társadalmi kérdésekkel foglalkozó, beavatkozó vonulata. A tanulmány középpontjában az irányzat példák, alkotókon keresztüli bemutatása áll. Kitér ugyan a 2010-es hatalomváltás óta a kultúra finanszírozásában és irányításában bekövetkezett változásokra, de a második rész tanulmányaitól eltérően épp csak érinti a változások nyomán létrejött új mozgalmakat, így például a Szabad Művészek akciócsoportot. Ám e csoportok, mozgalmak felépítését, társadalmi szerepét nem vizsgálja. A téma kapcsán talán kézenfekvő lenne feltenni azt a kérdést, vajon a az elemzett művészeti irányzat és a kötetben vizsgált mozgalmak között van-e kapcsolat, de ezt a tanulmány nem érinti. Bár kétségkívül rendkívül fontos tendenciára hívja fel az olvasó figyelmét, a téma speciális nézőpontjából adódóan, valamint a fejezet más írásaira történő hivatkozások híján némiképp „kilóg” a kötet egészéből.

Egészen furcsa megoldást alkalmaztak a szerkesztők akkor, amikor a kötet függelékébe „száműzték” Tóth András és Grajczár István *Jobbik: a radikális jobboldal térnyerése Magyarországon* című tanulmányát. A kötet koncepcióját adó tarka forradalmaktól és a hibrid rezsim ellen küzdő mozgalmaktól idegen a Jobbik Magyarorszáért Mozgalom, ezért az arról átfogó képet nyújtó tanulmány elkülönítése feltétlenül indokolt ugyan, de önmagában nem pótolja azt a hiányt, hogy sem a tanulmány szerzői, sem a szerkesztők nem indokolják, hogy egyes „strukturális és mozgósítástechnológiai” rokon vonások miért kapcsolják össze az elemzett mozgalmakkal. A kötet első részének elméleti írásai, így Ivan Krasztev tanulmánya sok kézenfekvő indokot vonultat fel, de az ezekre – és esetleg más elméleti írásokra – való utalás nélkül, pusztán a tanulmány függelékbe száműzésével az olvasó nem kap az egyébként jogos szerkesztői dilemmára kielégítő megoldást. Ez a magyarázat indokolt volna azért is, mert a mozgalmat bemutató, részletes és sokoldalú tanulmány sok fontos szempontot ad a tarka forradalmakban rejlő nacionalista és populista érzelmek erejének megértéséhez.

Ez utóbbi megjegyzéssel egyébként a kötet egyik legkézzelfoghatóbb gyengeségéhez érkezünk: a kötet első részében szereplő, egyébként jól kiválasztott elméleti tanulmányokra, valamint a tarka forradalmak létrejöttének nemzetközi kontextusára kevés utalás történik a hazai mozgalmakat bemutató második részben, vagyis a két különböző rész nem kapcsolódik össze. Ez vélhetően egyfelől abból fakadhat, hogy a magyar szerzők tanulmányaik írásának pillanatában még nem tudhatták, mely szövegek kerülnek majd az első részbe, másfelől a kötet megírása közben történt koncepcióváltásból is fakadhat. A szerkesztői előszóból kiderül: „*a koncepció szerint az lett volna a kötet feladata, hogy bemutassa azt a mechanizmust, ahogyan egy mozgalom politikai párttá alakul. De aztán abban egyeztünk meg, hogy a külföldiek közül csak azokat közöljük, amelyek valamilyen módon párhuzamba hozhatók az itthoni helyzettel, és a hazai olvasók számára is értelmezhető polémiát folytatnak egymással.*” [32. oldal]

A tanulmányokat színesítő, jó érzékkel kiválasztott és szövegbe ágyazott képek közel hozzák, átélhetővé teszik az olvasó számára a bemutatott hazai mozgalmak történetét meghatározó eseményeket. Igaz ez még akkor is, ha itt-ott a képek alá illesztett dátum nem stimmel (lásd 300. oldal).

A *Tarka ellenállás* című kötet nagyon fontos kordokumentuma az elmúlt években született hazai új mozgalmaknak, egyúttal fontos eszköz a közéletben bekövetkezett változások értelmezéséhez, nemzetközi folyamatokba ágyazásához. Ajánlott a közép-kelet-európai térség demokratizálódási folyamata iránt érdeklődőknek éppúgy, mint a hazai politikát formáló forradalmárok, valamint az azt távolságtartással figyelő békés szemlélődők, társadalomtudományokkal foglalkozó akadémikusok, oktatók, hallgatók számára egyaránt.

Széman Zsuzsa (szerk.) (2013) *Challenges of Ageing Societies in the Visegrád Countries*. Budapest: Magyar Máltai Szeretetszolgálat. Hozzáférhető [» itt](#)²

Kevés hálátlanabb munka van a tudományban a konferenciakötetek szerkesztésénél. Az egyszerűs tanulmánykötetek is vegyes színvonalúak szoktak lenni, hát még azok, amelyeknek sok szerzőjük van, főképp, ha különböző országokból verbuválódnak. Már a konferencia megszervezése sem könnyű, és aztán még arra is rá kell venni a résztvevőket, hogy írják is meg azt, amit előadtak. S a vége sem biztató a folyamatnak: az olvasók ritkán mutatnak élénk érdeklődést a *conference proceedings* iránt.

Ezért csak hálásak lehetünk Széman Zsuzsának, hogy elkészült a jelen kötet, nem is nagyon sokkal a konferenciát követően, s ráadásul a közben eltelt másfél év (vagy a szerkesztő) sikerrel ösztökélt nem egy szerzőt a konferencián elhangzottak újragondolására. Így aztán összeállt egy valóban hiánypótló gyűjtemény a visegrádi országok időseinek a problémáiról, helyzetéről, a különböző megoldási kísérletekről. Az azonban a kötetnek csak az egyik erénye, hogy a régiókkal foglalkozik. A szerkezet, a kiválasztott témák megfelelnek annak, ahogyan az ilyen témájú kötetek ki szoktak nézni: találunk írásokat a munkaerőpiacról, az egészségügyi ellátásról, az idősgondozásról, az idősek életkörülményeiről a lakáshelyzetüktől a magányig, és természetesen arról is, milyen életmódváltások és technikai megoldások javíthatnának az életük minőségén. És persze tipikusak a hiányok is: nincsen fejezet sem az idősek politikai életéről, sem a pszichológiai vonatkozásokról. Ez valóban tipikus, elegendő, ha az Elsevier által 2011-ben kiadott *Handbook of Aging and the Social Sciences*-re gondolunk, melyben pszichológiai fejezet egyáltalán nincs, politikatudományi pedig egyetlen a 26 között.

A fenti témafelsorolásból is kitűnik, hogy a címben jelzett öregedő társadalmak kifejezést a kötet szűken értelmezi, vagyis az érdeklődési kört az idősekre korlátozza, és nem foglalkozik, vagy csak nagyon marginálisan, a *demográfiai öregedés* más összetevőivel, így például a fiatalok helyzetével, a csökkenő termékenységgel vagy a migrációval. Az öregedő társadalmak előtt álló kihívások ezért nem mások, mint amelyek az idősek számának megnövekedéséből adódnak. Hasonlóképpen a kötet koncepcionális alapállítására utal az arra vonatkozó remény hiánya, hogy a kihívásokra adandó válaszokat maguk az idősek fogják megtalálni, vagy mondjuk a jövőendő idősek hozzák majd magukkal a korábbi életszakaszukból. A megközelítés azt sugallja, hogy kívülről kell kitalálni azt, hogy mire is volna az időseknek szükségük.

Az öregedés tehát alapvetően gondként, fenyegető tendenciaként jelenik meg, holott az Előszó azt ígéri, hogy a várható terhek mellett szó lesz majd az idősek pozitív társadalmi kontribúciójáról is. Sőt, az Iva Holmerová és társai által írott tanulmány kitér arra a szakirodalomra, amelyik az öregedés katasztrófa szcenárióit éles kritikával szemléli.

A tanulmányok – ahogy fentebb utaltunk rá – vegyesek mind a színvonalat, mind a műfajt tekintve. Vannak komplett tudományos tanulmányok éppúgy, mint egyszerű kutatási beszámolók, politikai döntéshozókhoz intézett irgumburgumok

¹ MTA TK Politikatudományi Intézet

² Letöltve: 2013. 08. 15.

éppúgy, mint elnagyolt vagy éppen túlságosan is részletes eseteírások. Még zavaróbb az adatok eltérése. Számos szöveg támaszkodik olyan számadatokra, amelyeknek egyezniük kellene, ehelyett azonban eltérnek egymástól. Például a 18. oldalon más adatokat látunk a régiós *old-age dependency ratio*-ról, mint a 35-diken. Néhány szöveg egyébként is hadilábon áll a táblázatokkal és grafikonokkal, elmarad hol az egyik (47. oldal), hol mindkét tengely definiálása, és így a számok és ábrák ilyenkor értelmezhetetlenek. Van olyan is (lásd a 39. oldalt), ahol az egyes országok adatai egymás mellett szerepelnek, de oszlopdiaagram helyett a szerző összekötötte az egyes ország adatokat, mintha tendenciák lennének.

Az előszót és a szerkesztői bevezetőt követően Spéder Zsolt és Bálint Lajos demográfiai áttekintése olvasható (*Ageing in the Visegrad Countries: Selected Demographic and Sociological Aspects*, 17-31.). A természetesen elengedhetetlen demográfiai összefoglalón túl nagyon értékes összefüggések tárulnak fel az öregség és öregedés társadalomban élő képét, az idősek identitását illetően.

Jolanta Perek-Białas szövege (*Some Socio-economic Consequences of Population Ageing in Selected Central and Eastern European Countries*, 33-42.) az egyik gyengébben sikerült anyag: nem egy táblázat problematikus, és téves a magyar alaptörvényre utaló 39. oldali lábjegyzet is. Szándéka szerint a szerző az öregedés munkaerő-piaci következményeit tekinti át, mivel azonban a munkanélküliség általános helyzetére nem tér ki, így az érvelés és a látélet alátámasztatlan.

Bernardina Bodnárová a demográfiai öregedés szlovákiai hatásainak és kihívásainak átfogó képét ígéri a címben (*Population Ageing – Impacts and Challenges in the Slovak Republic*, 44-53.), de valójában csupán a nyugdíjrendszer részletes leírását és az idősek foglalkoztatottságának bemutatását kapjuk. Ez és az előző tanulmány – hol erősebb, hol gyengébb – felszólításokat intéz a politikusokhoz és a vállalkozókhöz, mivel azonban nem tisztázza a munkaerő-piaci feszültségek politizálódásának az esélyeit, ezért pusztába kiáltott szavak maradnak az aggódó intelmek.

Scharle Ágota anyaga (*Integrated Employment and Rehabilitation Services: New Evidence from Hungary*, 55-61.) igazi kivétel, ugyanis – a kötetben egyedüliként – nem az idősekkel, hanem a rokkantak foglalkoztatásának a témájával foglalkozik. Nehezen értelmezhető a munkája az öregedés szempontjából, s ezt nem könnyíti meg az sem, hogy 2011-ben mélyreható jogi változás ment végbe a rokkantnyugdíjak területén, mely változással a szerző természetesen nem foglalkozhat érdemben.

Tóth Olga kutatási tanulmánya (*Intimate Partner Violence Against Older Women*, 63-69.) érdekes témát jár körül: az idősek elleni partnerkapcsolati erőszakot. Mivel a megkérdezettek alig-alig járultak hozzá adatokkal a vizsgálat sikeréhez, ezért a kutatási dizájn érdekesebb, mint az eredmények. Ahogy a szerző is megállapítja: a kutatás fő eredménye, hogy a megkérdezettek figyelmét ráirányította a problémára.

Kai Leichsenring egy 14 országra kiterjedő FP7-es program, az INTERLINKS eredményeit ismerteti (*Constructing Long-term Care Systems in Europe – Theoretical Considerations and Examples of Innovative Practice*, 71-81.). A hosszú távú gondozórendszerrel kapcsolatban felvetett szempontok és innovációs ötletek figyelemreméltók, még akkor is, ha az olvasó úgy érzi: a szokásos, SWOT-elemzéssel is megspékelt, EU-s kutatási jelentést olvassa, mely a sok-sok ország közös nevezőre hozása okán sterilebb a kelleténél.

Turai Tünde idősgondozókkal foglalkozó szövege (*What is a Migrant Care Worker? Being at the Crossroads of Servant, Family Member and Nurse Status*, 83-89.) igazi tanulmány: van kutatási kérdése, közöl rövid szakirodalmi áttekintést,

módszerleírást stb., ráadásul tökéletesen beleilleszkedik a nemzetközi főáramba. Abba, amelyik közelebbről veszi szemügyre a gondozó személyét is, és lényeges összefüggéseket talál például a *gender* és a bevándorolt státus között, a kulturális idegenség és alkalmazkodás kérdésében stb. Ha tehát az előző szöveg kiállt a gondozás intézményes szabályozása, minőségbiztosítása és általános professzionalizálása mellett, ez a tanulmány annak leszögezésével indít, hogy éppen a szabályozatlanság vezet az igényekhez történő rugalmas alkalmazkodáshoz.

Különösen értékesnek mondható Iva Holmerová és szerzőtársai – Hana Vaňková és Petr Wija – munkája (*Opportunities and Challenges for Integrated Provision of Long-term Care Services in the Czech Republic*, 91-103.), jóllehet az igazi elméleti izgalom kissé elrejtve jelennek meg benne. A csehországi hosszú távú gondozás kérdéséről van szó, de ennek kapcsán a tanulmány hangsúlyal int óva attól, hogy az öregedést valamilyen katasztrófa-forgatókönyv keretében képzeljük el. Számos szerzőt említenek például annak a cáfolataként, hogy a megnövekedett élettartam szükségképpen az egészségügyi kiadások drasztikus emelkedésével járna.

Ráczné Németh Teodóra írásának (*The Impacts of an Intervention Program on the Quality of Life of Elderly Recipients of Social Services*, 105-110.) elején találunk is egy diagramot arról, hogy az életminőséget csak 11%-ban befolyásolja az egészségügyi ellátás, az életstílus ellenben 43%-ban. A szerző ezért azokról a kedvező testi és lelki következményekről ír, amelyeket az idősek tornáztatásával értek el egy kísérlet során.

A továbbiakban hasonló alkalmazott kutatások eredményeiről kapunk beszámolókat. Széman Zsuzsa két kutatást is ismertet: az egyik a lakások akadálymentesítésére irányult (*Elderly-Friendly Housing Model: Results of an Action Research*, 130-137.), a másik pedig az időseknek az internetezéssel, főként a Skype-pal való megismertetésére (*Skype as a Means of Integrating Older People in Long-term Care: an Action Research*, 149-160.). Kucsera Csaba szintén az új technikák és az idősek viszonyát helyezi a középpontba (*Improving the Quality of Life of the Elderly with ICT – Results of an R&D Project*, 139-147.), de nála az elektronikus monitorozás idősek lakásába való bevezetése a kérdés: milyen haszna van egy-egy ilyen intelligens lakásnak, és milyen támogatásra találhatnak vagy ellenállásba ütközhetnek az idősek részéről az ilyen fejlesztések.

Bár a lakásproblematikához tartozik, de külön említést érdemel Lucie Vidovica anyaga (*Future Cities for the People of the Past, or Vice Versa? The Dynamic Challenges of Ageing and Urbanization*, 112-118.), mert felhívja a figyelmet arra, hogy az emberek, az idősek nem különben, milyen szorosan kapcsolódnak lokalitásokhoz, s hogy a nagyváros ezért nem a közhelyes elidegenedett hely, hanem ellenkezőleg: olyan környék, amelyhez kötődni és ragaszkodni lehet.

Greta Garniss még mindig a lakások kapcsán tulajdonképpen arról ír (*A Brief Discussion of the Factors Driving the Demand for Independent Senior Housing: Poland*, 120-128.), hogy a lengyel idősek nem kívánnak együtt élni a gyermekeikkel, ellenkezőleg: amíg csak lehetséges, meg kívánják őrizni az autonómiájukat. Ez tehát ellentétes azokkal még a 2011-es konferencián is elő-előhozott javaslatokkal, hogy az állam háttérbe húzódása nyomán a családoknak kellene átvenniük az idősek gondozásának a feladatát.

A Magyar Máltai Szeretetszolgálat által kiadott és online ingyenesen letölthető kötet jól szolgálja azt, hogy pontosabb képünk legyen a visegrádi országok társadalmi és gazdasági viszonyairól, és ennek részeként az idősek helyzetéről. Reméljük, hogy a jövőben is keletkeznek ilyen regionális áttekintéssel szolgáló kötetek.

MIRE JÓ A SZOCIOLÓGIAELMÉLET?

Sik Domonkos (2012) A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata. Budapest: ELTE Eötvös.

1. mottó

„Mondja, kedves fiam: mire jó ez az egész?”

Szociológus kérdése egy elméleti doktori dolgozat munkahelyi vitáján

2. mottó

„S ha valaki azt kérdezi, hogy mit is kezdhetünk az ilyen elvont társadalomelméletekkel – a magam részéről csak azt fogom mondani, hogy nekem esztétikai élvezetet okoznak.”

Szociológus felvezetése egy elméleti kurzus első óráján

A két mottóban idézett megnyilvánulásból (re)konstruálható állásontok feltehetően egy „mire jó a szociológiaelmélet”-skála két szélső pontja körül helyezhetők el. Az egyik extrém megközelítés szerint a szociológiának semmi szüksége az elméletre (vagy legalábbis a néhány bekezdésnél hosszabb elméleti fejtegetésekre), míg a másik „szélsőség” szerint a szociológiaelmélet mint olyan önértékkel bír, autonómiával rendelkezik, nincs szüksége a „hasznosság” jelentette legitimitásra, még a szociológia többi ágazatától sem. A két szélső pont között nyilván az olyan megközelítések széles skálája húzódik, amelyek szerint az elmélet valamilyen szerepet vagy funkciót tölt be (a központi jelentőségtől a járulékosig), van valamilyen *helye* a szociológia tudáseggyüttesében.

Az 1. mottó elcsattanásakor jelen lévő recenzens² olyan érveket gyűjtött magában, amelyek a wittgensteini „*gondolataink rendszert alkotnak, épületet*” tételre (1989: 102. §) épültek volna: a szociológiai tudás épületében az elmélet tölti be... talán a kupola, talán a tartópillérek szerepét. Nem mondta azonban el a hozzászólását, szerencsére, mert ma már elavult szemléletet lát az *épületmetafóra* mögött: az épület ugyanis merev, túlságosan éles határokkal válik el környezetétől, mely kontextusról az épületben körülpillantva könnyen el is feledkezhetünk, s a ház „bejárása” csak szigorúan kötött útvonal(ak) mentén lehetséges. A szociológiaelmélet pedig könnyen pórol járhat a metafórával, mert esetleg a „*díszítő cirádák*” vagy a „*tulajdonképpen kihasználatlan felső szintek*” hasonlatát nyomhatják rá.

Sokkal célszerűbb a tudás hálózatáról (*network*) beszélni. A jól megkonstruált hálózat legfontosabb csomópontjai jól észrevehetőek, mivel ezekhez húrok sűrű ágbogai kapcsolódnak, csak követnünk kell ezeket.

Csak követnünk kell? „*A fenti következtetéseket elfogadva könnyen elbizonytalanodhat az olvasó (ami ezen a ponton kimondottan jól jel)*” – idézhetjük a szerző itt recenzált könyvét.³ Folytatva az idézetet: „*ha minden társadalmi jelenség felbontható különböző integrációjú és kiterjedésű hálózatokra, akkor felmerül a kérdés: hogyan lehet választani a magyarázat szempontjából fontos és lényegtelen hálózatok között? Erre a kérdésre – latouri szellemben – lehetne azt válaszolni, hogy sehogya; a kutatónak a relevánsnak bizonyuló hálózatokat »követve«, mintegy antropológusként kell felgöngyöltetnie a szálakat.*”

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

² Félreértés ne essék: *nem az ő* dolgozatát vitatták.

³ A továbbiakban: *Inga*; a külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak.

Ez a válasz kétségtelenül sok előnnyel jár, azonban hátrányokkal is. Rövidre zárja az elméletalkotás szerepét, és ezáltal ellehetetleníti az olyan átfogó jelenségek vizsgálatát, mint amilyen a modernizáció is.” (257.)

A fenti idézet, mint cseppben a tenger, sokat visszaad Sik Domonkos megközelítéséből, de még stílusából, gondolkodói habitusából is. Olyan, a kutatót elnyeléssel fenyegető mélységeket tár fel, amelyet lehetne akár az említett Bruno Latour módjára is kezelni is: tehát olyan rövidre zárt, erősen metaforikus nyelvet használva tovaszőkenni, hogy az őt követni próbáló tudásfogyasztó (régies elnevezéssel: az olvasó), teljes bizonytalanságban, hogy vajon „ez most komoly?” egyszerre vonakodva és elbűvölve, inkább csak a tekintetével követi a röppályát. Sik azonban csak jelzi, hogy tisztában van ezzel a lehetőséggel is, de pillanatnyi megállás nélkül, a meghatározott *working plan* alapján folytatja a *network* kiépítését.

Ez a fegyelmezettség, meglehetősen, nélkülözhetetlen egy ilyen szabású munkához. Az *Inga* ugyanis roppant sűrű, szó szerint minden egyes mondat mérlegelést, feldolgozást, értelmezést igényel – több mint 1,2 millió leütés terjedelmű szövegen keresztül. Ha a recenzens neki szóló figyelmeztetésnek tekinti az imént idézett gondolatmenetet, akkor nem célszerű megkísérelnie „követni” a szerzőt, „*antropológusként felgöngyöltetnie a szálakat*” (257.). „*Ezért a továbbiakban ehelyett arra törekszem, hogy egy sajátos szempontrendszer alapján megkülönböztessem egymástól a releváns és kevésbé releváns hálózatokat*” (257.). Ez jó tanács, s a fent bevezetett tudás-hálózat fogalma megfelelőnek tűnhet a recenzio céljaira használható „*sajátos szempontrendszer*” megalapozására. Ez a „hálózat” természetesen nem ugyanaz, amelyet Sik Domonkos használ, sőt, a szerző valószínűleg a saját megközelítésével inkompatibilis *metaforának* minősítené a fogalmat, méghozzá teljes joggal – de az *Inga* kékesen ragyogó, gyakran kristályosodó benyomást keltő, szénszálas és titánapapíros szálakkal megerősített szerkezetének kontrasztos kiemelésére talán alkalmasabb egy pasztellszínű és képlékenyebb recenzio, mint egy hasonló stílusú ismertetés.

A tudás hálózatként való felfogása egyrészt segíti a különböző elvonatkoztatási szinten megfogalmazott tudáselemek integrációját. Míg az épület-metaforában, akárhova helyezük is az elméletet, szinte bizonyos, hogy (*túl*) *messzire* kerül a ténymegállapításoktól, az ún. valóságtól, addig a *network*ben direkt kapcsolódások is lehetségesek (ha pedig van egy vagy két köztes csomópont, akkor is elképzelhető, hogy azok nem a távolságot növelik, hanem inkább – afféle reléállomásként – rá is erősítenek a kapcsolatra). Másrészt, a kint-bent különbség, a szöveg és a kontextus megkülönböztetése könnyebben kezelhetővé válik: egy másik szerzőre tett hivatkozás, egy gyakran használt fogalom használata, egy gazdag asszociációs mezejű kijelentésre való utalás (sokszor akár a szerző explicit szándékaitól függetlenül is) közvetlen összeköttetést alkot adott mű és (szöveg)környezete között.

A hálózat e két potenciális előnye a gyakorlatban össze is kapcsolódhat. Példának okáért: a Sik által talán leggyakrabban hivatkozott Jürgen Habermas kifejezetten kerüli nem csak az empirikus adatokra és alacsony elvonatkoztatású feldolgozásokra való hivatkozásokat, de még a hétköznapi példákat is (a ritka kivételek egyike a sörért küldött fiatal segédmunkás példája, és az ebből levont cselekvéseméleti tanulságok, s talán nem véletlen, hogy a példázatot Sik kétszer is felidézi, 89-90. és 256-257.). Annak ellenére, hogy Siknak igaza van abban, hogy Habermas eleve „*nem tekinti empirikus feladatnak*” a „*kommunikatív cselekvés-koordinációs mechanizmusok kidolgozását*”, hanem „*lehetőségfeltételeket keres*” (92.),⁴ nyilvánvalóan a német

⁴ Sik valójában saját megközelítését jellemzi Habermason keresztül. Az idézet eredeti formájában így néz ki: „*A kommunikatív cselekvés-koordinációs mechanizmusok kidolgozását nem empirikus feladatnak tekintem. Habermashoz hasonlóan, aki a kölcsönös megértés lehetőségfeltételeit kereste, én is lehetőségfeltételeket keresek: közvetlenül a kommunikatív cselekvés-koordináció, közvetve pedig a torzítatlan kommunikatív cselekvésre való képesség kialakulásának lehetőségfeltételeit igyekszem rekonstruálni.* [E fejezetben – D. Cs.]

gondolkodó is tisztában lehet azzal, hogy monumentális munkáit olvasói, hívei és kritikusai egyaránt „kezelhető” méretű információk csomagokra bontják, majd ezeket – részben „privát”, „saját”, részben pedig „társadalmi” – hálózataikba integrálják (legalábbis, e sorok szerzője szeretné hinni, hogy Habermas reflektál is erre). Ilyen „networkösítő” tevékenységet (is) végez Sik Domonkos is: „Habermast” bekapcsolja a saját hálózatába, amely ugyanakkor – az *Inga* publikálása és a szerző más tudományos megnyilvánulásai révén – visszakapcsolódik a szociológia (vagy inkább, általánosabban, a társadalomelmélet) nagy hálózatába.

Az utolsó gondolatmenet lehetőséget nyújt egy olyan rövidre zárt, hatásvadász és felületes összehasonlításra, amely – hangsúlyozni kell – *nem* az *Inga* sajátossága, sőt, annak szerzője szemlátomást kifejezetten kerüli az ilyenek használatát. Nevezetesen: Habermas „épületként” tekinthet saját gondolat-szerkezeteire, koherens, masszív, lenyűgöző hatás gyakorlására törekvő *katedrálisként*; s valóban, katartikus pillanat lehet belépni a főhajóba (bár a hatást némileg rontja, hogy az épület sűrűn beépített városban áll, amelynek szekularizált lakói inkább vágnak profánabb célokat szolgáló csarnokokra, ha egyáltalán). De hiába a masszív kőfal: ha az épület súlyos sebet kap, akkor a saját súlya alatt összeroskadhat. Sik idézi például Habermas válaszát a kritikákra, amelyek egy nevezőre vonják a stratégiai és a kommunikatív cselekvést, mondván, hogy mindkettő a cselekvés teleológiai struktúráját feltételezi: „ez az azonosítás ugyanakkor megengedhetetlen” (Habermas 1991: 241., id. 30.). „Nem árulok el nagy titkot azzal, hogy Habermas azért tekint »megengedhetetlennek« minden ilyesfajta értelmezést, mert elfogadása felszámolná elmélete központi distinkcióját. Tekintve, hogy az egész életmű szempontjából kiemelten fontos ez a megkülönböztetés, még inkább érthető a kritikák teljes visszautasítása” – szögezi le Sik, majd óvatosan hozzáteszi: „ugyanakkor elgondolkodtató a sok félreértés [...] Habermas [...] bizonyos mértékben kétségtelenül alapot szolgáltat rájuk” (30.). Végül egy lábjegyzetben még egy megjegyzést szúr a gondolathoz: Dombos Pál tanulmánya (2007) alapján „rámutat, hogy a félreértések hátterében nem kis mértékben a könyv angolra való lefordítása és Habermas általi autorizálása során végrehajtott önkorrekciónak is áll” (30.). Sarkítva: Habermas bizonyos mértékben kénytelen volt elkezdni saját „networkösítését”.

Sik Domonkos hálózata ezzel szemben sokkal rugalmasabb. Bár lehet, hogy a szerző kritikát vél kihallani a következő megállapításból, a recenzens – legalábbis tudatos szándékai szerint – normatív felhangok nélkül állapítja meg: az *Inga*-nak nincs olyan központi tézise, amelynek elvetése jóvátehetetlen roncsolást végezne az egész mű alapszerkezetében. Sajátos paradoxon: miközben a bonyolult körmondatok bámulatra ejtő precizitással kapcsolódnak össze, tehát a szöveg a mondatok szintjén egy összehangolt óraszerkezet benyomását kelti, ha kitágítjuk a perspektívát, akkor szinte már elveszünk a rugalmasan, nagy távolságból kapcsolódó elemek dzsungelében.

Példaképpen nézzük a következő gondolatmenetet: „Habermas, Bourdieu, Luhmann társadalomelmélete – ahogy arra korábban is utaltam – közvetlenül nem kapcsolható össze egymással. Minthogy gyökeresen eltérő fogalmakból indulnak ki, egymást kizáró értelmezési keretekhez jutnak el. Ennek megfelelően egyidejű hasznosításuk előkészítést igényel. Egy olyan metaelméleti tér felvázolását, melyben egyaránt elhelyezhetők és egymáshoz való viszonyuk értelmezhető. Első lépésben erre teszek kísérletet, White és Latour segítségével mutatva be a közös metaelméleti teret. Ennek segítségével lehetőség nyílik arra, hogy a társadalmi integráció olyan átfogó elméletét vázoljam fel, amely magába foglalja a kortárs társadalomelméletek legfontosabb tanulságait (ezt nevezem »a társadalmi integráció általános elméletének«). A kritikai társadalomelméleteknek a társadalmi integráció problematikája mellett arra a további kérdésre is választ kell adniuk, hogy melyek a társadalmi integráció

Arra a kérdésre keresek választ, hogy »hogyan lehetséges a megakadó kommunikatív cselekvés koordinációja, közvetve pedig a torzítatlan kommunikatív cselekvésre való képesség kialakulása?« (92.)

igazolhatatlan formái. Második lépésben ebbe az irányba haladok tovább. A cselekvéskoordináció koordinációjáról és az autonómia geneziséről elmondottak alapján olyan szempontokat mutatok be, amelyek segítségével lehetőség nyílik a társadalmi integráció általános elméletének normatív megalapozására (ezt nevezem a »társadalmi integráció kritikai elméletének«.) (248.) „Javaslom, hogy a társadalmi integráció – Habermas, Bourdieu és Luhmann által leírt – formáit a – White és Latour által leírt – hálózatokra értelmezzük. Vagyis tekintsük a társadalmat dolgok (élőlények, tárgyak, intézmények) és személyek alkotta, preintencionális, intencionális és posztintencionális kötések révén integrált hálózatnak. Ebben a tág megközelítésben társadalmilag relevánsnak minősül minden olyan jelenség, amiben személyek és dolgok összekapcsolódásából valamilyen társadalmilag integrált egység – akár cselekvés, akár kommunikáció, akár intézmény, akár rendszer, akár mező – születik. E lehatárolás a társadalmi jelenségektől pusztán a tisztán biológiai, kémiai, fizikai jelenségek körét kívánja elválasztani” (250.).

A kötet mintegy három oldaláról kiemelt kevesebb mint két bekezdés szinte minden kifejezéséről – és a kötet másfél százezernyi szava jelentős részéről – linkek nyithatók az *Inga* egyes részleteire, illetve a kortárs társadalomelmélet jelentős részére is. Mindez azonban nem döcögőssé teszi az olvasást, hanem – éppen ellenkezőleg – gördülékenyebbé, legalábbis addig, amíg nem próbálunk rákattintani valamelyik „linkkel ellátott” kifejezésre. Vegyük például a fenti idézet „*élőlények, tárgyak, intézmények*” felsorolását – Sik lábjegyzetben be is vallja, hogy ki jelentette számára az inspirációt. „*Latourral egyetértve [...] azt gondolom, hogy a különböző élőlények, kemikáliák vagy tárgyak legalább annyira fontos elemét képezhetik egy társadalmi jelenség megértésének, mint az azt alkotó személyek, normák vagy intézmények*” (250.). Pedig alig pár oldallal korábban Sik is kénytelen elismerni, hogy Latour ötlete, hogy a tárgyakat az emberi szubjektumokkal – legalábbis a retorika szintjén – egyenrangú cselekvőknek fogjuk fel, finoman szólva nem megalapozott (244.).

Az *Inga* második részében a szerző megpróbálja az államszocializmus korabeli magyar társadalom integrációs mechanizmusaira alkalmazni a habermasi kategóriákat („*II. A kommunikatív racionalizálódás hazai tendenciái – a habermasi modernizációelmélet alkalmazhatóságának határai*”, (57-85.)). E sorok szerzője számára Sik kötetének legizgalmasabb sorai azok, amelyben a szerző azt fejtegeti: Magyarországon nem arról van szó, hogy a rendszer rákényszeríti a maga racionalitáskritériumait és integrációs logikáját az életvilágra, hanem arról, hogy rendszer és életvilág egyaránt egy inkonzisztens logikák által „jól összeintegrált” katyvasz, amely egyedül a maga működési zavarainak – rendszereken és korszakokon átnyúló – újratermelésében mutat figyelemreméltó folytonosságot.

Vagy – elnézést kérve az utolsó mondat az *Inga*hoz talán méltatlanul metaforikus értelmezése miatt –, átadva a szót a szerzőnek: „*...a magyar társadalom nagyrészt prekonvencionális, kisebb részt konvencionális, posztkonvencionális társadalmi integrációs viszonyokkal, illetve szintén kisebb részt integrációs vákuummal jellemezhető. Vagyis azt mondhatjuk, hogy cselekvéskoordinációs szinten a legfontosabb patológikus tendenciát illetően alapvető folytonosság van [...]*⁵ *...Ilyen keretek között a habermasi kordiagnózis csupán korlátozott mértékben releváns. Annál a problémánál, hogy a rendszerek gyarmatosítják az életvilágot*” – idézi fel Sik Habermas talán legismertebb tézisét –, „*sokkal súlyosabb problémának bizonyul, hogy az életvilág – a cselekvéskoordinációs stratégiák továbbélése és az általuk nem szándékoltan újratermelt dogmatizmusok okán – nem ér el olyan racionalitási fokot, hogy önálló rendszerek kialakulhassanak*” (83.).

⁵ Az idézet így folytatódik: „*...az államszocializmus időszaka és napjaink között...*” (83.). Recenzens szerint a kontinuitás vizsgálata feltehetően kiterjeszhető a távolabbi múltra is, lásd később.

A II. részben Sik viszonylag sokat hivatkozik az elmúlt évtizedek empirikus szociológiai kutatásaira is. Ezt a recenzió csak üdvözölni tudja, ugyanakkor óvatosan arra is figyelmeztetne, hogy ezen a ponton a legnagyobb annak a kockázata, hogy az anyag „kiszalad” a kötet alól. A történelmi-társadalmi „valósághoz” kapcsolódó szálak ugyanis könnyen elszakadhatnak, magyarul, egyáltalán nem biztos, hogy az elvonatkoztatott elméleti fejtegetések hozzáadnak valamit a jelenségek megértésére eddig megszületett középszintű elméletekhez (vagy ahhoz a ma már – az *Inga* is ezt bizonyítja – idejétmúltnak számító esszéisztikus „protoszociológiai” fejtegetésekhez, amely a magyar társadalomtudományok éppoly fontos gyökerét jelenti, mint a klasszikus és félklasszikus szerzők sora, akikre Sik hivatkozik). Gondolok itt például a „negatív modernizáció” (59-69.), a „továbbélő stratégiák” (71.), vagy a „koordinációs vákuum” (72-73.) téziseire vagy hipotéziseire.

Teljesen érthető, hogy a szerző nem akarta művét történelmi elemzéssel is terhelni, és kiterjeszteni figyelmét az államszocializmusnál távolabbi korszakokra is, ugyanakkor ennek indoklására elég lett volna a terjedelmi és műfaji korlátokra hivatkozni. A II. fejezet legelején, az 50. lábjegyzetben adott indoklása azonban több ponton is problematikus: „Természetesen meg lehet fogalmazni azt a kérdést, hogy miért nem terjesztem ki az elemzés időtartamát tágabb történelmi időszakra. A periódusválasztást egyfelől az indokolja, hogy az államszocializmus előtti korokról reprezentatív szociológiai vizsgálódások nem állnak rendelkezésre, így azok cselekvéskoordinációs sajátosságairól csupán impresszionista kép alkotható” (57.). Meghökkenítő ez a szembeállítás, amely szerint minden módszer, ami nem „reprezentatív szociológiai vizsgálat”, az csak „impresszionista képet” nyújt a cselekvéskoordinációs sajátosságokról – ilyen gondolatmenetet csak olyan „empirikus” kollégáktól hallhatunk, akik szinte bizonyos, hogy az 1. mottó szellemiségében félretolnák az *Inga* megközelítésének és szemléletmódjának egészét. Mind a „reprezentatív szociológiai vizsgálatok” valóságfeltáró ereje, mind az alternatív módszerek par excellence „maszatosnak” nyilvánítása megkérdőjelezhető. Nem ezen keretek között kell neveket és kutatásokat említeni, de megjegyezni talán még lehet: az államszocializmus második feléről sem biztos, hogy a korabeli „reprezentatív szociológiai vizsgálatok” nyújtják a legadekvátabb képet az elmúlt két évtized (társadalom)történelmi megközelítéseivel szemben (vagy inkább: az ilyen potenciális megközelítésekkel szemben).

„Másfelől az, hogy strukturális szempontból a Horthy-rendszer annyiban analógnak tekinthető a Kádár-korszakkal, hogy mindkét időszakban központilag korlátozott nyilvánosságról, dogmatizált életvilágról beszélhetünk, így az államszocializmus kiépülése ebből a szempontból kevésbé tekinthető cezúrának, inkább tartalmi, mint formális változást hozott (még akkor is, ha a totális állam kiépülése természetesen jelentős változásokat hozott a dogmatizált hatékonyság terén)” (57.). Érdekes gondolatok, de egyetlen, lábjegyzetbe szúrt mondatnál határozottan többet érdemelt volna – vagy éppen a teljes kihagyását.

A már többször emlegetett Bruno Latour – gyaníthatóan bújtatott kajánsággal – azt fejtegeti (Latour 1987: 37-38, 61), hogy a tudományos kijelentések alapvetően erőforrások mozgósításával stabilizálhatóak, állhatnak ellen mások módosító kísérleteinek. Könnyű a természettudósoknak, mert aki pl. egy részecskegyorsító által nyújtott adatokra alapozza általánosításait, az elvárhatja kritikusaitól, hogy azok legalább egy másik hasonló – többmilliárdba kerülő – eszköz adataira hivatkozzanak. A társadalomtudósoknak már nehezebb, éppen azért, mert könnyebb nekik: nincs ekkora eszközigényük; s különösen igaz ez az elméletészekre. Ez magyarázza a rengeteg hivatkozást és azok aggályos számontartását: ez gyakorlatilag az

elméleti társadalomtudósok egyetlen „erőforrása”.⁶ Az egyszerre szellemes, inspiráló, cinikus és bosszantó meglátás segítségével is magyarázható lenne az a hatalmas „elméleti erőforrás”, amelyet az *Inga* szerzője mozgósított. De talán érdekesebb a szerző intellektuális-szakmai pályájának gyorsítójaként értelmezni a kötetet. A szerző nagyon fiatal, s mint annak idején, a céhes korszak fiatal mesterjelöltjeinek, neki is meg kellett mutatnia „mit tud”, el kellett készíteni a „mesterművet”.

Ráadásul az *Inga* a szó másik jelentésének értelmében is *mestermű*. Érdemes várakozással tekinteni a folytatás elé.

HIVATKOZÁSOK:

Dombos P. (2007) Habermas önkorrekciója. *Szociológiai Szemle*. 1-2. 3-15.

Habermas, J. (1991) A Reply. In: Honneth, A. – Joas, H. (szerk.) *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Commucative Action*. Cambridge, MA: MIT Press. 214-264.

Latour, B. (1987) *Science in action. How to follow scientists and engineers though society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wittgenstein, L. (1989) *A bizonyosságról*. ford. Neumer Katalin. Budapest: Európa.

⁶ És – korántsem mellesleg – ez magyarázza, hogy a társadalomtudományok miért képtelenek egy-egy közös paradigma létrehozására. A fizikában Galilei és Newton, majd Max Planck és Einstein kellett egy-egy paradigmaváltáshoz – a szociológiában a paradigmaváltás szinte már rutinmunka.

Boda Zsolt – Körösi András (2012) *Van irány? Trendek a magyar politikában*.

Budapest: Új Mandátum. Hozzáférhető [» itt](#)

A rendszerváltás és az átmenet időszaka, valamint az azóta eltelt időszak bőséges témát nyújtott a politikaelmélet művelőinek. Az ezredforduló környéke azonban a magyar demokratikus politikai rendszer működésében is egy új korszak kezdetét jelöli. A kétezres években megszilárduló pártpolitikai-ideológiai bal/jobbszélsőségek, és ezzel párhuzamosan a mindennapok és a személyközi viszonyok átpolitikáltsága – a gazdasági válság és következményei mellett – talán a korszakot legjobban jellemző fejlemény a kilencvenes évek képlékenyebb és néha esetlegesen alakuló politikai határvonalaival jellemezhető útkeresése után.

A két tábor / két zászló világának alapvetése tehát az egyik legmarkánsabb politikai jellegzetesség a kétezres években, és ez az a kontextus, amelyben a *Van irány?* című kötet 13 politikatudományi tanulmánya a politikai élet különböző aspektusait vizsgálja. A szerkesztők, Boda Zsolt és Körösi András címadása talán retorikai-figyelemfelkeltő eszköz, mert a tanulmányok többsége – mint ahogy arra a kötet *Trendek a magyar politikában* alcíme is utal – jórészt évtizedes trendeket képes beazonosítani, leírni és elemezni, ezért a politikum egyes alrendszerében valamiféle irányoknak kell lenniük. Olvasatomban a kérdés ezért arra vonatkozik, hogy mindez összeáll-e egyetlen – ideális esetben a felelős döntéshozók által legalább középtávú, összehangolt stratégiai szakpolitikákkal kijelölt – irányná, illetve melyek ennek az iránymutatásnak a főbb elemei.

A kötet 13 tanulmánya négy tematikus fejezetbe van csoportosítva, de az egyes fejezeteken belül meglehetősen szóródik az íráskérdésfelvetése és a problémák vizsgálati módszere. Nem könnyű emiatt a recenzens dolga, amikor a politikatudományilag releváns témák ennyire széles spektrumát fogja át a kötet.

A tanulmányok többségénél a közös nevező – vagy közvetlenül, főtémaként vagy pedig csak lazábban, a vizsgált jelenség kontextusaként – éppen a politikai kettéosztottság: a kétblokkrendszer kialakulása (Soós Gábor); annak a választói pártidentitásokban és pártpreferenciákban való visszatükröződése (Róbert Péter és Papp Zsófia); a kétblokkrendszer megbontását kívülről – legalábbis rövidtávon – sikeresen megvalósító új pártok és politikusaik jellemzői (Mikecz Dániel; Tóth András és Grajczár István; Csurgó Bernadett, Kristóf Luca és Légmán Anna); a saját politikai tábornak szóló valóságértelmezés fideszes nyelvezetének „újkonzervatív” paradigmaváltása (Szűcs Zoltán Gábor); e kettéosztottság negatív hatásai a demokrácia működésére (Körösi András); valamint a 2010-ben hatalomba került fideszes tábor politikájának és a hatalmuk kiterjesztésére és megtartására irányuló kreatív technikák elemzése (Tölgyessy Péter) egyaránt ebbe a laza tematikus körbe

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

sorolható. Ezen kívül a kötetben található még tanulmány a jelen magyar politikai kommunikáció újszerű jellegzetességeinek elemzéséről (Szabó Gabriella és Kiss Balázs); a 2010 utáni kormányzat és a közigazgatás szervezeti átalakításáról és az új vezetői elit rekrutációjáról (Gallai Sándor és Molnár Balázs); a válság idején a politikusok által a technokratákra átruházott döntési jogosítványokról (Sebők Miklós); az Alaptörvénynek a magyar alkotmányossági hagyományba való illeszkedéséről (Balázs Zoltán); valamint a politikai rendszer legitimációs problémáiról (Boda Zsolt).

Törvényszerű, hogy e témák egy része közelebb áll egy recenzens szakmai felkészültségéhez, amire alapozva értő és értelmező olvasója lehet a tanulmányoknak. Az összes tanulmány bemutatása helyett nekem is szelektálnom kellett közöttük, és csak azokat mutatom be, amelyeket jobban tudok az érdeklődési körömhöz kötni témájuk és/vagy vizsgálati módszereik miatt. Szerepfelfogásom aktív befogadói, azaz a tanulmányok fő gondolatmenetének bemutatása mellett a szerzői kérdésvetéseket és válaszokat végiggondolva további kérdéseket, válaszkísérleteket, olykor pedig kritikai észrevételeket teszek. A kötetet a politikaelmélettel már hivatásszerűen foglalkozók mellett egyetemi hallgatóknak, sőt a tudományág iránt érdeklődő laikusoknak is ajánlják a szerkesztők, ezért bátran vállaltam el a kritikai olvasatát olyan érdeklődőként, aki bár valaha politikaelméletet is hallgatott, végzettségét hivatásszerűen soha nem használta.

Soós Gábor *Kétblokkrendszer Magyarországon* című tanulmánya (14-40) a kötet legelső – *Választók, pártok, mozgalmak* című – fejezetének is az első tanulmánya. A szerző a magyar pártpolitikai rendszer és a társadalom egyre karakteresebben két részre – „bal” és „jobb” oldalakra – szakadását vizsgálja, mely jelenség megragadására a kétblokkrendszer kifejezést tartja a legtalálóbbnak, és a kialakulása mellett a megszilárdulásának és a stabilitásának okait is áttekinti; úgy, hogy végig kizárólag endogén tényezők hatását azonosítja be. Az esetleges exogén tényezők – például eleve létező, jól beazonosítható, sajátos érdekekkel rendelkező és sajátos politikai reprezentációt igénylő társadalmi csoportok is felelősek lehetnének exogén módon a polarizációért – véleménye szerint nem formálták számottevően a kétblokkrendszer felé haladó pártrendszert és a hozzá kapcsolható társadalmi kettéosztottságot. A blokkok részei civil és egyéb szervezetek, véleményformáló elitek, és maga a törzsszavazóbázis; de a blokkokat definiáló, határait kijelölő, ideológiájukat megalkotó, működésüket irányító és azokat legjellemzőbben megjelenítő élcsapatot a bal- és jobboldal vezető pártjai alkotják.

Soós a rendszerváltás környékétől vizsgálja a pártpolitikai tér alakulását, és megállapítása szerint főleg a kilencvenes évek közepétől a 2010-es választásokig tagozódtak be egyértelműen két blokkba a pártrendszer és a politikai közélet egyéb szereplői. A blokkrendszer ez idő alatt megszilárdult és ellenállt a kihívásoknak is, például az új párt- és ideológiai csomópontok megerősödésének. Soós az útfüggőség fogalmával és bizonyos értelemben kényszerpályájával magyarázza több eseményen keresztül ezt a blokkosodási eseménysort, melynek a fő, a kétosztatúságot kialakító vagy erősítő elemei a következők voltak: a rendszerváltó pártok elitjeinek kulturális kötődései; a választás törvény stabilizáló rendelkezései; a pártok kiemelt szerepe és egyéb civil, munkavállalói vagy üzleti érdekérvényesítő szervezetek gyengesége vagy hiánya; az MSZP utódpárt jellege; az első két kormány mögötti koalíciók összetétele; és a Fidesz átmozdulása a jobboldalra.² Mint látható, ezek az események nagyjából le is záródtak a kilencvenes évek közepére, onnan számítva bizonyos intézményi szabályozó és önerősítő mechanizmusok – például

² Érdekes kérdés, hogy az útfüggőségi elemzés eszköztárával hogyan értelmezhető az egykor liberális Fidesz jobboldali, nemzeti-konzervatív újrapozicionálása, kiváltképp, hogy alapvetően sikeres – azaz a választók körében hiteles – volt ez az elmozdulás, hiszen 1998-ban már a jobboldal vezető erejeként kötnek koalíciót a kiscsapatokkal és az MDF-fel.

a pártfegyelem kikényszerítésének eszközei; a kétosztatúság kognitív sémái és kommunikációs komplementerei (jó/rossz, igaz/hamis, nyugatos/provinciális, stb.); érzelmi vonzások és taszítások – tartották egyben (kettőben) a kialakult rendszert.

Az egész kétblokk-rendszert érte azonban kihívás 2010-ben, amikor két *anti-establishment*, blokkon kívüli párt is bejutott az országgyűlésbe (és ugyanakkor két egykor vezető rendszerváltó párt is eltűnt a politika süllyesztőjében). Soós Gábor megjegyzi továbbá, hogy az ő elemzői nézőpontjából a 2010-es választások egyik legfontosabb eredménye az, hogy megszűnt a korábbi mindenkori – aktuális párt-összetételétől függetlenül létező – ellenzéki egység, és a további szövetségkötések, az aktuális helyzetre reagáló esetleges blokkok kialakulása már csak a tanulmány kéziratának lezárása utánra várható.

Recenzensként azon gondolkodtam, hogy a kétblokk-rendszer kialakulásában talán mégis lehetett egy olyan örökölt ideológiai hagyomány, korábban meglévő – exogén (?) – ellentét, amely rátelepedett a friss demokratikus pártrendszerre. Ez pedig a népi-urbánus ellentét, amely különösen az MDF és az SZDSZ közötti viszony megromlásának volt a kilencvenes évek elején egy magyarázó sémája. Az együttműködés ellehetetlenülésében, a blokkok közötti szakadékok mélyülésében, az ideológiai frontok megmerevedésében és a személyes ellentétek felerősödésében talán nem elhanyagolható szerepe volt ennek az öröklött „kognitív sémának”, kulturális vonatkozású rendszernek, melynek összetevői nem csak egy egyenként sajátos, jól körülhatárolható kultúrát jelentettek, hanem jórészt egymással szemben fogalmazták meg magukat.

Róbert Péter és Papp Zsófia *Kritikus választás?* című tanulmánya (41-64) a címbéli kérdésre keresi a választ. E jelenség három fő terepe közül a szerzők elemzése az egyikre, a pártok törzsközönségének radikális átrendeződésére koncentrál. Ebben a dimenzióban kritikusnak tekinthető a választás, ha a korábbi szavazóbázisok „fellazulnak, majd új formában szilárdulnak meg” (45). Az elmélet kitüntetett figyelemmel kezeli e változás megragadását azok között, akiknek a korábbi pártpreferenciája hosszú távon is változatlan, stabil volt, sőt, a pártpreferenciájuk az identitásuk részét képezte. A szerzők szerint abban az esetben lehet kritikus választásról beszélni, ha egy adott pártidentitású szavazók nem csak alkalmasszerűen szavaznak tömegesen egy másik pártra, hanem a pártos identitásuk is újraépül, immár az új párthoz kötődve. A kézirat lezárásakor, a 2010-es választások után szűk másfél évvel természetesen nem lehet ezt az esetlegesen majd hosszabb távon is érvényesülő átrendeződést megragadni, de visszamenőleg, három egymástól független adatsor vizsgálatával a szerzők megpróbálják a 2010-es választások előtti pártidentitás-alakulást és annak trendszerűségét empirikus adatok alapján értelmezni. Az első elemzés a *European Social Survey* (ESS) kutatás 2002 és 2010 közötti kétévenkénti adatait; a második a *Magyar Választáskutatási Program* 2005-ös és 2009-es adatait; a harmadik pedig a *Medián* 2006 és 2010 tavasza közötti havi közvélemény-kutatási adatait használja.

Az eredmények egybehangzóan arra mutatnak, hogy a 2010-es választást a szavazói identitások átrendeződése jellemezheti: azaz a nagyarányú Fidesz-KDNP győzelem és az MSZP igen gyenge szereplése mögött akár a pártokhoz való identitásszintű viszonyulásban is mélyreható – és a jövőben akár tartóssá is váló – változások történhetek. Az eredmények interpretálásakor óvatosan fogalmaz Róbert és Papp, amit mindenképpen indokoltá tesznek a következő mozzanatok: egyes adatfelvételek retrospektív jellege; a nem utánkötésen alapuló (panel) módszer; a már említett identitás-változás tartóssá válásának csak a jövőben lehetséges tesztelhetősége; valamint azért, mert a megelőző 8-9 év adatsoraiban a pártidentitás mérésének igencsak korlátos lehetőségei voltak. Ez utóbbi probléma abból ered, hogy a felhasznált adatbázisokban nem volt az elemzés szempontjából kulcsfogalomnak számító pártidentitás-fogalom kellően mély és átfogó mérésére alkalmas kérdéssor, ezért a kutatók csak helyettesítő-közelítő kérdéseket tudtak használni.

Az első megjegyzésem tulajdonképpen a tanulmány egy mellékszálát érinti, Róbert és Papp azon megállapításához kötődik, amely szerint a 2006-os választások talán mégsem voltak – a *status quo*-t, azaz a baloldali-liberális koalíció hatalmát – „megerősítő” jellegűek (49). Véleményem szerint a pártpreferencia és a pártidentitás trendjeinek – és különösen a 2006-os eredmények – alakulására olyan alternatív és plauzibilis magyarázatot is lehet találni, amelyek nem kérdőjelezik meg a választások megerősítő jellegét, de ehhez egy kis mérés-technikai felvezetés is szükséges.

Az ESS-nek a kérdezetthez aktuálisan legközelebb álló pártra vonatkozó, pártidentitás-mérő kérdése a 2002 és 2010 közötti kétévenkénti méréskor mindkét nagy párt esetében „monoton” trendet rajzol: az MSZP esetében csökkenő, a Fidesz esetében pedig növekvő trendet mutatva. A pártpreferenciára vonatkozó kérdés viszont nem az aktuális – azaz a kérdezés időpontjában meglévő – pártpreferenciát mutatja, hanem az adott évi választásokon (2002, 2006 és 2010) való szavazói magatartásra vonatkozik, és egyébként az is hasonlóan monoton irányú trendeket mutat (47-48).

A trend számunkra jelentős eleme a 2006. áprilisi, választási magatartás (pártpreferencia) és a felmérés időpontjában – 2006. november és 2007. január között – a „legközelebb érzett párt” (pártidentitás) megvallása. Az „aktuális” pártpreferencia és a pártidentitás egyébként éppen 2006-ban válik el jelentősebben egymástól az MSZP esetében, és ezt magyarázhatják a választások és az adatfelvétel között eltelt 7 hónap történései is. Ezek közül kettőt emelnék ki: időrendben először a 2006 júliusában bejelentett gazdasági megszorító intézkedéseket tartalmazó „Gyurcsány-csomag” (áfa emelés, energiaár-emelés, jövedékiadó-emelés, EVA-emelés, stb.) hatását, másodsorban – valószínűleg ennél is nagyobb hatást gyakorolva – az őszi beszéd nyilvánosságra kerülését és az azt követő „forró őszi” eseménysorozatát. A beszéd tartalmi és formai elemei, a példa nélküli utcai zavargások, valamint a politikai csúc szereplők reakciói alapvetően befolyásolhatta sokak, elsősorban a nem szilárd politikai identitással rendelkezők pártokhoz való viszonyulását is, de önmagában a társadalmi látásviszonyok (Angelusz 2000) zavarossá válása miatt még a valós, stabil pártidentitás megvallását – azaz a látencia mértékét – is. Szerintem ez kielégítően plauzibilis magyarázat lehet arra, hogy jóval többen szavaztak az MSZP-re még áprilisban (pártpreferencia), mint ahányan közel érezték magukhoz a pártot az év végén és a következő év elején (pártidentitás); illetve, hogy kevesebben szavaztak a Fideszre tavasszal, mint ahányan a pártot a hozzájuk legközelebb állónak nevezték meg 7 hónappal később, az adatfelvétel időpontjában.

A kontextus feltárása szerintem mindenképpen szükséges az adatok értelmezéséhez és a 2006-os választások megerősítő volta feletti töprengéshez: az adatoknak a belpolitikai történésekkel való ütköztetését a szerzők a konklúzióban maguk is egy fontos következő lépésnek tartják az általuk vizsgált kritikus választás hipotézis pártidentitás-átrendeződés összetevőjének további vizsgálatához.

Alapvető fontosságú lenne a szerzők egy másik megállapításával összhangban egy olyan mérőeszköz kidolgozása is, amely a pártidentitást mélyebben képes mérni. Az ESS-felmérésben szereplő, a kérdezetthez aktuálisan „legközelebb álló” pártra vonatkozó egyetlen kérdést – mint ezt a szerzők is megjegyzik – pártidentitás-indikátornak tekinteni problémás, még akkor is, ha egyébként általánosan bevett szokás, de mivel nem tudnak mit kezdeni a problémával, ezért mégis ezt használják az elemzésükben.

Elképzelhető, hogy a választás kritikus jellegének vizsgálatához túlzás, de egy alaposabban megalkotott pártidentitás-kérdésközpontnak képesnek kell(ene) lennie az identitás különböző aspektusait is mérni, mert az különböző dimenziókban eltérő mértékű vagy akár eltérő előjelű – ambivalens – is lehet. Így például célszerű lehet egy jövőbeli pártidentitás-mérőeszköz

dimenzióiként beazonosítani a kognitív (a pártvezetők, a párt-történelem és az „eredetmítosz”, a pártprogram meghatározó pontjainak ismerete, stb.) a normatív (konkrét kérdésekben a párt ideológiájával vagy szakpolitikai álláspontjával való egyetértés) és az emocionális (érzelmi viszonyulás a saját, a szövetséges és az ellenfél pártokhoz, azok vezetőihez, stb.) összetevőket is. A pártidentitás nagyon bonyolult jelenség és az egyes dimenziókban egyénekenként sajátos konstellációkat vehet fel, és különösen annak megértéséhez vagy előrejelzéséhez, hogy ez milyen módon fogja befolyásolni például a konkrét választói magatartást, mindenképpen jobban meg kell érteni a pártos identitást. Ideális esetben a jelenség minél teljesebb megértéséhez a mérést azzal is ki kellene egészíteni, hogy mekkora a pártkötődés ereje, milyen negatív pártidentitással rendelkezik az egyén, és egyáltalán az egyéni identitás teljességében mekkora súllyal esik latba a pártidentitás. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy az identitás-konstelláció erősen szituatív.

Tóth András és Grajczár István *A nemzeti radikalizmus* című tanulmánya (83-108) a Jobbik gyors felemelkedésének előzményeit, politikai és társadalmi kontextusát taglalja. A szerzők a párt ideológiáját és működését az európai jobboldali radikalizmus új hullámának előhírnökeként azonosítják be. Elemzésük egyik sarkköve éppen a II. világháború utáni időszakban működő európai szélsőséges jobboldali pártok egymást követő generációinak vizsgálata. A Jobbikot a negyedik „nemzeti radikális” hullám egyik első sikertörténetének tartják, amely várakozásuk szerint más európai országokban erőre kapó szélsőséges – radikális – jobboldali pártok előretörését vetíti előre. Míg az előző, harmadik generáció pártjai a nyolcvanas és kilencvenes években elsősorban a populista bevándorlás-ellenes megnyilvánulásaikkal voltak jellemezhetőek, a negyedik hullám pártjainak felfutása az évtized második felében kezdődő gazdasági válságra adott nemzeti radikális válaszok támogatottságának lesz tulajdonítható.

A tanulmány áttekinti a 10 éves Jobbik útját a 2009-es Európai Parlamenti és a 2010-es országgyűlési választásokon elért sikeréig, felsorolva azokat az eseményeket és a párt rájuk adott válaszait, amelyek következtében rövid idő alatt széles társadalmi bázist tudtak maguknak teremteni. Tóth és Grajczár elemzi továbbá a párt ideológiájának központi elemeit is: a nemzeti önrendelkezés és azonosságtudat fontosságát, a globalizáció elutasítását, a harmadikutasságot, a rendpártiságot, a radikális politikai attitűdöt és a rasszizmust, hogy csak néhányat emeljek ki.

Bátor lépés a szerzőktől annak a forgatókönyvnek a valószínűsítése, hogy egy új, negyedik hullámmá intézményesülnek azok az újonnan alakuló és megerősödő szélsőjobb pártok, amelyek közös jellemzője a válságkörülményekre adott sajátos, de mégis egymással rokon ideológiai és politikai válasz lesz. A bizonytalan jövő egy másik forgatókönyve lehet akár az is, hogy a már évtizedek óta működő – nagyrészt a populista-bevándorlásellenes harmadik hullámot képviselő – radikális/szélsőséges jobboldali pártok³ eredményesen igazítják majd a mondanivalójukat a kor kihívásaihoz anélkül, hogy a Jobbik nemzeti radikalizmusának akár csak a helyi viszonyokra adaptált ideológiájához hasonlót dolgoznának ki vagy vennének át.

A kötet *Politika és értelmezései* című második része három tanulmányt tartalmaz. Az első, Szabó Gabriella és Kiss Balázs írása a *Trendek a politikai kommunikációban* címet viseli (110-127), és benne a kortárs politikai kommunikáció négy legjellemzőbb elemét mutatják be. A négy elem mindegyike sajátos, és legalábbis a magyar kontextusban újszerű, 21. századi fejlemény. Az első a politikai kommunikációs terek, csatornák, témák és közösségek fragmentációjának jelensége, amely a

³ A Jobbiknak egyébként vannak kapcsolódásai e harmadik hullám pártjaihoz, elég talán csak azokat említeni, amelyek képviselőit a nagygyűléseiken vendégül szokták látni: ilyen például a francia Nemzeti Front vagy a Brit Nemzeti Párt.

televízió, mint csatorna kvázi egyeduralmának megtörésével és az online csatornák sokaságának megjelenésével vál(hatot)t töredezetté. Ezzel párhuzamosan a széttöredezett nyilvánosság közönségének eléréséhez, a megnőtt kommunikációs „zajban” az ingerküszöbük megugrásához, továbbá az aktív információ-használton keresztüli befogadásuk eléréséhez professzionális politikai kommunikációs szakemberek alkalmazására van szükség.

Második jellemzőként a posztobjektívizmust azonosítják be, amely legfőbb jellemzője az objektív „szent hír” és a szubjektív „szabad vélemény” közötti határ elmosódása a teljes magyar politikai médiapiacra. A kérdés, hogy létezik-e objektívitás egyáltalán ismerősen cseng a tudománnyal foglalkozók számára. Önmagában azzal sincs baj, ha nyilvánosan vállalja egy – például magánkézben lévő – médium, hogy milyen értékrendi alapon közelít egy kérdéshez, ezt valószínűleg amúgy is „tudja” vagy legalább érzékeli a hírfogyasztók túlnyomó része.⁴

A performativitás jelentőségének felismerése az újabb jellemzője a politikai kommunikációnak. Ez arra irányul, hogy a hírfogyasztó az üzenet aktív befogadó tagja legyen, és e közben meg is tudja újítani, meg tudja erősíteni a politikai identitását is a saját kommunikációs terében. Nagygyűlések, közösségi média-felületek és hasonlóak a színterei az ilyen típusú kommunikációnak.

A negyedik jellemző a politika popularizációja, azaz egyrészt nem az elvont és elidegenítő, hanem ha kell, akkor nagyon is hétköznapi, esetenként a szlengből is merítő nyelvezet használata; másrészt a politikus emberi oldalának bemutatása, ha úgy tetszik, bulvárosítása, melyre számos példát hoznak a szerzők.

Szűcs Zoltán Gábor *A magyar politikai diskurzus változásai 2000 óta* című tanulmánya (128-151) azt mutatja be, hogy a politikai diskurzusra a 90-es években jellemző szociologizáló nyelvezetet – amely a politikai célkijelölés és cselekvés legitimnek tekintett uralkodó nyelvezete volt – hogyan újította meg a Fidesz és Orbán az ezredforduló környékén. Leegyszerűsítve arról van szó, hogy a szociologizáló nyelvezet a szavazók számára kissé elvont fogalmakkal a szakmai-szakupolitikai szakértelemre hivatkozva igyekezett érvelni és a vitázó felek álláspontját legitimizálni a szavazók rációjára hatva. Nagyjából 2000-től azonban a fideszes/orbáni retorikai paradigmaváltás ezt az elvont beszédet a megújított kifejezéseivel és érvelési stratégiáival igyekezett a hétköznapi választói tapasztalatok és személyes világok szintjére vinni. Ez, a szerző által újkonzervatív jelzővel illetett nyelvezet a leegyszerűsített, néhol köznapi vagy „népies” fogalmak használata mellett az egész értelmezési keretet megváltoztatta, melyben a „morál” és az „igazság” legitimációs bázisai is új értelmet kaptak. A „nemzetet” tekinti immár képviselni kívánt közösségnek, és egy olyan új, alternatív világmagyarázatot kínál, amelyet átszőnek az emocionális elemek is. A szerző aprólékosan és meggyőzően mutatja be ennek a nyelvezetnek az evolúcióját. E nyelvezetre épülő átfogó valóságértelmezési és valóság-konstruáló keret a léptékeinél fogva – biztosan állíthatóan – túl is terjeszkedik azon, amit még a megjelenése előtt gondoltunk a politikumhoz tartozónak, mert általánosabb érvényességet és magyarázóerőt vindikál magának.

E rendszer elemei gyakrabban definiálódnak a választási programokban és a törzsközönségnek szóló nagygyűléseken, mint a politikai ellenfelekkel vívott direkt politikai (például parlamenti) vitákban. Az aktuálpolitikai eseményekre való rövid, média-kompatibilis *soundbyte*-okban is csupán e megújított nyelvezet alkalmazása zajlik.

⁴ A közmédia természetesen egy másik műfaj, jó néhányan érezhetik a közmédiák működését elfogultnak, pedig az üzemeltetőinek, ha nem is objektívításra, de pártatlanságra kellene törekedniük. Ez azonban csak egy átfogó intézményi reformmal – többek között a közszolgálat céljának és szakmai elveinek, a vezető munkavállalók kiválasztásának, a felügyelő testületekbe delegált személyek kiválasztásának, továbbá a közmédia finanszírozásának átalakításával – lenne megvalósítható.

Az olvasóban az kelthet csupán hiányérzetet, hogy a tanulmánynak a „magyar politikai diskurzusra” átfogóan utaló címe kissé csalóka. Talán érdekesebb lett volna már a címben egyértelműsíteni, hogy a fideszes-újkonzervatív nyelvezetről szól a tanulmány, nem pedig általában a politikai diskurzus utolsó évtizedes változásairól. Az orbáni mellett talán a leglátványosabban a gyurcsányi kommunikációs innovációk (nyelvezet, csatornák) újították meg a politika diszkurzív mezőjét, bár a jobbkios és egyéb radikális jobboldali retorika is újszerű (és a korábbi radikális jobboldali üzeneteknél is jóval hallhatóbb).

Gallai Sándor és Molnár Balázs *Átalakítás alatt zavartalanul?* című tanulmánya (184-213) már a harmadik, *Kormányzat és intézmények* című fejezet első írása. A szerzők szisztematikusan tekintik át a kormányzati szervezeti átalakításokat és a személyi változtatásokat a miniszterelnökségtől a (szuper)minisztériumokon át a háttérintézményekig, de nem kísérik meg az új struktúra hatékonyságának és egyéb potenciális következményeinek az áttekintését, vagy akár csak az átalakítás zavarainak, hatásköri és egyéb konfliktusainak a leírását. Megállapítják azonban, hogy az átalakítások elsődlegesen centralizációs törekvései mellett decentralizáció is megfigyelhető, illetve, hogy az egész struktúra működtetése a miniszterelnök közvetlen és aktív irányításával zajlik.

Természetesen annyira nagyarányú volt a változtatás, a kormányzati intézmények átszervezése és hatásköreik újradefiniálása, egyesek megszüntetése, összevonása, illetve újak létrehozása, hogy érdemi elemzés csak középtávon lehetséges, és e tanulmány jó összefoglalása ennek az átalakítási munkának.

Balázs Zoltán *A magyar alkotmányossági trend és a 2010-11-es alkotmányozás* című tanulmánya (242-262) a könyv negyedik, utolsó fejezetének – *A politikai rendszer és demokrácia* – az első írása. A szerző a 2011 áprilisában elfogadott új alkotmány tartalmi és formai jegyeit, valamint a megalkotásához-elfogadásához vezető út politikai eseményeit elemzi úgy, hogy mindezeket a magyar alkotmányossági és alkotmányozási hagyományok trendjével veti össze. Megállapítása szerint az új Alaptörvény tartalmi jegyeiben és egy tágabb kontextusban tekintve is beilleszthető abba a trendbe, amely a magyar alkotmányossági hagyományok – különösen a '89 óta eltelt időszak – elemzésével rajzolható fel. Aprólékosan, hat dimenzióban vizsgálva jut Balázs erre a következtetésre, azzal a megszorítással, hogy a frissen elfogadott törvényszöveg hosszabb távú hatása az alkotmányossági trendre még nem mérhető fel.

Mi már tudhatjuk, hogy a tanulmány kéziratának lezárulta óta eddig már több ízben is módosították az alaptörvényt, és különösen a negyedik módosítás egyes rendelkezései az elemzés hatodik dimenziójában, azaz a privát és a közszféra elválasztása és a világnézeti tolerancia trendjében akár trendtörőnek is tűnhetnek.

Boda Zsolt a *Legitimációs problémák Magyarországon* című tanulmányában (263-283) annak járt utána, hogy az állampolgárok attitűdjeiből kiolvasható, a mai magyar politikai rendszerrel kapcsolatos legitimációs deficit néhány elemének mi volt a trendje az elmúlt évtizedben. A kormányba, a parlamentbe, az egyéb politikai szervezetek és szereplők hitelességébe, szakértelmébe, célkijelölő és problémamegoldó képességébe, valamint a hatékony, korrupciómentes és pártatlan eljárásukba vetett állampolgári bizalom vagy annak hiánya alapvetően befolyásolja e politikai szereplők legitimációját. A beléjük vetett bizalom vissza is hat az e szervezetekkel való állampolgári együttműködésre, ami így erősítheti vagy gyengítheti a kormányzás, az államigazgatás, vagy akár a gazdaság működésének is a hatékonyságát.

Boda először definiálja a legitimitás fogalmát és az általa használt konceptuális modellt, amit a tanulmánya második, empirikus részében értelmezési keretként használ néhány magyarországi politikai-igazgatási szervezet és intézmény

(országgyűlés, igazságszolgáltatási rendszer, rendőrség, pártok, stb.) felé táplált bizalom trendjében észlelhető változás értelmezéséhez. A 2002 és 2010 közötti időszak páros éveiben zajló ESS-adatfelvétel eredményei alapján elmondható, hogy a szocialista vezetésű kormányok alatt, és különösen regnálásuk vége felé jelentős visszaesés figyelhető meg a vizsgált szervezetek irányába táplált bizalom szintjében, és e trend minden vizsgált szervezet esetében mélypontra jut 2008 őszére (a szocialisták vezetése alatti utolsó adatfelvételi időpontra). Egyrésztől nyilván a szocialistákkal, és az általuk irányított intézményekkel való nagymérvű elégedetlenség, és ezek rendbetétele iránt táplált remény volt a 2010. áprilisi földcsuszamlás-szerű fideszes választási győzelem egyik oka. Ez még az őszi önkormányzati választások után indított, időben utolsó adatfelvétel idején – azaz éppen csak az elnyújtott politikai „mézeshetek” után, még az igazán konfrontatív fideszes politika megjelenése előtt – is jelentősen megnőtt bizalmi indexeket eredményezett. Nagyon voltak tehát az elvárások az új kormányzat felé, és ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet a szerző, hogy a hatalom gyakorlóiból való esetleges kiábrándulás ezek után már minden korábbinál nagyobb lehet.

Számomra különösen érdekes volt a rendőrség felé táplált bizalom alakulása, amely 2006-ban még a 2004-es és 2010-es értékekkel összevethetően magas, de a köztes időszakban, a 2008-as méréskor nagyot esett (269).⁵ Ezt a szerző egyrészt a 2006-os túlkapásoknak, másrészt a 2007-es rendőrségi botrányoknak tudja be. Ebből az érvelésből most a túlkapásoknak a rendőrség megítélését befolyásoló ereje érdekes, mivel a 2006-os ESS-adatfelvétel november 21-én kezdődött, azaz az október 23-i véres utcai összecsapások után egy hónappal. Számomra ezért úgy tűnik, hogy vagy nem befolyásolta jelentősen mindez a rendőrség megítélését (a mért bizalom a szervezet irányába ekkor még magas), vagy alapvetően a saját „táboruk” interpretációjának megfelelően értékelték az egyének ekkor, még frissiben az eseményeket („szakszerűtlen tömegoszlatás és túlkapások” vs. „a rend és az utca megvédelme”, mint uralkodó narratívák; és például Gergényi Péter budapesti rendőrfőkapitányt is ekkoriban tüntette ki Demszky Gábor főpolgármester). Ha a 2006 őszi rendőri teljesítménynek volt szerepe a 2008-ban mért attitűdváltozásra, akkor az egy hosszabb – egyébként kutatásra feltétlen érdemes – folyamat eredménye lehetett, melyre nyilván hatottak a túlkapásokat vizsgáló és tárgyaló szakmai, politikai, civil, újságírói és egyéb értelmezések.

Sajnos, a tanulmányba becsúszott egy adat-interpretációs tévedés is. Ha ugyanis 10 fokú (1-10) skálán mérjük egy adott állítással való egyetértés szintjét, és a kapott átlag 5,62, akkor nem mondhatjuk, hogy az adott állítással a megkérdezettek alig több, mint a fele ért egyet (legfeljebb akkor mondhatnánk, ha 1 és 10 egy dichotóm változó értékei lennének). Ugyanitt, a 6,72-es érték egy másik állítással való egyetértés átlagaként sem jelentheti azt, hogy a kérdezettek kétharmada ért egyet az adott állítással (278).

Körösényi András *A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltathatóságra* című tanulmánya (284-309) abból a schumpeteri téziszből indul ki, mely szerint a politikai polarizáció negatív hatással van a demokrácia működésére, tehát ez egy olyan kontextuális tényező, amely a demokratikus rendszerben működési zavarokat okoz.

Az írás három részre tagolódik. Az elsőben Körösényi a társadalmi polarizáció erősödésére vonatkozó kijelentését támasztja alá empirikus adatokkal: a képzeletbeli bal/jobbs tengelyen a választópolgárok és a politikai elit tagjai a középtől eltávolodnak, és karakteresebb táboridentitást vallanak meg. Ez a „szakadás” különösen a 2010-es választásokat megelőző ciklus

⁵ Bár jellemző módon 2004-től 2010-ig folyamatosan magasabb, mint a jogrendszer, a parlament vagy éppen a politikai pártok felé táplált bizalom.

idején volt pregnáns. A dolgozat második részében e jelenség magyarázó tényezőit kutatja a szerző, amelyeket alapvetően a pártpolitikai mezőben zajló folyamatokban tud beazonosítani, és így a választópolgárok polarizációja csak követő-igazodó jelenséggé írható le, és ezáltal – Soós Gábor korábban bemutatott tanulmányához hasonlóan – a társadalom politikai polarizációját endogén tényezők eredőjének tudja be. A tanulmány harmadik része tér vissza az alapkérdéshez: ahhoz, hogy vajon ebben a politikailag végletesen kettéosztott társadalomban a demokratikus rendszer mennyire képes optimálisan – azaz a demokrácia ideáltipikus alapelveinek megfelelően – működni. A megosztottság következtében táboronként összeegyeztethetetlen és egymással szemben megkonstruált alternatív valóságok, valamint morális kettős mércék jönnek létre. Ebben a közegben a kormányzás közpolitikai stratégiái sem lehetnek konszenzusosak, ezért a kormányváltások után mindig új koncepciók, új iránymutatások mentén zajlik a közpolitika-csinálás. Ehhez jön még a szintén a megosztottságra és a bizalmatlanságra visszavezethető klientúra-építés és a kormányváltásonkénti nagyarányú vezetőváltás, ahol a politikai lojalitás az első kiválasztási szempont. Ebben a közegben megnő a kormányváltás tétje is, így az ellentábor legitimitásának gyengítése és a hatalom megtartására irányuló kreatív technikák alkalmazása is része a játszmának.

Körösényi érvelése meggyőzően vezeti le ennek a polarizációs spirálnak a demokrácia működésére gyakorolt negatív hatásait. Recenzensként a törésvonalak mélyülésének/mélyítésének és a politikai elit táboronkénti összezárásának még egy negatív hatása jutott eszembe: a politikai pártok és a pártrendszer megmerevedése. A tábor- vagy ostrommentalitásból eredően ugyanis a belső szakmai és ideológiai nézeteltéréseket és vitákat az egység megbontásának, pártütésnek bélyegezhetik. Ez aztán a pártfunkcionáriusok és a szervezeti rendszer esetenkénti megújítása mellett a pártpolitika szakmai és ideológiai megújítása elé is akadályokat gördít, ami visszahat az egész politikai rendszer hatékony működésére.

Érdekes, és a megannyi téma ellenére viszonylag egységes könyvet mutathattam be, amelynek tanulmányai tudományos alaposággal vizsgálnak bizonyos trendeket és változásokat a magyar politikai életben, annak is hangsúlyosan az utolsó bő egy évtizedében. Egy sorozat első darabja ez a könyv, de a folytatásra hozzávetőlegesen négy évet kell majd várni, mivel a megjelenését a következő két választás közötti időszakra ígérik a szerkesztők. Jelen kiadvány tanulmányai egy olyan időszakban íródtak (2011-12-ben), amikor a rendszerváltás óta eltelt időszak politikai történései és változásai talán egy-két más kivételes szakasszal összevethető mélységűek és kiterjedésűek. Pontosan ez a sűrű politikai történéssor az, ami miatt sajnálható, hogy újabb négy (?) évet kell várni a következő kötetre. A tanulmányok egy része könnyedén „elbírja” ezt a hiátust, egy másik részük viszont jobban kötődve az aktuálpolitikai történésekhez korábbi folytatást igényelne még akkor is, ha nem annyira konkrét események elemzésére, hanem trendek és eseménysorok vizsgálatára épül a majdani sorozat.

Ám éppen a sűrű politikai-közéleti eseménysor és következményei miatt fontos lenne, ha a tanulmányok pontosabb értelmezhetősége és az eredményeikre is építő jövőbeni kutatások precíz felépíthetősége miatt egységesen rögzítve lenne bennük, hogy pontosan mikor készültek. A kéziratok lezárási dátuma szerepel ugyan néhány tanulmányban, de ez inkább kivételnek tekinthető. Hasonló okokból fontosnak tartanám azt is, hogy egységesen és pontosan meg legyenek adva az empirikus adatgyűjtések (*survey*, interjúk) időpontjai, időintervallumai is.

A sorozat kezdő darabja nem mentes a gyerekbetegségektől, én legalábbis ennek tudok be néhány apróbb, tanulmányok közti inkonzisztenciát; a tanulmányok lényegét nem érintő elírást vagy pontatlanságot, amelyek kiküszöbölésével jobbá tehető és hosszú távon egy valóban magas presztízsű hiánypótló sorozattá nőheti ki magát a kiadvány.

HIVATKOZÁS

Angelusz R. (2000) *A láthatóság görbe tükrei*. Budapest: Új Mandátum.

A TÖRTÉNELMI TRAUMÁK TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

Ö. Kovács József (2012) A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Budapest: Korall.

„Az első panasza, hogy a belépés önkéntes, vagy erőszak-e? A belépés pártunk politikája alapján önkéntes, ezt erőszakolni nem lehet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem lehet elmenni a paraszthoz többször is, beszélgetni vele, meggyőzni a nagyüzemi gazdálkodás helyességéről, valamint arról, hogy minden – még egyénileg dolgozó – parasztnak ezt az utat kell választania mint egyetlen járható utat a szocializmus teljes győzelméhez”² (részlet a kötetből)

Ö. Kovács József könyve nem csupán a történészek és a jelenkortörténet vagy még inkább az agrártörténet iránt érdeklődő olvasók számára lehet „kötelező olvasmány”, de megközelítése, a politikai társadalomtörténet a tágabb társadalomtudományos diszciplína művelőinek érdeklődésére is számot tarthat.

Több szempontból is ambiciózus vállalkozás Ö. Kovács József monográfiája. A közelmúlt eseményeinek történeti feldolgozása önmagában sem könnyű feladat, Ö. Kovács József pedig mindezt egy olyan eseménysor, a kollektivizálás története kapcsán teszi, amely számos ponton még ma is tabunak számít, tele elhallgatásokkal, fel nem dolgozott traumákkal. Ö. Kovács József műve alapjaiban értelmezi újra a kollektivizálás vagy még inkább az agrártársadalom történetét a 20. század második felében azzal, hogy források tömegével bizonyítja: a közhiedelemmel és a korábbi mainstream történetírói narratívával ellentétben nem csupán az 1956 előtti kollektivizálási kampányok épültek az erőszakra, a fizikai kényszer maradt az egyik fő eszköze az 1958-61 közötti teljes kollektivizálásnak is, így története mint a történeti traumák története értelmezendő. A kollektivizálást a szovjetizálási folyamat részeként értelmezi, és ezzel a témát kiemeli a szűken vett agrártörténeti kontextusból és elhelyezi a szocialista diktatúra tágabb társadalomtörténeti kontextusában.

A kötet a történeti források (talán néha már túlzottan is) aprólékos és szisztematikus feldolgozásával nettó 355 oldalon (a kötet függelékkel együtt 574 oldal) mutatja be a magyar parasztság felszámolásának, termelősövetkezetekbe gyűjtésének történetét 1945 és 1965 között. A terjedelem és a rengeteg forrás-szemelvény ellenére a mű szerkezetileg áttekinthető, nyelvezete tiszta és gördülékeny, ami a szerző mellett a szerkesztő, Horváth Gergely Krisztián munkáját is dicséri. A kollektivizálás története az elméleti és módszertani bevezető fejezeteket követően – amelyekre később részletesebben is kitérek – a harmadik fejezetben veszi kezdetét, a szovjetizálás, a kollektivizálási kampány 1956 előtti történetének bemutatásával. Ezt a vidéki Magyarország 1956-1962 közötti tapasztalattörténete követi. Az 5. fejezet az Ö. Kovács által „szocialista bekerítésként”

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

² Darabos István, az MSZMP Zala megyei Bizottsága első titkárának levele K. P-nének a felsőbugodi erőszakosságokkal kapcsolatban (idézi: 277.).

apoztrofált kollektivizálás kapcsán a terror társadalmi gyakorlatát mutatja be. Végül a két utolsó fejezetben a szerző röviden elemzi a kollektivizálás hatásait és összegzi a kötet fő mondanivalóját, üzenetét.

A kötet módszertani, történelemelméleti szempontból legalább olyan érdekes, mint a téma, amit feldolgoz. Ö. Kovács a saját megközelítését politikai társadalomtörténetként határozza meg, amelynek lényege, hogy az agrártársadalom 20. századi átalakulását, a kollektivizálás történetét a politikai diktatúra társadalmasításának elemzési keretén belül tárgyalja. Vizsgálata középpontjában a társadalom tagjainak részvétele áll a diktatúrában, azaz ahogy a szerző fogalmaz: „*a társadalmi tényezőt keresi a politikában, valamint a politikai elemeket a társadalomban*” (17.).

A diktatúra társadalmasításának folyamatát a kollektivizálás történetének példáján keresztül mutatja be. Legfontosabb tézise, amelyet a források elemzésével többféle nézőpontból is bizonyít, a kollektivizálás erőszakos volta, azaz a kollektivizálás terrorként való értelmezése. Az erőszakos kollektivizálást társadalomtörténeti eseményként értelmezi, melynek lényege, hogy (1) a kortársak számára megrázó és meglepetésszerű, (2) megélése kollektív természetű és (3) struktúraváltoztató következményei vannak, amit a kortársak is érzékelnek (23.).

A kötet a politikai hatalmat, a diktatúra mechanizmusait társadalmi milióba ágyazva értelmezi és hangsúlyozza a kollektív traumatizálódás folyamatát. Kiemeli, hogy a traumát a lokális közösségek a közvetlen erőszakkal való találkozás nélkül is elszenvedték azáltal, hogy szem- és fültanúivá váltak az erőszaknak. A tettes és áldozat egyaránt traumatizálódott, „*az agitátorok is a megverték társadalmi miliójából kerültek ki (...) a tetteseket a pártból való kizárás fenyegette*” (337.). Trauma és traumatizálódás, tabuk és tabusítás a fő fogalmak, amelyek Ö. Kovács társadalomtörténeti kutatásának kulcsát jelentik.

Ö. Kovács források tömegével támasztja alá a kollektivizálás szereplőit ért traumákat. Igazolja, hogy az erőszak alkalmazása területileg minden megyére kiterjedt, általánosnak tekinthető jelenség és eszköz volt a korszakban. Peranyagok, jelentések, levelek minden részletre kiterjedő elemzésével bizonyítja az erőszak alkalmazását, annak módjait, technikáit. A kollektivizálás döntő hulláma Ö. Kovács szerint 1958 szeptemberében vette kezdetét, a csúcsát 1959-60 telén érte el és 1961-ben zárult le a gyakorlatilag teljes kollektivizálással. Adatokkal bizonyítja, hogy kezdetben a földnélkülieket, majd a birtokos parasztságot is kényszerítették belépni a termelőszövetkezetekbe. Hangsúlyos tény, hogy 1958-ig az egyéni gazdák háromnegyede nem lépett be a tsz-ekbe, őket az 1959-60-as koncentrált és Ö. Kovács által bizonyítottan erőszakos kampányokkal léptették be.

A források elemzésével Ö. Kovács összegyűjtötte, tematizálta és tipizálta a kollektivizálás során alkalmazott terror fő módszereit. Az első típusba a verbális, pszichikai presszionálás módszereit sorolja, úgy mint a fenyegetés, beidézés, agitátorok megjelenése, tömeges felsorakoztatás és a belépési nyilatkozat aláírásának parancsa, garázdaság, házkutatás, stb. A második típusba a terror adminisztratív eszközei találhatók, amelyek között a munkakönyv visszatartását, a rokonoknak az ipari munkahelyen való felmondást, a katonai besorozást, a gyerekek iskolából, óvodából való kizárását említi. S végül a harmadik csoportot a fizikai erőszak különböző formái alkotják: az elhurcolás, éjjeli rajtaütés, fegyveres üldözés, kínzás és verés.

A kötet és a szerző kutatásának, elemzésének egyik legfontosabb célja a kollektív erőszak mint a diktatúra fő módszerének alkalmazásának bizonyítása és értelmezése a kollektivizálás során. Ehhez egy sajátos, az emberi kapcsolatokat középpontba helyező tapasztalattörténeti megközelítést alkalmaz, úgy, hogy a várttal ellentétben a bizonyítás alapját nem a megélt élettörténetek *oral history* jellegű feldolgozás, hanem az írott történeti források jelentik. A történelmi traumát kortársi

perspektívából elemzi, ezt azért tartja lényegesnek, mert mint írja: „a diktatórikus rendszerek a kényszerű felejtés politikájával az emberek emlékezetét próbálják átstrukturálni” (423.). A fenti megállapítással a recenzens ugyan alapvetően egyetért, de kicsit sajnálja, hogy az elbeszélte történetek nem kaptak helyet az elemzésben, ami terjedelmi és módszertani okokból teljes mértékben érthető és elfogadható, de azért reméli, hogy a szerző birtokában lévő gazdag elbeszélte történeti anyag is feldolgozásra kerül egyszer, új elemekkel gazdagítva a kollektivizálás és nem utolsósorban a történelmi traumák történetét.

Tabusított traumatizált történeti események esetében különösen nagy jelentősége van a történetírói narratívának, beszédmódnak, annak, ahogyan a forrásokban szereplő információkat a történetíró értelmezi, interpretálja. Az írott történeti források alkalmazásával a szerző történelmi elemzése tényszerűségét is próbálja erősíteni. Ugyanakkor a korabeli források, amelyeket Ö. Kovács használt, sokszor bizonyítottan konstruált adatokat, információkat tartalmaznak, így a történetíró megközelítésének függvénye, hogy hogyan értelmezi azokat. Ez megerősíti és új megközelítésbe helyezi Edward H. Carr klasszikusnak számító történelemfilozófiai tézisét (1995: 12), amely szerint a történelmi tény maga is konstrukció, és mint ilyen, a történetírói értelmezés függvénye. A korabeli hivatalos forrásokban az erőszak mint kényszerűen alkalmazott eljárás vagy esetleg mint súlyos és durva hiba jelent meg. Történetírói feladat az erőszak alkalmazás elterjedtségének és mindennapi jelenlétének bizonyítása és társadalomtörténeti jelentőségének magyarázata a korabeli kontextus értelmezésével. A konstruált történeti források történetíró újrakonstruálása azonban nem jelenti azt, hogy a történész értelmezése és magyarázata fikció, azaz valószerűtlen. Ez pedig, mint ahogy azt Ricoeur is megfogalmazza, azt jelenti, hogy „ami itt valójában konstrukció, az a vizsgált gazdasági, korlátozott értelemben vett társadalmi, politikai, kulturális vagy másféle változás természete, tehát a változás felfogását lehetővé tévő lépték, és e léptéknek tulajdonított időbeli ritmus között létrehozott megfelelés. [...] Ám ezek a konstrukciók feltehetően a szóban forgó jelenség természetéhez igazodnak, és ebben az értelemben egyáltalán nem tetszőlegesek vagy fiktívek” (Ricoeur 2002, idézi Gyáni 2003).

A történelmi tények és források ilyen jellegű megközelítése újra megerősíti és felhívja a figyelmet a történetírói nézőpont fontosságára. Ö. Kovács egyrészt a vizsgált eseményeket többféle nézőpontból is igyekszik bemutatni a különböző nézőpontú források elemzésével. Másrészt azonban kiválaszt egy sajátos, az erőszak pszichológiai, antropológiai és szociológiai értelmezését is magába foglaló történetírói-elbeszélői nézőpontot és fogalomkészletet, amelyben értelmezi az eseményeket.³

A történetírói értelmezés, narratíva amit Ö. Kovács József választ, egy több szempontból is rendhagyónak, sajátosnak tekinthető nyelvezetet is eredményez. Szóhasználata, terminológiája, amellyel a forrásokban szereplő eseményeket, tényeket interpretálja: „bekerített gazda”, „kollektivizálási hadjárat”, „brutális kollektivizálás” „tsz-pszichózis”, „kollektív stressz”, stb. hozzájárul a kollektivizálás terror alapú felfogásának megerősítéséhez. Nézőpontja, a politikai társadalomtörténet egyfajta alulnézeti perspektívából konstruálja újra és értelmezi a diktatúra működését. Ö. Kovács maga is kiemeli az alkalmazott nézőpont fontosságát: „célszerűnek mégis azt gondolom, hogy ne csupán az események, a lezárt történések perspektívájából közelítsünk a politikai diktatúrához, hanem elsősorban a kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján értsük meg a különböző struktúrákat és folyamatokat, egyéni és kollektív döntéseket, cselekvéseket, vagy éppen sodródást” (18.).

³ A Történetírói nézőpontról lásd részletesebben Gyáni (2003).

A források elemzése során a szerző külön figyelmet szentel az alkalmazkodási és tapasztalati formák változásának bemutatására. A politikai diktatúra miliójének megragadására törekszik az alávetési folyamat kommunikációs technikáinak elemzésével, a lokális társadalmi milió viselkedésváltozási folyamatának szemléltetésével. Elemzésével az uralmi rendszer társadalmi beágyazottságát, a kollektivizálás emberi kapcsolatokra gyakorolt hosszú távú hatását bizonyítja. Hangsúlyozza, hogy a kollektivizálás a mindennapi életvilágokat dúlta fel. A kollektivizálás eredményét Ö. Kovács „*patologikus agrárfordulatként*” aposztrofálja, amely egzisztenciavesztést, átszabott tulajdon- és munkaszervezetet, új megélhetési lehetőségeket és nagyfokú vidékről való elvándorlást eredményezett (403.). Hangsúlyozza, hogy a kollektivizálásnak, mint a szovjetizálási folyamat meghatározó eseményének nem csak az agrártársadalomra, de az egész társadalomra nézve meghatározó hatása volt. A kollektivizálás felszámolta a vidéki életvilágokat és új magatartásformákat eredményezett, amely szerinte a magyar társadalom mentális állapotára ma is hatással van. Ö. Kovács tézisei számos ponton egybeesnek Kovách Imre *parasztalanítás* elméletével és azon belül is leginkább a *társadalmi paraszttalanításra* vonatkozó megállapításaival, melynek kapcsán Ö. Kovács Józsefhez hasonlóan azt hangsúlyozza, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása megszüntette a paraszti társadalom történelmi kereteit, átformálta a vidéki társadalom kulturális normáit és értékeit és ezáltal meggyengítette a vidéki népesség túlélő és ellenálló képességét, ami a vidéki társadalom jelenkori állapotára is hatással van (Kovách 2012: 119.).

Ö. Kovács József kutatási eredményei a diktatúra társadalmisításáról a hazai társadalomkutatások számára újszerű, olykor provokatív megközelítésben, de alapvető információkat és tudáskészletet kínálnak a jelenkori folyamatok múltbéli kötöttségének megértéséhez. Ö. Kovács József monográfiája a recenzens véleménye szerint felfogható egyfajta vitaanyagként is, amely remélhetőleg a szocialista diktatúra társadalmi hatásainak újraértelmezésére ösztönzi majd a hazai társadalomtudományokat.

HIVATKOZÁSOK:

Carr, E. H. (1995) *Mi a történelem?* Budapest: Osiris.

Gyáni G. (2003) Történetírói nézőpont és narratív igazság. *Magyar Tudomány*. 1. Hozzáférhető: <http://www.matud.iif.hu/03jan/gyani.html>
[letöltve: 2013-07-12]

Kovách Imre (2012) A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Budapest: MTATKSZI – Argumentum. 174-202.

Ricoeur, P. (2002) A történelem írása és a múlt megjelenítése. *Műhely*. 1. 54-62.

Ferge Zsuzsa (2012) *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában.*

Válogatott tanulmányok.

Budapest: L'Harmattan – Könyvpont.

Ferge Zsuzsa, a modern magyar társadalomtudomány ikonikus alakja, 2012-ben új kötetbe gyűjtötte össze tanulmányait, esszéit és jegyzeteit a magyar társadalom igazságtalanságairól. A szép kivitelű könyv alapvetően másutt már megjelent írások válogatására épül, a szerző ugyanakkor több korábbi tanulmányát átdolgozta, illetve kiegészítette. Két új fejezetet is tartalmaz a kötet: az egyik a szabadság és a biztonság viszonyának empirikus elemzése az 1995-2000 közötti periódusban, a másik pedig az értelmiség felelősségét taglaló jegyzet. Ezek a fejezetek Ferge hivatástudatának két meghatározó elemét reprezentálják: egyrészt az empirikus szaktudós attitűdjét, másrészt a társadalmi igazságot kereső, a közügyek iránt elkötelezett értelmiségi viszonyulást.

A szerző már a bevezetőben egyértelművé teszi, hogy nem csupán deskriptív-analitikus, hanem gyakran normatív, helyenként szenvedélyes tónusban ír majd arról, ami több mint fél évszázados tudományos pályája során végig kiemelten foglalkoztatta, a magyar társadalom igazságtalanságairól, a szegénységről és az egyenlőtlenségekről: „*A társadalmi intézmények igazságtalansága – ez szélesben elterjedt közfelfogás – összefügg az egyenlőtlenségek mértékével. A nagy egyenlőtlenségeket a többség igazságtalannak is tekinti. Én is.*” (7.) A probléma régi, a kontextus azonban változik, és az elmúlt két évtizedben immár a demokrácia körülményei között éljük meg az egyenlőtlenségeket. Logikus tehát, hogy a kötet első fejezete a szabadság és a biztonság értékei közötti viszonyt úgy tárgyalja, hogy kitér annak magyarországi politikai-ideológiai, illetve társadalomtörténeti beágyazottságára.

Ferge számára meghatározó kortársa, az indiai születésű, 1998-ban közgazdasági Nobel-díjjal kitüntetett Amartya Sen elméleti munkássága, mindenekelőtt Sennek a hétköznapiakban megélhető szabadságra (*effective liberty*, Sen 1999: 364) vonatkozó gondolata. Az ebből adódó társadalompolitikai következtetés nem kétséges: „*A létbiztonság – jövedelembiztonság, lakásbiztonság, orvoslás biztonsága – egyértelműen szabadságnövelő. Ehhez képest meglehetősen kis ár az, hogy adót vagy járulékot kell fizetni.*” (25.) Ferge világnézete tehát „*szociális liberális*” (27-28.), és a társadalmi igazságtalanságokkal szembeni vitája egyszersmind a magántulajdon szentségére épülő klasszikus liberális gondolattal – amelyet a szerző gyakran gazdasági

¹ MTA TK Politikatudományi Intézet

liberalizmusként, illetve neoliberalizmusként aposztrofál – szembeni polémia is. Ennek kapcsán igen tanulságos az a „nagyon szomorú” (39.) empirikus következtetés, amelyet a poszt-szocialista országok összevetésében fogalmaz meg: a cseh, a lengyel, az egykori keletnémet és a szlovák népességgel összevetve a magyar állampolgárok „a legkevésbé szabadságszeretők” (39.), egyben nálunk a legnagyobb az erős biztonspártiak aránya. Márpedig ezek a kutatási eredmények az 1995-2000 közötti időszakra vonatkoznak, vagyis arra a periódusra, amikor Magyarország makrogazdasági értelemben kifejezetten sikeresnek számított a kelet-közép-európai régióban. Később, ahogy azt az „újkapitalizmus” egyenlőtlenségeit boncolgató alfejezet ismerteti, a magyarországi egyenlőtlenségek erősen megnöttek, és az elhúzóódó válság periódusában „újabb társadalmi hasadások keletkeznek” (48.).

A kötet egyik legizgalmasabb és egyszersmind legprovokatívabb része a magyarországi egyenlőtlenségek sajátos okairól elmélkedő alfejezet (52-59.). Ferge három speciálisan magyar tényezőt vélelmez: egyrészt a „megosztó nacionalizmust”, másrészt a „parciális érdekek érvényesítését” tápláló magyar önkormányzatiság rendszerét, harmadrészt pedig „a magyar (neo)liberalizmus ugyancsak sajátos erejét” (54.). Ezen a ponton azonban kisebb hiányérzete támad az olvasónak: az izgalmas hipotézisek inkább intuíciók maradnak, amelyeket a szerző ugyan illusztrál, de nem tesztel a más fejezetekben tapasztalható módszertani akkurátussággal. Ezzel együtt meggyőző a szomorú láttelep, mely szerint az inkább biztonspárti és kevésbé szabadságszerető magyar társadalomban immár nemcsak az egyenlőtlenségek növekvők, de mára a demokrácia, különösképp pedig a szegényebb állampolgárok hétköznapokban megélhető szabadsága is súlyosan sérült. Ebben a folyamatban „paradigmaértékű”, ahogy a szolidaritás fogalma újraértelmeződik: „a társadalmi tagságból adódó jogok átalakulnak a szegények rászorultság alapú szükségletévé” (65.).

A könyv második része a kirekesztettség útjaival foglalkozik. A kirekesztésről, illetve ennek ellentettjeként az összetartozó társadalomról és a szociális munkáról szóló, Zygmunt Baumant és Emmanuel Levinast megidéző fejezet a legnemesebb hazai humán intellektuális tradíció szép példája. A posztmodern szegénység illékonyságának 2007-ben publikált vizsgálata viszont klasszikus empirikus szociológiai elemzés, melynek konklúziójaként Ferge az új magyar demokrácia akkori látszólagos (azóta már rég elfeledett) sikereiről joggal állapítja meg, hogy „a mélyben zajló kirekesztést újratermelő folyamatokat egyelőre érintetlenül hagyják” (101.).

A kötet harmadik részéből a fél évszázaddal ezelőtt írott „Statisztika a gyermekekről – 1962” tanulmány lenyűgöző. A statisztikai elemzés nemcsak önmagában érdekes, de azért is, mert annak magyarázó részében az akkor még pályája elején járó Ferge Zsuzsa érzékenyen mutat rá az oktatás és a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése közötti kapcsolatra (118.), megelőlegezve a francia szociológia hetvenes évekbeli meghatározó alakjainak, Bourdieu-nek és Boudonnak világhírnevet hozó következtetéseit (vö. Bourdieu-Passeron 1970, Boudon 1973).

Nagyon elgondolkodtató továbbá a tudományos eredményeket társadalompolitikai tézisekké transzformáló, A *gyermekszegénység elfogadhatatlan* címmel írott, eredetileg előadásra készült szöveg. Itt, ebben a formájában, viszont stílusosan és esztétikailag is kissé zavarbaejtő a *Gyermekszegénység Elleni Nemzeti Program* összefoglalója (különösen a 149. oldalon burjánzó félkövér betűk, illetve az eredeti szöveg műfajából természetesen következő bürokratikus nyelvezet miatt). A gyermekszegénység elleni küzdelem ügyének stratégiai fontossága természetesen vitathatatlan – e kötet stílusához viszont véleményem szerint jobban illeszkedett volna a konkrét program helyett egy tanulmány vagy esszé közzlése. Ez az olvasói

várakozás később szerencsére teljesül, a társadalompolitikai esszéket tartalmazó negyedik rész hetedik fejezetében (*A kormány lemondott a szegényekről*, 224-235.).

A negyedik részben olvasható esszék kivétel nélkül meggyőzőek: Ferge Zsuzsa azon kevés hazai társadalomtudósaink egyike, aki kifinomult empirikus érzékenysége és módszertani tudatossága mellett olvasmányosan is ír – legyen szó akár a családtámogatás rendszeréről, akár az egészségügy reformjáról, akár a közmunkáról. Olyan társadalomtudós, aki egyben érzékeny szociálpolitikus is; a szociálliberális kormány közmunkatörvénye kapcsán például arra figyelmeztet, hogy „*a szociális szolgálatokkal való segítő együttműködést nem megszüntetni, hanem támogatni kellene, hiszen a kutatások szerint ez volt a munkaerőpiacra visszakерülés egyik legjobb eszköze*” (191.). Kevésbé tapasztalt pályatársak számára az is példaadó, ahogy részben az empiria fényében, részben az olvasók kedvéért láthatóan folyamatosan átdolgozza, finomítja korábbi írásait.

Végül az ötödik részben a szerző közvetlenül is megosztja velünk, olvasóival, hivatástudatának fő építőköveit. Ferge Zsuzsa szaktudós és értelmiségi, akit a humaniorák „*spirituális élménye*” (246.) is táplál, aki a szabad bölcsészet ismeretanyagát is nélkülözhetetlennek látja a társadalomtudományok érvényes műveléséhez. Nehéz lenne ezzel polemizálni, ahogy a *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában* kötet értékei általában is vitathatatlanok.

Van azonban a kötetnek egy rendszeresen visszatérő, nem egészen érthető motívuma: ez Ferge Zsuzsa viszonya a közgazdaságtanhoz, ezen belül is elsősorban a magyar közgazdaságtudomány művelőihöz. Ferge a kötet bevezetőjében „*a gazdaságtudomány, sőt a globális gazdaságirányítás új fordulatáról*” (7.) ír, amelynek igazolására a Világ gazdasági Fórum újkeletű érzékenységét említi a jövedelmi és munkaerőpiaci egyenlőtlenségek iránt (ez a motívum visszatér a 44. oldalon, az újkapitalizmus egyenlőtlenségeit tárgyaló fejezetben is). Valójában a közgazdaságtudomány már igen hosszú ideje kiemelten foglalkozik mind a humán tőke, mind az egyenlőtlenségek kérdésével. Csupán illusztrációként: Gary Becker 1992-es közgazdasági Nobel-díját nem kis mértékben 1962-ben írott *Beruházás az emberi tőkébe* című oktatás gazdaságtani alpművének köszönheti, az új növekedélmélet egyik legfontosabb vitája pedig már jó húsz éve a növekedés és az egyenlőtlenségek közötti viszonyról szól. A félreértést elkerülendő: a programadó írás, Persson és Tabellini első változatban 1991-ben megjelent (az *American Economic Review*-ben 1994-ben publikált) tanulmánya szemernyi kétséget sem hagy afelől, hogy az egyenlőtlenségek károsak a gazdasági növekedésre. De a Ferge által idézett (44.) Világ gazdasági Fórum publikációiból sem csupán 2012-ben értesülhettünk arról, hogy az egyenlőtlenségek csökkentésére törekvő gazdaság- és társadalompolitika kedvezőbb a gazdasági fejlődésre mint az állami jóléti politikák radikális visszafogására törekvés. A globális versenyképességi indexek már a kétezres évek első felében azt mutatták, hogy az üzleti világ is az észak-európai országokat tekinti a világ legversenyképesebb gazdaságainak (vö: Sala-i-Martin – Porter – Schwab 2004: 11), azokat az országokat tehát, amelyek a szabadság és a biztonság között feltételezett átváltás dilemmájára a Ferge értékvilágával leginkább kompatibilis választ adják. Könnyen belátható: a nemzetközi közgazdaságtudomány sokszínű és egyszersmind nyitott a többi társadalomtudományi diszciplínával határos területek felé (az elmúlt két évtizedben közgazdasági Nobel-díjat kapott a már említett Sen, illetve Becker mellett többek között Kahneman, Ostrom és Williamson is). Igaz, Ferge Zsuzsa bírálata elsősorban a hazai közgazdaságtan kortárs művelőire irányul, akikre mintha homogén csoportként, a piac racionalitását mindenhatónak láttató, öntudatos neoliberális fundamentalista közösségként (58.) tekintene. Meglátásom szerint azonban ez igazságtalan leegyszerűsítés: a diszciplináris és empirikus nyitottság ugyanis a magyar közgazdaságtudomány egy részére is fennáll. Hámori Balázs például integrálta az irracionálisnak tűnő viselkedésformák megértésének kahneman-i tradícióját a hazai közgazdaságtudományba (Hámori 1998), az MTA oktatással és munkaerőpiaccal

foglalkozó kutatói közül pedig sokan évtizedek óta elmélyülten és érzékenyen foglalkoznak a kirekesztett társadalmi csoportokkal. A teljesség igénye nélkül itt csak Köllő János (2008), illetve Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2005a. 2005b) kutatásaira utalok, akiknek írásai Ferge Zsuzsa itt tárgyalt kötetének hivatkozásjegyzékében is könnyen szerepelhetnének.

Fergének abban persze igaza lehet, hogy az említett szerzők gondolatai kevésbé jutottak el akár a hétköznapi nyilvánossághoz, akár a politikai elithez – összehasonlítva például a *Fordulat és reform* szerzőinek kétségtelenül tartós hatású, komoly médianyilvánosságot kapó meglátásaival (vö. Ferge 2010). Valójában lehet, hogy a *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában* ezt is sugallja: a társadalomtudós értelmiségi feladata többek között átjárni a diszciplináris határokon, illetve eljuttatni tudományos eredményeinket az állampolgárok közösségéhez. Világnézetünkől függetlenül, felelős társadalomtudósként és aktív állampolgárként így munkálkodhatunk egy kevésbé igazságtalan magyar társadalom megteremtésén, amelyben biztonság és szabadság egymással a mainál talán sokkal inkább összeegyeztethetők.

HIVATKOZÁSOK

- Becker, G. S. (1962) Investment in Human Capital: A theoretical analysis. *The Journal of Political Economy*. 70. 5. 9-49.
- Boudon R. (1973) *L'inégalité des chances: la mobilité sociale dans les sociétés industrielles*. Paris: Armand Colin.
- Bourdieu, P. – Passeron J. C. (1970) *La Reproduction: Éléments d'une théorie du système d'enseignement*. Paris: Editions de Minuit.
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulásának dinamikájához*. Budapest: Napvilág.
- Hámori B. (1998) *Érzelemgazdaságtan*. Budapest: Kossuth.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2005a) Általános iskolai szegregáció, I. rész: Okok és következmények. *Közgazdasági Szemle*, 52. 4. 317-355.
- Kertesi G. – Kézdi G. (2005b) Általános iskolai szegregáció, II.rész: Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. *Közgazdasági Szemle*, 52. 5. 462-479.
- Köllő J. (2008) *A pálya szélén – Iskolázatlan munkanélküliek a poszt-szocialista gazdaságban*. Budapest: Osiris.
- Persson, T. – Tabellini, G. (1994) Is Inequality Harmful for Growth? *American Economic Review*, Vol. 84. No. 3, 600-621.
- Sala-i-Martin, X. – Porter, M. E. – Schwab, K. (szerk.) (2004) *The Global Competitiveness Report 2003-2004*. World Economic Forum, New York: Oxford University Press.
- Sen, A. (1999) The possibility of social choice. Nobel Lecture, December 8, 1998. *The American Economic Review*. 89. 3. 349-378.

Barna Gábor (szerk.) (2011) *Vallások, határok, kölcsönhatások. / Religions, borders, interferences.* Budapest – Szeged: Akadémiai – Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár. No. 27.

Barna Gábor (szerk.) (2012) *Ethnographic Atlases. / Regions, borders, interferences.* Budapest – Szeged: Akadémiai – Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár. No. 30.

Vallások, határok, politikai és szakrális közösségek korszakos együttélését, egymást átható természetrajzát követi nyomon az a két elegánsan visszafogott kötet, melyet az Akadémiai Kiadó és a Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár hozott piacra nemrégiben, mindkettőt *Barna Gábor szerkesztésében*. A két kötet együttes ismertetésében² némiképp párhuzamot mutat nemcsak a tanulmánykötetek küllemének, címének és tartalmának számos párhuzama, de maga az etnográfiai megközelítés strukturalista dimenziója, empirikus talajra épített analitikus konstrukciója is. Első tisztázandó kérdésként tehát az vethető fel, miképp értelmezzük a szegedi néprajzi és antropológiai tanszék produkcióját abban az értelemben, ahogyan a klasszikus strukturalizmus a hazai tájakon etnogeográfiai és etnokartográfiai vetületben megjelenik.

Ha ugyanis társadalmi struktúrára nem az empirikus valóságtartalmakat impresszió-közelből visszaadó megjelenítés tárgyát értjük, választ kell keresnünk arra a kérdésre is, miképp különböznek a struktúrára irányuló (szociológiai, demográfiai, statisztikai, népegészségügyi, társaslélektani, stb.) vizsgálatok mindazon elméletektől, néprajzi leírásoktól és elemzésektől, amelyek – engedjék meg itt a kartográfiában ugyan nem, de a strukturalizmusban kétségtelenül otthonos szerzőt idézni – Lévi-Strauss megközelítésében *„a széles értelemben felfogott társadalmi viszonyokat, vagyis magának az antropológiának a tárgyát kutatják? A társadalomtudósok között egyáltalán nincs egyetértés e fogalom tartalmát illetően. Alapelvünk, hogy a társadalmi struktúra fogalma nem az empirikus valóságra vonatkozik, hanem a valóság után készített modellekre. Ezen alapul a különbség két olyan közelálló – s ezért oly sokszor összetévesztett – fogalom között, mint a társadalmi struktúra és a társadalmi viszonyok fogalma. A társadalmi viszonyok adják a nyersanyagot a modellek készítéséhez, amelyek magát a társadalmi struktúrát teszik láthatóvá. Mindenesetre ez utóbbi nem vezethető vissza egy adott társadalomban megfigyelhető társadalmi viszonyok összességére. A struktúrakutatások nem igényelnek külön tárgyat a társadalmi tények között; inkább egy módszert jelentenek, amely különböző etnológiai problémákra alkalmazható, s amely rokon a strukturális elemzés más területeken alkalmazott formáival”* (Lévi-Strauss 1971: 263; bővebben: Lévi-Strauss 1958. XV. fejezet)

Azt a kérdést tehát, hogy mennyiben jelennek meg tisztán a strukturális elemzés voltaképpeni tárgyaiként a régiók, vallások, határok és kölcsönhatások, nem válaszolják meg magukban a modellek. A problémafelvetés ennek alapján elsősorban *megismeréstudományi* gyökerű, s csupán ezt követően „izmosos”, vagy kutatások nyersanyagából építkező, rendszerező szándékú. S mert maga a megfigyelésre méltatott struktúra magán hordozza a rendszerszerű működéseknek azt a vonását, hogy

¹ MTA TK Politikatudományi Intézet

² A Wesley János Lelkészképző Főiskola Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont (WESZ) szervezésében a két kiadvány tudományos könyvvitája zajlott le (Nagy Péter Tibor elnöklésével, 2013. január 31-én), melyben a Magyar Szociológiai Társaság oktatásszociológiai szakosztályának vitasorozatába illesztve hangzott el az alábbi szöveg néhány fontosabb aspektusa, felkért hozzászólóként és a kötetek ismertetőjeként közreműködve.

alkotóelemei szoros kapcsolatban állnak egymással, így bármely elemének bármilyen módosítása is az összes többi módosulását vonja maga után, kész tapasztalatnak kell elfogadjuk. Ugyanakkor észlelhető, hogy a (nem egy esetben a Lévi-Strauss-i) modellezés „mesterkelt” tipológiát követ, nemegyszer eltérőt és összehasonlíthatatlant a különböző helyszíneken, térségekben, nemzeti tudományosságban is – noha a modellek közötti interakciók hasonlóan közeli vagy (pl. időben) távolabbi modellcsoportokkal alkotják a transzformációk összességét. Ezenfelül a modellezésnek az empirikusan megfigyelt, adatszerűen rögzített, kódolt és értékelt tényanyagra kellene épülnie, mely feltételnek a kelet-európai térség nemzeti tudományossága még csak halvány jelekben sem tudna igazán megfelelni..., nem beszélve a történeti és földrajzi, állampolitikai és társadalomszerkezeti narratívák (struktúrakutatások számára értékelhetetlen) variabilitásáról. Ettől tehát távol esik mindaz, amit a tradicionális etnográfiai deskripció vállalni szokott, értelmezni tud és mer .

Éppen ezért kell markáns vonalakkal kiemelni az alább ismertetésre kerülő kötetek jelentőségét. A szerzők – élükön Barna Gábor – értelmezői kerete nem vállal „izmosos” útkeresést, nem hivatkozik strukturalista vagy posztmodernes interpretációs bázissal vagy korszakos sodrásokban megmerített narratológiai hókuszpókuszokkal. S noha épp a valláskutatások közegében rendre összecsapni látszik a funkcionalista/strukturalista vagy esszencialista beszédmódok sokfélesége, a távolságtartó kartografizálás láthatóan nem hajlamos a divathullámok mentén elbeszélni megújuló tudásbázisát. Ellenkezőleg: e kötetek és kutatók épp a lokalitásproblémák térségiségét, a határok és határtalanságok interferenciáit kezelik olyképpen, hogy abban a terjedő vallásosság, és a társadalmi oldalon éppen foszlódnak induló közösségek, az alternativitás és a fölszabadulás-teológiák énképe, a vallásosság „vagyott menedéke” (Barna Gábor) tárgyiasult mivoltában kerül szinkronba a dokumentálható, etnográfiai térképészet eszközével leképezhető struktúrakutatással. Ekként a vallási kötődés és lelkiismereti szabadság-érzékelés együttese épp a komplex, esettanulmányi hitelességgel megragadott, de strukturált adatbázisok áttekintésére épülő feltárásnak ad lehetőséget, nemcsak kiteljesítve a meglévő forrásanyagot, de újabb feltárások készítőjeként és formalizált alapjaként is.

A hazai vallási és világi közösségek együttélésének és belső átmeneteinek, „rendszerváltozásának” térbeli mintázatait is gazdag példa-anyaggal felmutató tanulmány-válogatás kétnyelvű tanulmánykötetként látott napvilágot, s a 2006-ban alapított szegedi kutatócsoport térségünkre fókuszáló vizsgálódásait tükrözi az új vallási mozgalmak, társadalmi válaszkeresések megújuló dimenzióinak, földrajzi és virtuális valóságainak tájairól.

Recenzióm címében mesterkelt kötőjelek próbálják szimbolizálni részint a ritmust, a folytonosság és szakadás közötti territóriumot, a társadalmi tempók változásait és az elvallástalanodási trendek jelenlétét, részint a kötődések kialakulását-lazulását, új kulturális határvonalak éledését, kölcsönhatásait, de még a kutatók tekintetének irányát is, melyben mindez a korszakfüggő átalakulás végbemegy. „Térkép” talán nem is lehetne ez a táj, olyannyira tagolt és sebesen átforgalmazódó, de mentális térföldrajzi kísérletként is beválna, ha minden módosulásra önálló kutatás koncentrálhatna. Nincs azonban így, inkább szerzői kutatások összefoglalója a könyv, (sőt mindkét kötet) ezért a vallástudomány, vallásnéprajz és vallásantropológia minden térbeli dimenziójára mégsem terjedhet ki. Szociálgeográfiai /lehet itt társadalomföldrajz is, bár nem tudom, a szociálgeográfia miért nem elfogadható, hisz létező tudásterület, és szélesebb értelmű, mint a természeti vagy közlekedési földrajzzal szembeállított társadalomföldrajz/ értelemben viszont sodróan gazdag mindeme változások mentális rajzolata, a hitek és felekezetek, rítusok és konvenciók, a „vallási piacokon” megjelenő új mozgalmak kínálata, kulturális lenyomata, párhuzamosan a tradíciók levetkőzésével, a helyi hitek térbeliségben „elemelkedő” trendű migrációjával, avagy a politikai ideológiák és

eszmeképzetek által mindegyre áthatott népcsoportok deszakralizációs élményanyagával. Valóban vallások és vallástalanodások trendjei, határformálódások és marginalizálódások, kölcsönösségek és elkülönülések, hatások és ellenállások új térképei rajzolódnak ki ezekből az írásokból, melyeknek még futólagos ismertetése is meghaladná a recenzens merészségét – de épp izgalmas, sőt a térszemlélet-formáló hatások mellett korszakformáló jelentőségük miatt is hangsúlyosan fontos számunkra rövid bemutatásuk. Legalább a kölcsönhatások kedvéért, a szakrális tér olvasatainak kísérletei okán, melyek nemcsak új téri-társadalmi dimenziókat rajzolnak meg folthatásként, hanem szinte szakrális régiókat vetítenek a szociális térbe.

Összességében a kutatói pillantás által tetten ért reprezentációk minősége, téri dimenziók történeti felvonultatása azt az összképet sugallja, amelyet a szegedi valláskutató központ névleg is Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszékként jegyez e két tudásterület megkülönböztető jegyeként: szinkronikus és diakronikus aspektust egyként felmutatnak ezek a vallási jelenségek, melyek olykor strukturális mérvű elemzése éppoly jogosult lenne, mint a mentális beállítódások mindennapi szakralitásban megjelenő verzióinak követése. E kontextusban talán nem mindegy, hogy a társas valóság szerkezeti elemeit, kognitív modelljeit, tudattalan aspektusait, vagy politikai és morális környezet-függőségét értelmezik éppen a kutatók. A kötet hét tanulmányának nyolc szerzője e téren is, miképp az elemzett részterület korszakos, földrajzi vagy felekezeti közösségi szemlélése közben, óhatatlanul egy korszak, vagy inkább temporális fázis mentális természetrajzát kínálja, modellek és minták, valóságértelmezések és narratívák mentén klasszifikálva a kiválasztott részkérdéseket.

Érdemes itt emlékeztetni az Olvasót arra, ahogy Claude Lévi-Strauss már klasszikus, az etnológiában alkalmazott struktúrafogalomról szóló értekezésében elemzi a vallási viselkedés szakrális körülményeit, a mítoszokat és a mentális folyamatokat. Mint az emberi gondolkodás tudattalan, ugyanakkor strukturált rendezőelvéit lajstromozza, melyekre főképpen formális oldalukról tekintünk, struktúraformáit kutatjuk bennük; emellett, midőn a társadalmi jelenségek főképpen formális vonatkozásaihoz kapcsolódunk, szerinte úgy lépünk ki a leírás és értelmezés teréből, hogy a fogalmak etnológiához nem okvetlenül tartozó jelenségeit vesszük szemügyre, de a formalizáció mégsem kapcsolódhat olyan diszciplínához, melyekre szeretnénk, ha hasonlítana az így előálló elemzés. Ugyanis „a társadalmi struktúra fogalmának vagy nincs értelme, vagy ez az értelem már maga egy struktúrával rendelkezik” (Lévi-Strauss 1971:262). A térbeliség, a földrajzi dimenzió, melynek strukturálható társadalmi viszonyokat is illendő leírnia, magában az antropológiában is jelen van – de javarészt hiányzik az a szakmai konszenzus, miben is áll a diszciplína voltaképpeni tárgya (mint ezt Barna előszava is tükrözi). Van persze összhang annyiban, hogy a tanulmányok szerzői nem a valóságtapasztalatról komponált struktúraképet alkalmazzák, hanem a vallások, hívő csoportok, szertartásos viselkedések, megfigyelhető spirituális folyamatok leképeződésére fordítják figyelmüket. A leírások rendszerezettsége, a modellezés igénye, a térbeli és történeti tagolás párhuzamos alkalmazása nem ontológiai vagy episztemológiai, hanem szakrális történésekre, ezek szisztémájára fordít figyelmet. *Barna Gábor* a vallások, határok és kölcsönhatások körvonalazására vonatkozó bevezetővel, valamint az emlékezés mint a lét idősíkjait, a vertikális szokásrendet és a mindennapok horizontális síkjait rítus-tartalmakban megjelenített variánsokat vázoló tanulmánnyal (*Napjaink ünnepkultúrája. Nemzeti és kalendáris ünnepeink emlékező rítusai*, 19-25.) olyan térbe kalauzol, ahol az idősíkok, mértékek és elkülönülési szertartások egyenesen fölveszik a politikai liturgiák időtagolási eljárásait, vissza-szakralizálnak ünnepnapokat és folyamatokat, normává avatnak a politikai rendszerváltás előtti és utáni időszak nemzeti diskurzusából is megannyi formalitást, (eltörölve persze más ilyeneket), hogy valamelyest lefedni próbálják az 1945 és 1990 közötti „szocialista kalendárium” évnapijait. A rezsiváltásonként bekövetkező „naptárreform” részint a szakrális szférára hat ki, részint a családi- és magánélet viselkedési normáit legitimálja, avagy avatja olykor a jövőendő kollektivistikus tér- és társadalompolitika alapjává is. Ez a „rituális év”-

megújítás, mely egyszerre magánéleti és össznemzeti, összesimul azzal a szekularizációs folyamattal is, melyben „a vallásosság fontosabb, mint a vallás”, így a jelenné változtatott múlt az ünnepi emlékezés saját terében és idejében lesz korszakmeghatározó-hatású is.

Frauhammer Krisztina elemzése (*Egyéni imák írásos reprezentációja*, 9-18.) hasonlóképpen a néprajztudomány éppen kurrenssé váló ágának lenyomataira, az írásosság révén megjelenő új fohászkodási, hálynyilatkozati, kegyhelyi imacédulaválogatásra és írásbeliségre épít, midőn a szakrális kommunikáció és profán íráshagyomány aspektusait tárja fel, beleértve az egyházak multiplikáló gyakorlatát is szolgáló internetes weboldal-elemzéseket. Magyar kegyhelyek vendégeknyveiben, számos összehasonlító adattal körítve, olyan vonzaskörzeteket, szakrális relációkat figyel meg, melyekben a populáris vallásgyakorlat és írásos szertartásosság kultuszformáló térbeliségére következtethet, mely kiegészülhet a tradicionálisnak tartott intenciók háttérbe szorulásával és a (szükséghelyzetekre jellemző) szociális partnerkeresés reményével átítatott transzcendencia éledésével is. Ezek jelei-jegyei mellett feltűnnek a szakrális turizmus, a lelki-aszketikus okok, a testi-lelki egyensúly reményében kommunikációs partnert kereső személyesség formulái, egyénivé avatják a korábban kollektív ünnepet, perszonalizálják a kollektív magányt is (pl. on-line adatátvitel, egyházi weboldalak, elektronikus közvetítések alkalmazása, valós szakrális terek helyett a virtuális szakralitás téri kiterjedése válik példázatosává).

Néprajzi térben, de a mobilitás és a modernizáció kontextusában fogantak *Iancu Laura* kutatási tapasztalatainak összegző sorai (*A modernizáció hatásai a tradicionális paraszti kultúrára és vallásosságra. Változások Magyarfalun népi vallásosságában*, 9-18.), melyekben a „nyelvi felzárkóztatás (asszimiláció) és a kulturális homogenizáció” vallási térben megjelenő jelenségeit, a nyelvi ismeretretegek és nyelvjárás-változatok vallásváltozással összefüggő szempontjait a moldvai magyar faluközösségek mai állapotára fókuszálva mutatja be. A pluralizálódó világkép, a vallási és világi életterek elkülönülése nyelvismereti, dezintegrációs és egyházszerkezeti változásokat hozott a rendszerváltás utáni Magyarfaluban, a vallásváltást a falusiból a városi felé, a szekulárisból és szakrálisból a világi felé elmozdulás jellemzi immár. A „városi katolicizmus” révén az elidegenültebb, falusi tértől elszakadni látszó hívőkör megtartására az egyházi válaszok is a modernizációs hatásokkal telítődnek: megnyílik a papi gyakorlat a nők, a szegények, az idősek, a migránsok újszerű életvitele felé, nyári táborokban és missziós küldetésekkel a nemzetközi egyházi térbe kapcsolja be a vallástalanodás folyamatában szétszédődőket, generációs és leszakadási folyamatok kezelésére merészkedik, közösségi erővel próbálja renoválni az egyházi építményeket, identitás-konstrukciós programokat hirdet meg, mégpedig a hagyomány szorgalmazását a modernitás eszközeivel kívánja biztosítani, s ennek révén új, kiterjesztett és rugalmasabb szakrális térbe vonzani a falusi kötődéseiktől megszabadulni próbáló embereket.

Povedák Kinga hasonló folyamat bemutatására vállalkozik a „katolikus könnyűzene” szerepének térbeli rajzolatával („Na, hoztál új dalt?” *A katolikus könnyűzene szerepe Magyarországon*, 27-36.), s mi több, időbeliségének és hatásfolyamatának részletezésével. Írásában az 1960-as évek elejétől templomi szertartásokon belüli „rockzene” funkcióját az államszocialista ideológia uralmával, s párhuzamosan a merev egyházi kultúrával szembeni mentális ellenállás, „ellenkultúra” és tiltakozási potenciál szempontjából elemzi. A „megélt vallásosság” szinkretikus jellegét a tömegkultúra ellenében generálódó hiedelmek, prekatolikus kori örökség, a transzcendens állapotot az egyén szuverenitási igényével jelző „népi vallásosság” közegében vizsgálja, alapos liturgiai és történeti kontextusba ágyazva. A „keresztény könnyűzene” térhódítása (pl. a Dunakanyar szerepe, Kismaros és Nagymaros szerepe ennek közösségépítő hatásában és vezető szerepkörű véleményformálók, helyi papok mozgalom-építő munkájában) lényegében már egy új generáció, a nyolcvanas évektől már „Y-generációként” említett kollektív

törekvés elősegítője, a közösségi rítusok eltérései mellett is a modernizált hitélet és újfajta spiritualitás ellenkultúra-építő hatásainak formálója lett. Érdekes zárógondolatként a szocializmusban „kétszeresen alternatívnak számító keresztény könnyűzene a vallási és politikai identitás reprezentációjára” is alkalmassá vált mivel a rendszerváltás éveiben a templomok falai közé visszahúzódó dicsőítő funkció megnevezésében látja igazolhatónak (*Vallások*, 35.).

Ezt a transzformációt, az idő- és térátélés virtualizálódásba torkolló változatát tekinti elemzési alpnak *Bodosi-Kocsis Nóra* is, aki egy Krisna-tudatú hívő internetes naplójának elemzéséből vetít következtetéseket a kereszténység reprezentációjára (*Virtuális valóságok. A kereszténység reprezentációja Govinda világában. Szemelvények egy magyar Krisna-hívő internetes naplójából*, 37-43.). A blogbejegyzések (mintegy nyilvános térbe szánt üzenetként) értelmezési felületet kínálnak, éppúgy mint egy-egy interjú vagy vallomás, a virtuális identitás alakulásában pedig szerepet játszanak a *Govinda világa* nevű felületre érkező társas véleményformálások, a lélekvándorlást a Biblia kontextusába emelő hozzászólások. E tér- és időbeli mozgás, mely a „virtuális értelmező közösség” kritikai, dicsőítő vagy toleranciára készítő hozzászólásaiból, új vallási és életmód-közösségek híveinek véleményhordozó attitűdjéből alakul ki, sajátosan jelez valamely „inkulturációs” hatást, helyi vallási és kulturális kontextusba helyezést, melynek további elemzése akár a kereszténység, akár a Krisna-hit változó dimenziói és kölcsönhatásai között nyeri el akut formáját a hívők világában.

E történeti és egyben szakrális dimenzió mintegy kiterjesztett jelentéstérben mutatkozik *Povedák István* tanulmányában (*Zavaros határok. A hősoktól a sztárokig*, 45-56.), ki a történeti gondolkodásban emlékezeti térbe és kultuszrendbe ékelt történelmi hősök, valamint a kortárs tömegmédiá sztárformáló működésmódja nyomán keletkező „modern szentek” összehasonlító áttekintését vállalta. „A két fogalom és személytípus hibridizációját Puskás Öcsi kultuszának elemzésével” kívánja szemléltetni (*Vallások*, 46.), aprólékosan körüljárva a „celeb”, a közösségi ideáltípus, a „történelmi hős” ismertségének megannyi dimenzióját, terminológiai és megkülönböztetési lehetőségét. A tömegkommunikáció hőse és sztárja a kisközösségi lokális ismertség felől a nem-lokális típus felé változik, s ez átmenetet érzékeny határok között felmutatható mediatisációs jelenlétet, a követés és utánzás formaváltozását, az individuum sikerképességét illusztrálja immár a befogadók-fogyasztók tömegei számára. A „hősmotívumok” Joseph Campbell nyomán elemzett „hazatérési”, kisközösségi érvényességet mutató szerepviselkedési modellt, illetőleg másik oldalon a sztár szimbolikus „elszakadását”, „beavatását” és „hazatérését” felmutató „elvarázstalanítási” fejlődéstípust tesznek fölismerhetővé, a sztárok folklorisztikai elemzése ekként az epikus hősök mitizált történetmesélési mintázatait követheti. Az ekképpen értelmezés Puskás Öcsinél az „összmagyar” sztárságot – háttérben a profán ereklyekultuszt, az utcanévtáblákat, a szoborállításokat is figyelembe véve – a magyarság számára nyújtható közösségi értékmintázatot és nemzeti veszteség-kompenzációt világítja meg: „népmesei hős, aki helyettünk győz, a ravasz sváb, aki túljár a kommunista diktátorok eszén, Puskás az áruló, a vesztes, az önző. Ha egy Puskás van, ezer Puskás van, Puskás az, amit képzelünk róla...” – idézi a szerző Esterházy Péter szavait, utalva a kollektív tapasztalatra, melyben egyén és közösség egysége kölcsönösen visszaigazolja egymást a nemzeti emlékezet szakrális terében és virtuális metaforájában (*Vallások*, 54-55.).

Korszakos toposzok és virtuális határok kölcsönhatási, elkülönítést lehetetlenné tévő megoldásai lettek tárgyáivá a trianoni határmegvonást követő fogalmi térben is, beleértve társadalmi és közösségi tereket, szimbólumhasználatot, önérvényesítő és önértelmező csoportstratégiákat vagy kollektív önképeket egyaránt. *Glässer Norbert* és *Zima András* tanulmánya (*Változatlanág a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében*, 57-84.) az első világháborút megelőző és követő korszak budapesti zsidó csoportjainak önkép-

elemzésére vállalkozva olyan nemzeti térhasználat-változatokat mutat be, melyek a szimbolikus politika eszközeként a megváltozó földrajzi-politikai határok közepette új identifikációs stratégiát és csoportképző diskurzusokat igényeltek. A kötet talán leghosszabb tanulmánya izgalmas képanyaggal (egy válogatást lásd a mellékletben) illusztrálja a szerepfelfogások, státusznarratívák és helyzetinterpretáció-változások szakrális térben is leképeződő formáit, a nemzeteszme és a kirekesztő/bekebelező politikák sajtóban megjelenő legitimitás-játszmáit, s nem utolsósorban intézményi stratégiáit is. A „keresztény”, a „nemzeti”, az „ellenforradalmi” vagy „irredenta” jelzőkészlet, melyek mint verbális toposzok a korszak politikai rendszerének önminősítéseiként is jelen voltak, vallási és kultikus teret vetítettek a nemzetvallási horizontra, egységesítő erőt adva „a szimbólumok multivokálisának”, a civil tér és az uralmi tér normatív jelentéstartalmának, amely rítusokat, „reálpolitikát”, kiragadott történeti események „nemzetiesítését” forgalmazta az 1849-es évektől a második világháború időszakáig. Ezt a szimbolikus politikát ugyanis (konstans mivoltára a tanulmány címe is utal) meghatározta az országhatárok beolvadása, a területvesztés állami sérelemként átélése, egy új térstruktúra kényszereinek tudomásulvétele, s mindennek megjelenítése a kultúrában vagy az oktatási-nevelési-közösségépítési térben is.

A kötet tanulmányai (a kétnyelvű kiadvány második felében angol nyelven ugyanezekkel az írásokkal) részint a hazai vallásföldrajzi kutatások, részint a történeti és szimbolikus terekben folyó kutatások árnyalt rajzolatával járulnak hozzá nemcsak a szakrális terek, hanem a társadalom életes tereinek újfajta dimenzióit belátni törekvő szaktudományos tapasztalathoz. Az eredetileg az *Acta Ethnographica Hungarica* egyik (56. évf. 2011/1-es) számában már közölt írásokat a 2012-es (57. évf. 1.)³ számban követte egy másik, hasonlóképpen vallásokat, határokat, kölcsönhatásokat ismertető tanulmánykötet, mely szintúgy *Barna Gábor* gondozásában és előszavával jelent meg, egynyelvű angol kötetként [a továbbiakban: *Atlases*]. A válogatás a 2010-ben Szegeden megrendezett /Société Internationale d’Ethnologie et de Folklore SIEF, <http://www.siefhome.org/index.shtml/> nemzetközi konferencia előadásait tartalmazza, bizonyosságául annak, hogy az 1990-es évektől meginduló nemzetközi etnokartográfiai kutatás eljutott a feltérzési, atlaszformálási határponthoz, ahol az európai etnológia jeles személyiségei, s köztük a térkutatás, a néprajzi táj kutatás és etnospecifikus társadalomleírás önelszámolásra vállalkozhat. Itt köszön vissza talán a fentebb Lévi-Strauss által a mechanikai és statisztikai modellek terén javasolt szemléletmódhoz kapcsolódó asszociáció, hogy ugyanis az egyes társas/társadalmi csoportok-közösségek számszerű leírhatóságát vagy kutatás közben megfigyelhető tulajdonságait tekintve sokszor már a demográfia hagyományos terrénumára kell kóborolnunk. Másképpen szólva és „magasabbról” szemlélve: közelednünk illik a matematikai analízishez, a társas és kulturális, etnikai és földrajzi viszonyrendszerek, kölcsönhatások, határok és identitások többdimenziós kifejezőmódjához. Az utóbbi néhány év alatt az eltérő társadalmi tudásterületekről érkező kutatók (szociológusok, demográfusok, etnológusok, földrajzosok, szociálpszichológusok, antropológusok) láthatóan szerveződni voltak képesek arra, hogy megformálják egy új (etno)demográfia stuktúráját, amelyet jó közelítéssel „kvalitatívnak nevezhetnénk”, s melynek alkalmazói „nem valamiféle empirikus okokból önkényesen elszigetelt embercsoportokon belüli folytonos változásokkal foglalkoznak”, hanem a komplex kulturális egészként tekintett, multifunkcionális voltukban regisztrált „csoportok közötti jelentőségteljes *diszkontinuitásokkal*” is (lásd elméleti alapjait Lévi-Strauss 2001:228), amelyeket viszont épp az jellemez első pillantásra is, hogy e szakadások-torpanások-eltérések okán határolódnak el a környezetükben élő többtől, de ez az önelválasztás/ön-megkülönböztetés egyúttal én-formáló és

³ http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=97050

identitásépítő is.⁴ Lévi-Strauss úgy gondolja, ez olyan „szociodemográfia” lenne, amely rangjában már vetekszik a szociálintropológiával, s megkerülhetetlen kihívást jelent majd a továbbiakban is, amikor az etnikai, vallási, interkulturális belátások szinte evidens kiindulópontjává válik. (i.m. 228, 230-232).

E kötet adott helyet annak a régóta nagy reménységgel várt elemzésnek és átfogó intézményi vállalkozásnak, mely Borsos Balázs magyar népi kultúrát digitalizált atlaszban földolgozó munkájával a nemzeti történeti és népismereti adatbázisok hiánypótlásának számít mostantól (*The Digitalized Version of the Atlas of Hungarian Folk Culture*, 3-32.). Borsos a statisztikai és demográfiai adatok mellett a táji gazdálkodás (az 1900–1910 közötti időszakban elért) eredményeinek a kulturális tényanyaggal települési és regionális környezeti szinten kiegészített változatait tíz virtuális kötetben teszi elérhetővé, a 11. kötet pedig a magyar népi kultúra regionális tagoltságát mutatja be, szakirodalmi forrásanyag gazdag tárházával kiegészítve (illusztrációként itt a 716-835. számú térképekből válogatás látható, 15-32.). A 417 települést és 634 térképet is tartalmazó adatbázis mintegy 400.000 helyszínt ölel föl, a – főképp a néprajzi-antropológiai jelentőségét tekintve – korszakos HRAF (Human Relations Area Files, George Peter Murdock által kifejlesztett) feltáró munkát véve mintaként, de a hazai néprajztudomány AHFC-jét (*Atlas of Hungarian Folk Culture*), népi kultúra-atlaszát a korábbi adatgyűjtési munkálatok újraértékelésével és felhasználásával alkotja meg igen impozáns módon. A különböző megközelítési és elemzési szintű feltáró-gyűjtő-leíró előzményeket (termelési, kereskedelmi, népességi, demográfiai, igazgatási, vallási, muzikológiai, nyelvhasználati, stb. adatokat) olyan sokrétű eszköztárba helyezi el, melyből a magyarság (egy részének ma már határon túli) települési-kulturális és regionális tagoltsági mutatói árnyaltan kiolvashatók. A kiadós tanulmány 3-14 (megannyi térkép-melléklettel is, 15-32.) érzékelteti, hogy a társadalom térbelisége, térátélő és térbelakó aktivitásának virtuális képzete mellett (mögött, és persze nem helyett) milyen roppant fontossággal bír a szimbolikus terek reprezentálására is alkalmas sokrétű adatbázis, melynek tényanyaga immáron az időben meghosszabbítás feladatával lesz kényszerítő-készítő hatású, hogy belátható időn belül napjainkig terjedő időhosszban érjen el a határok fölötti és alatti kölcsönhatások komplex rendszerének föltártsága, vizsgálhatósága lehetőségéig.

A tényanyag mellett Borsos a feldolgozás problémáit, a definíciós nehézségeket, az összehasonlíthatóság követelménye szerinti tagolást is sorolja, miképpen a kötet következő tanulmányában a zágrábi *Jelka Vince Pallua* is: a néprajzi irányultságú kartográfia már témaválasztási és módszertani aspektusból is „rég” és „új” kultúráképre tagolódik a horvát etnológiában, jobbra már aszerint is, hogy holisztikus képet kíván adni vagy etnológiai kutatásokra alapozott partikuláris témaválasztással támasztja alá törekvéseit (*Some Theoretical and Methodological Insights into the Jigsaw Puzzle of Ethnocartography*, 41-53.). A hagyományos társadalom kultúratörténeti fogalmainak etnokartográfiai hozama a történeti dimenzióval kiegészülve bizonyosan komplexebb képet tesz lehetővé az „atomizált” egységek társadalmi kultúráját érintve is. Ehhez azonban a térbeli relációk időbeli kiegészítése is szükséges a kulturális *puzzle* felületén, nem utolsósorban a paraszti kultúra XX. század első felére még talán érvényes, a másodikban viszont dinamikusan változó aspektusait is figyelembe véve. Már a történetiség tárgyyszerű dimenzióiban, még inkább az egyetemes história folyamataiba illesztve azonban nem elegendő a „nyugati” típusú társadalomfejlődési mintázatok kontrasztja, szükségessé válik egy „pannon” változat is, amely segít a hagyományos népi kultúrák kölcsönhatásainak rekonstrukciójában. A társadalmi struktúra megnevezése és mintázata így kiegészül a történeti etnológia érzékenységgel és a jelenkorkutatás aspektusaival is, jóllehet például olyan néprajzi tájak, mint Észak-Albánia, Montenegró vagy Koszovó, igen hiányos adatoltságúak makrokartográfiai téren is, de végképp pontatlanok a mikrotematikai

⁴ Bővebben lásd az idézett Lévi-Strauss 1958 tanulmány 2001-es változatát.

feltártság terén. Technika, módszertan és elmélet együttesen kell pedig szolgálja a holisztikus leírásokhoz elengedhetetlen adatbázisok létét és határok fölötti kölcsönhatásait is.

Nem különb a problematika Bohémia, Morvaország és Szilézia néprajzi atlaszai esetében sem, mint ez *Jiří Woitsch* prágai néprajzkutató tanulmányából kitetszik, aki értékelésében az ötkötetes tájegységi néprajzi atlasz készítési tapasztalatairól számol be (*Ethnographical Atlas of Bohemia, Moravia and Silesia in the New Millennium: Using Historical Sources and GIS*, 41-53.), s ezen belül emeli ki a zsidóság települési és foglalkoztatási mutatóinak elemzési tapasztalatait. Az 1937–40 közötti német néprajzi atlaszkészítés előképei alapján a németlakta térség vegyes lakosságának föltártságával, a szocialista korszak kérdőíves feltáró metodikájának (csehekre és szlovákokra tagoló) érdektörekvéseivel alapvetően a nyolcvanas-kilencvenes évek politikai változásai nyomán nyílt új térfelfogás tudott csak részben úrrá lenni. Írásában a módszertani alapvetés fontossága, az adattisztaság kérdése és a többdimenziós adatelemzés funkciója mellett kardoskodik, példaképpen a GIS (*geographic information system*) alkalmazásának fontosságát a régió zsidó kisebbségének (hozzávetőlegesen 47.000 lakos) térbeli elhelyezkedését és kulturális-gazdasági-társadalm szerkezeti funkcióját részletezi, a 18. századtól a modern Bohémia etnikai térképéig fölvezelve térbeliség és vallás viszonyát. A kiadás előtt álló atlasz népi építészeti, népművészeti, folklorisztikai és házassági, hitéleti és zarándoklati terek leírásában kivételes előrelépésként lesz értékelhető a cseh akadémiai néprajztudomány közeles fejlődésében.

E térség kicsit keletebbre eső tájegységén, a Szlovák Alföldön települt gazdálkodók anyagi kultúrájának és adaptációs stratégiáinak leírásával *Peter Slavkovský* szlovák néprajzkutató illusztrálja a többségi és kisebbségi kultúrák interakcióit, ezen belül is az anyagi kultúrára és kulturális örökségre fordított kutatói figyelmet jellemző etapokat (*Traditional Culture of Slovak Colonists in the Lowland – Social and Cultural Adaptation Issue*, 55-62.). A szlovák telepesek a természeti környezet és az agrártevékenység adott feltételei között próbálkoznak egyfajta „multietnikus és multikulturális” tájfelfogás érvényesítését elfogadtatni, többretegű identitások formálását a hagyományos kultúrára épülő térség profiljaként fenntartva, ugyanakkor ennek kutatását nyilvánvalóan megnehezítve. Ez a középkor óta agrárfunkciójú táj nemcsak az egyre növekvő adóztatás és erősödő ágazati szerepvállalás 17–18. századot követő megváltozásával kellett számoljon, hanem a magasan fekvő területekről leáramló vándorlók népességnövelő hatásával is, a dunai térség vonzásával, majd a kialakuló multietnikus társadalmi tagoltság kisebbségi problematikáival is. A szlovák tájnéprajzi kutatás az ezredfordulón megannyi regionális atlaszt készített, köztük migrációs verziót is, de a különböző etnikai közösségek anyagainak gyűjtése, összehasonlító adatelemzése csak a legkülönbözőbb változásokat mutathatta ki, csak a kulturális hanyatlás cáfolatára volt alkalmas, viszont még nem bizonyíthatta a tájegység komplex kultúrájának nyitottságával és az adaptációs folyamatokkal együtt járó jelenségek együttes hatását. Pedig az anyagi javak és a kulturális környezet összhangjának, az életmód és a gazdasági életfeltételek átalakulásának, az anyagi kultúra és a kisebbségi önmegjelenítés közösségi változásának jelenkori folyamatai épp a határváltozások révén teszik lehetővé az adaptációval vegyes megmaradást is.

E tanulmány, miként a kötetben több is, érzékenyen illusztrálja a térbeliség és időiség különböző, de folytonos kölcsönhatásban megfigyelhető dimenzióit. A kulturális környezettel folytonosan fennálló viszony, ezen belül kisebbségi és többségi térhasználat, a társadalmi és mentális jelenségeket objektív megnyilvánulásaikból kiindulva vizsgáló, exteriorizált szempontú kutatás is egyértelműen bizonyíthatja, hogy a történeti módszer egyáltalán nem összeegyeztethetetlen a strukturalista hozzáállással, de az empirikus és lokalitásra egyformán fókuszáló megközelítések épp a téri és idői párhuzamok

kontrasztos vetületeiben kaphatnak megkülönböztető jelentőséget. A szinkronikus jelenségek mégis mutatnak valamiféle viszonylagos egységességet, ami miatt ezeket könnyebb tanulmányozni, mint a diakronikus (történetileg egymásra rétegződő) jelenségeket. Nem meglepő hát, hogy a legkönnyebben megközelíthető, alapjában véve morfológiai természetű kutatások éppen azok, amelyek a társadalmi tér minőségi (de nem mindig mérhető) sajátosságait érintik, vagyis azt a módot, amely szerint a társadalmi jelenségek a térképen eloszlának, és azokat az állandókat, amelyek ebből az eloszlásból következnek. Ezzel hozzájuttatnak ahhoz az eszközhöz, amellyel a társadalmi és mentális jelenségeket objektív megnyilvánulásaikból kiindulva, kikristályosodott formában tanulmányozhatjuk, épp az értelmezési térbe emelt olyan stabil térbeli elrendeződések alapján, amilyenek példaképpen a falvak alaprajzai, belső társadalmi, életmódbeli vagy birtokviszonyokban mutatkozó tagolódásai, nyelvi és társas kapcsolati kölcsönhatásai. Ennek révén a mindegyre változó, de újra meg újra felbukkanó szociális elrendeződéseket, strukturális jegyeket talán ugyanígy lehet elemezni és értékelni, mint a tárgyi környezet lenyomatait, a kulturális vagy ökológiai örökség jeleit, jelképeit, az együtt élő és kölcsönhatásban álló közösségek rítusait, stb.

Szabó Árpád Töhötöm a magyar és az európai etnológiai „iskola”⁵ (skandináv és német eredetű) agrárkultúra-orientált nemzeti változásfolyamatait kíséri figyelemmel sajátos regionális gazdaságtörténeti metszetben – az utóbbi években végbemenő életmódváltások, reprivatizációs trendek és globalizációs kihívások tükrében (Fading Regional Borders? The Viewpoint of Rural Economy and Way of Life, 63-74. pp.) [cím, oldalszámok?]. Áttekintésében a gazdálkodási aktivitás mint a fogyasztási, ökotudatos és uniformizációs hatásoknak kitett tevékenység a hagyományos termelési technikák, ember és természet viszonyának felszámolására ható kísérletként fogalmazódik meg, amelyben a helyi termelés védelmében szükséges mozgósítás is szükségessé vált a második agrárforradalmi átalakulás időszakában, jobbra nem függetlenül az éghajlati, nagytérségi, földrajzi határoktól, de ezeken sokszor át-átlépve is. A szerző a Kárpát-medence hagyományos gazdálkodására fókuszáló etnográfusok-ethnológusok (Gunda, Andrásfalvi, Egyed, Fejős, Borsos, Balogh, Gunst, avagy Godelier, Wolf, Verdery) nyomán a kapitalizmus-kori fogyasztás és fejlesztés struktúráira mutat rá, melyek függését technológiai, környezetfelfogási és más termelési kultúrák mintázatait követő összhatásokban lát kimutathatónak. A 19. századi radikális környezetváltozások (erdőirtások, vízrendszerek átalakítása, érintetlen vegetáció csökkenő felülete, vadászat és gyűjtögetés szerepének csökkenése) részint a helyi küzdelmek eredményeitől, részben pedig az átmeneti, agrárkultúrát átható technológiai transzferek hatásaitól nagymértékben függővé vált „környezet-egész” átalakulásával jártak. A piaci és technikai kölcsönhatások az agrártérségek értékváltozását is hozták, s erre a szász-vidék, Székelyföld és Erdély megannyi példája konkrét elemzésekben is figyelmeztet, nemegyszer a hatások összegződése mint ellenhatás fogalmazható meg a gazdasági-társadalmi környezet egészét tekintve. A romániai radikális beavatkozások, az iparszerű agrárkultúra erőltetése, az ember és környezetének harmóniáját megbontó technológiai sodrás sokszor a falusi struktúraváltozások előidézője is lett, nem utolsósorban a „kettős gazdaság” (avagy szocialista „második gazdaság”) a periferizált létformákhoz segítette például az erdélyi falusi világot: városban dolgozni (ha lehet), vidéken termelni, boltból vásárolni inkább, semmint termeléssel bíbelődni – s inkább a turizmusnak átengedni a „maradék” falut, semmint megmaradni telepes termelőnek... A napjaink regionális identitáslehetőségeit újrafogalmazó megélhetési stratégiákban pedig – habár számos térségben a helyi közösségi tartás megmaradni látszik – a helyi elitek felelőssége, az átvett-kölcsönzött-követett minták hatása (házformák, anyagi javak felhalmozása, kényelmi szintek új normái, hivalkodások új divatjai, stb.) és összességében a piaci kényszerek eluralkodása is kimutatható nyomokat hagy, s ezek révén immár a hagyományos paraszti közösségek mikrokulturális átalakulása sem maradhat el.

⁵ Azért „iskola”, mert így szakmai tolvajnyelven hívják, de nem igazán intézmény, csak felfogásmódok laza kapcsolat- és értékrendszere – AgA.

Ha lehet részint párhuzamos folyamatot tetten érni, éppenséggel immár a magyar bor-tájak formálódásában, s épp abban, ahogyan ezek egyre sokasodva és mind markánsabban a térképre kopírozzák magukat, azt *Mód László* és *Simon András* tanulmánya (*Wine Districts, Wine Regions, Vineyards – the Construction and Representation of Borders in the Hungarian Wine Culture*, 75-90.) illusztrálja aprólékos tájrajzokkal a nyolc nagyobb hazai borrégió összképével. Hamvas Bélára építő kontraszt révén, régi és új borvidékek másságait/típusjegyeit összegezve végülis egyfajta „borregionális” leírást adnak, beleértve ezek határait, kapcsolati kultúráját, kölcsönhatásait és identitásküzdelmét is. A megkülönböztető jegyek, tájfajták és klasszifikációs karakterek piaci huzakodásai révén ugyanis a termelési, tájjellegű, ízvilágban is karakteresen eltérő egykori bortájak (a 19. század végén mintegy 37 féle, 1924 körül már – Trianon okán – csupán 21 féle, 1959 vagy 1983 tájéknál már csak 14-16 féle) a huszadik század végére szám szerint csökkentek, számuk a felére esett vissza, ez azonban épp napjainkban és a borkultúra védett kulturális örökség védjeggyel ellátott tájegységekre kiterjesztésével stabilizálódni, sőt mozgalmasszerűen növekedésnek indulni látszik. A történeti borvidékek a turizmussal karöltve, a termőhelyek borjogi és eredetvédelmi részesevé válásuk révén is, Kárpát-medencei összehasonlításban immár talán új törekvések, új utak és új borászközösségek formálódása folyamatában kerülhetnek oda, hogy felül- vagy átírják a hazai borföldrajzot, kibővítik a boratlaszokat és korszakos kihívások elé állítják a hagyománytartó borkészítő közösségeket is.

Határok formálódása, átlépése, majd átrajzolódása és konvencióvá erősödése foglalkoztatja a *Balogh Balázs – Fülemile Ágnes* szerzőpárost is, akik a vallásnéprajz és helytörténeti emlékezetváltozás kistáji térképét formálják meg Kalotaszeg párválasztási szokásmódosulásainak roppant aprólékos és interdiszciplináris feltárásában (*Mapping Regional Structures as Outlined and Produced by a System of Marriage Ties*, 91-126.). Avatott érdeklődő számára nem meglepő a Szerzők témaválasztása, hisz monografikus munkájuk sok-sok éve/évtizede húzódik meg a háttérben, a kapcsolati kultúrák, műveltség, presztízs és vallás külső és települési közösségeken belüli határainak rajzával azonban (a kötet talán legsúlyosabb írásaként) éppen azt a nem-kartografizálható kölcsönhatás-világot adják vissza, melynek ekkénti leírása egyedi produkciójuk. A kihívás éppen ettől izgalmas: *network*-analízis a szó rokonsági hálóban, települési térben, kistáji miliőben és regionális metszetben ábrázolható módján, mégpedig úgy, amiként a kutatók, s másképpen a mintegy négy generációnyi múltra visszaemlékezni kész helyi népek formálják teljessé. Az alapjaiban véve református egyházközösségi szokásrend, a mintegy 35-40 településre kiterjesztett regionális „*communitas*”-vizsgálat szociálintropológiai rajzolata és társadalomtörténeti változásvizsgálata a kapcsolathálók endogám és exogám jellegével erősítve mintegy térségi identitásegységet alkot, megerősítve azt a gazdaságban és oktatásban is megjelenő térbeliséget, mely a kapcsolathálók hierarchiait, alapvető elemeit és ezek érvényesülésének értéktartományait nevezik meg. A Barth-féle kiegészítő modell (*Ethnic Groups and Boundaries*, Oslo, 1969), mely az etnikai rétegződés és tevékenységi kör szimbiózisával egy hiányzónát tölt be, alakul a térgazdaság, a településrendszer, a partnerkapcsolatok és cserehálózati szférában egyaránt, de az interetnikus kölcsönhatásokban is éppúgy. Talán túlzás, ha arra utalok, esetleg épp e tanulmány miatt lett a kötet regionális struktúráképeket és interakciókat feldolgozó alaptónusú, s egészül ki más, mentális, térbeli vagy társadalmi viszonyrendszerek aprólékos térrelrajzával. Nem is véletlen, hogy konklúziójukban a Szerzők módszertani és regionális összehasonlító kísérletek alapjaként, a specifikus kalotaszegi példa dacára is a házassági ciklusok, kapcsolatformák, népszokások, tárgyeügytetések, családnevek, csoportképző szimbólumok és értékek közösségformáló viszonyrendszereinek meghatározó jegyeiből formált mintázatként ajánlják elemző eljárásmodjukat.

S hogy a mindennapi élet „transznacionális” mivoltának, kulturális örökségben és térségi identitásban mutatkozó jegyeinek milyen komparatív esetei állnak rendelkezésre, jól illusztrálja a kötetet záró tanulmány, melyben *Helena Ruotsala*

turkui etnológus egy sajátos, az 1809-es finn háború után kettéosztott terület, Finnország és Svédország közötti határövezet egynyelvű, egyvallású és egykultúrájú lakossággal mutat be árnyaltan (*Transnational Everyday Life in the Twin-City of Tornio-Harapanda*, 127-138.). Miként Kalotaszegen a katolikus és református közösségek, a mai Tornio folyó völgyben mint multietnikus határon lakók sem reprezentálhatók kulturális vagy nyelvi zónaként, sőt éppenséggel kultúrájuk hibridizációja és transznacionális térségük mindennapi élete az, ami vizsgálható. A földrajzi tér elválasztó elemei kevésbé, ám a svéd illetve a cári orosz államiság révén bekövetkező politikai-ideológiai szeparáció révén egészen a szovjet rendszerváltásig lényegében a geográfiai fogság jegyeivel küszködve, ezt követően viszont határtérségi ütköző/találka-zóna szerepben talál magára a térség, végül mintegy autonóm vidékként konstruál önálló identitást. Hasonlóképpen a komáromi térséghez, itt is településnevek azonossága, a számi és finn csoportok tükörképszerű hasonlósága, a finn lakosok „svédifikációs” áthatásának szisztematikus iskola- és nyelvpolitikája, vagy akár a népzenei hullámok határon átsurruló mintázatai, a gyermekek számára kínáló iskolai nyelvi képzés érdekszférája, vagy a határfüggetlen házasságok új trendje egyaránt mintegy beleszól a közös tértörténet kontinuitásának alakulásába, a nyelvi és kulturális migrációk megindulásába is.

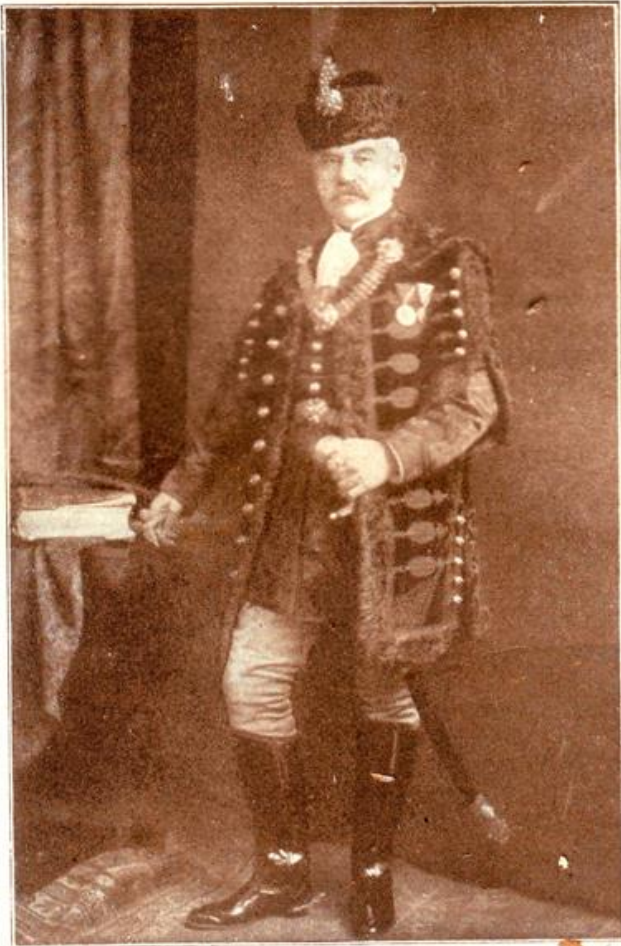
E két kötet tehát egyképpen mutatja, mi módon hatják át egymást határkörülmények, népek, kultúrák, nyelvek és szokásrendek. S jöhetnek más és más projektek, nemzeti vagy összehasonlító kutatási programok, olykor egész kutatói életművek vagy intenzív tereptanulmányok, intézményközi és nemzeti akadémiai kooperációk állnak a térbeli-földrajzi valláshatárok, regionális köztességek háttérben, mindez nem elvon, hanem épp a (Barth-i értelmű) határátjárások és kölcsönhatások szempontjából bizonyul hatékony közelítésnek, vallási térben tekintve nem utolsósorban a szegedi néprajzi műhelynek köszönhetően. Régiók, religiók, határok és kölcsönhatások így lesznek mindkét kötet meghatározó tematikái, térbe rajzolt etnogeográfiával, időbe vetített etnokartográfiával.

HIVATKOZÁSOK:

Lévi-Strauss, C. (1958) *Anthropologie structurale*. Paris: Plon.

Lévi-Strauss, C. (1971) A struktúra fogalma az etnológiában. Ford. Lakatos M. In: Ferge Zs. (vál.) *A francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi. 261-276.

MELLÉKLET

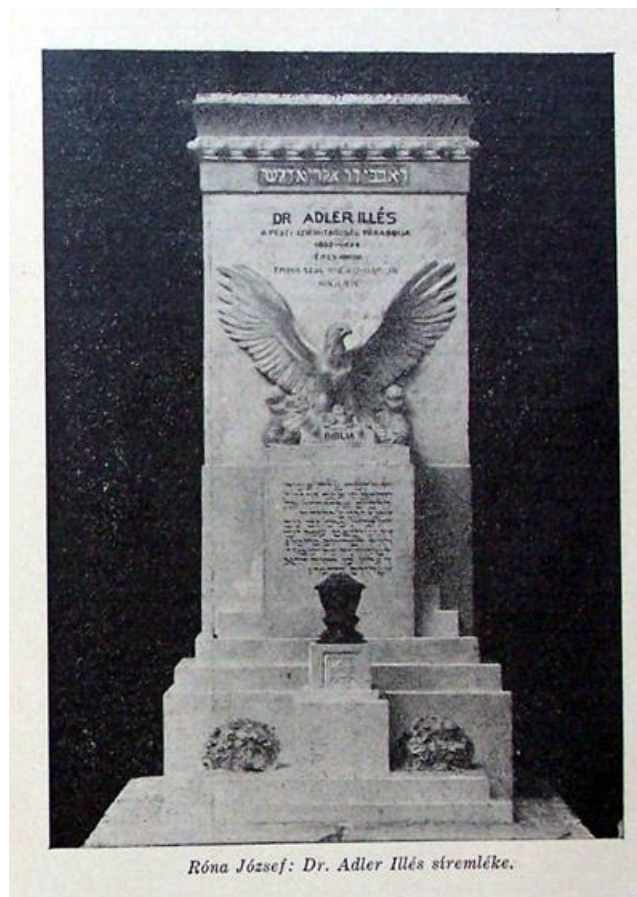
Freund József a Rabbi- és Tanítóképző-Intézet intézőjének alapítója
Josef Freund, Stifter des Sémitar-Internats

Kegyeleti (Jahrzeitslicht) emlék-mausoleum.
Jahrzeit-mécses. Finom nickelezett fémből, kristály-üveggel. Egyszersmind becses szobadísznak szolgál. A melylyel drága halottaink kegyeletének áldozunk.

==== Ára 40 korona. ====

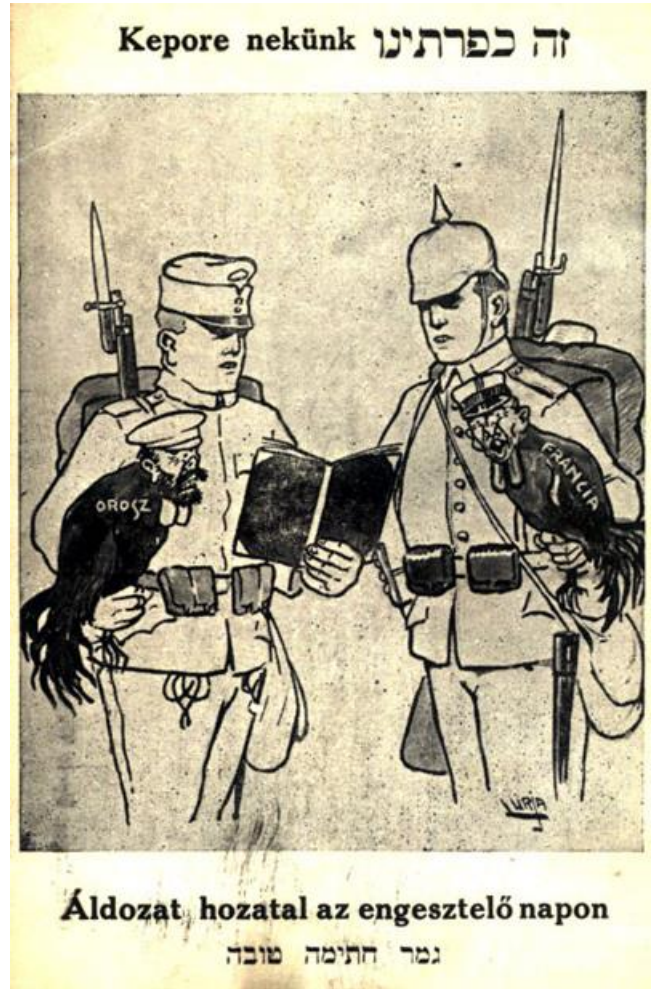
Rayon-képviselők és ügynökök kerestetnek.
Kapható:
MOLNÁR M. LAJOS
szerkesztőnél, „Modern Kereskedelmi Szemle”
Budapest, VII., Rottenbille;-utca 10. — Prospectus ingyen.

Róna József: Dr. Adler Illés sztrémleke.

לא אירא מרבבות עם אשר סביב שתו עלי
 Nem félek a népek tizezreitől
 kik körülöttem gyülekeztek

המלמד ידי לקרב אצבעותי למלחמה
 ki kezzeimet háborúra tanítja,
 ujjaimat harcra

Boldog újévet לשנה טובה

ישלח מלך
 Iselen, erődben őrvend a király

שנת נאוולה תהי לארץ
 A megváltás éve legyen ez

רבוננו של עולם הדבר שונאינו תחת מלבנו
 והשבית מקדמות עד קצה הארץ והעומדים
 בקשרי המלחמה החזק בידם לנצח את
 האויב והצילם מכל נזק (ובפרט את אישי
 בני אבי אחי גיסי דודי קרובי רעי פנימי)
 וישיבו בשלום ובשמחה אל בתיהם בקרוב
 אמן.

Menyel Atyánk! Szerezz győzelmet részünkre
 és irtsd ki minden ellenséget előlünk. Oltalmazd
 a háborúban levő hozzátartozóinkat, tápláld
 erővel és egészséggel őket, hogy azon vissza-
 maradt családjukhoz mielőbb örömben és bol-
 dogságban térhessenek. Amen!

Utannyomás filoz

A KOLOMEAI LAROSSÁG HÓDOLÁSA.
 KÁROLY KIRÁLY KÖRÜTJA A FELSZABADÍTOTT KELET-GALICZIÁBAN.

MEGKÜLÖNBÖZTETETT KÜLÖNBSÉGEK

A „MAGYAR TÁRSADALOM” TAGOLÓDÁSÁNAK ÉS TAGOLÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ

Doktori (PhD) értekezés tézisei¹

Doktori disszertációmban a „magyar társadalom” szerkezetének, rétegződésének és egyenlőtlenségi rendszerének *kutatástörténetét* és eredményeit rekonstruálom az 1963 és 2012 közötti csaknem öt évtizedre vonatkozóan. E vizsgálatok bemutatásával és elemzésével célom a hazai társadalomkutatás hagyományának kritikai újragondolása, egy, a „*hogyan tagolódik a 'magyar társadalom'?*” kérdésre adható komplexebb és átfogóbb válasz megalapozása. Módszerem a tárggyal foglalkozó szerzők releváns műveinek feldolgozásával állításaik, érveik és koncepciójuk rekonstrukciója, valamint eredményeik értékelése. A dolgozat „új eredményei” így részben e rekonstrukciókból, részben a dolgozat zárófejezetében felvázolt értelmezési keret alapösszefüggéseinek belátásából következnek.

Az 1963 és 2012 közötti csaknem fél évszázad vonatkozó vizsgálatait a dolgozat három korszakra bontva vizsgálja. Az első fejezet az 1963 és 1975 közötti időszakban az intézményes szociológia hazai újjászületésének összefüggésébe helyezve mutatja be a Marxra hivatkozó, koncepcióját azonban végletesen leegyszerűsítő és eltorzító, Sztálinnak tulajdonított „*két osztály és egy réteg modell*” szociológiai kritikáit. A szociológusok két stratégia mentén állítják kihívás elé az ideológiai társadalomképet: az első stratégia Marx társadalmi munkamegosztásról alkotott koncepciójára hivatkozva elveti az osztályelemzést az (állam)szocialista társadalomra nézve, helyette a társadalmi rétegződés vizsgálatát és a társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatát tekinti elsődleges feladatának. Ez a stratégia Stanislaw Ossowski mellett Hegedüs András és különösen Ferge Zsuzsa munkájára jellemző. A dolgozatban részletesen bemutatom az e stratégiát bíráló ideológiai álláspontokat és szakmai vitájukat a szociológusok által kifejtettekkel.

A második stratégia ennél radikálisabb. Ez is elismeri, hogy a tőkés társadalom marxi elmélete nem adaptálható olyan magától értetődően az (állam)szocialista társadalomra, mint azt a sztálini „modell” teszi, ebből mégsem az osztályelemzés elvetésére következtet, hanem a többletermék megtermelése és elosztása feletti rendelkezési jog vizsgálatán keresztül a marxi elemzési logika megtartása mellett érvel. Milovan Gyilasz, Konrád György és Szelényi Iván, valamint Kolosi Tamás is ezt az utat választja a hetvenes évek első felében. Bemutatom az e szerzők közötti implicit és explicit vitákat, társadalmi háttérüket és szakmai szocializációjukat, a szakmában elfoglalt pozíciójukat (és annak változásait), hogy részben ezek felől, részben a szakmai és tudománypolitikai intézményrendszer (változásai) felől értelmezhessem koncepcióikat, állításaikat és érveiket.

A második fejezet a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek végéig tekinti át a vonatkozó kutatásokat. A cezúrára hatvanas évek reformista politikai légkörének a hetvenes évek elején több hullámban történő „lehűlése”, majd „megfagyása”, a renitens szociológusok és filozófusok repressziója, illetve eltávolítása indokolja. Hegedüs András állásától és párttagságától, Ferge Zsuzsa a Központi Statisztikai Hivataltól, Konrád György a társadalomkutatástól mint szakmától, Szelényi Iván és Kemény

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociológia Doktori Program, 2012. Témavezető: Dr. Wessely Anna Phd

István az országtól, Kolosi Tamás pedig a marxista osztályelemzést ambicionáló stratégiájától kénytelen búcsút venni a közvetlen (tudomány)politikai beavatkozás következtében. A hetvenes évek közepe annyiban a „dogmatizmus visszatérését” is elhozza, hogy a szakmai érvek súlya alatt korábban teljességgel diszkreditálódott sztálini „modell” egy határozat újra kötelező érvényű társadalomképpnek nyilvánítja: az „osztályok közeledésének” és „társadalmi struktúrák fejlődésének” premisszái ismét megkérdőjelezhetetlenné válnak. A struktúra-, rétegződés- és egyenlőtlenségkutatások kvázi-monopóliuma az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetéhez kerül, az évtized fordulójára Kolosi Tamás új kutatási irányvonala, az osztályelemzést teljesen a háttérbe szorító professzionizált rétegződésvizsgálat válik meghatározóvá.

A Társadalomtudományi Intézet kutatási eredményei mellett a fejezetben részletesen bemutatom és elemzem Losonci Ágnes még a hatvanas években megkezdett békési életmódkutatását, valamint Józsa Péter rendkívül inspiráló és ambiciózus kutatási tervzetét a „kulturális blokkok” rekonstrukciójáról. Losonci Ágnes négy évvel késleltetett megjelenésű hatalmas munkája, valamint Józsa Péter teljes egészében soha meg nem valósult kutatási terve kontrasztként is szolgál az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete „szocialista tudat”-kutatásának eredményei számára. A fejezet nagyobbik részét mégis a nyolcvanas évek struktúra-, rétegződés- és egyenlőtlenségkutatásainak termését feldolgozó részek teszik ki. Ezen belül is a legnagyobb hangsúlyt a Kolosi Tamás vezette rétegződésmodell-vizsgálat körüli viták rekonstrukciója, illetve a kutatócsoport vezetőjének vonatkozó publikációit kritikailag vizsgáló alfejezet kapta.

Határozott kritikával mutatom be Kolosi Tamás társadalmi struktúráról alkotott elképzelésének megváltozását, az „L-modell” kialakulását, különféle változatainak keletkezését és eltéréseit, a „státusok” és a „státuscsoportok” előállításának technikai eljárásait, a létrejövő csoportosításoknak a társadalmassulás mintázataitól való határozott eltérést, valamint a „státuscsoportok”-ból a „viszonykijelölő kategóriák” segítségével képzett „társadalmi rétegek” mint társadalmi csoportok felfogásának problematikuságát. Rámutatok arra is, hogy az L-modellben foglaltakhoz képest a státuscsoportok és a rétegek létrehozásakor a második gazdaság már nem kap teret, így a rétegződésmodell és az L-modell között nincsen szoros összefüggés. E tekintetben Szelényi Iván nyolcvanas évekbeli visszatérése, illetve Kemény Istvánnak még párizsi emigrációját megelőző munkái (különösen munkáskutatásai) sokkal informatívabbak a második gazdaság struktúráló hatásának felmérésében Kolosi Tamás vonatkozó munkáinál. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (TK) kulturális-interakciós rétegződéskutatása – ez Angelusz Róbert és Tardos Róbert nevéhez fűződik –, Kolosi Tamásénál szintén sokkal többet tár fel a nyolcvanas évek „magyar társadalmának” valóságos (kommunikációs-kulturális) tagolódásáról.

A harmadik fejezet az 1989 és 2012 közötti bő két évtized vonatkozó irodalmát elemzi, a feldolgozás itt azonban már sokkal inkább tematikus: a rendszer- és elitváltás, a „posztkommunista menedzserkapitalizmus”, a „(piaci átmenet” [(*market transition*)] és az „útfüggő átalakulások” [*path-dependent transformations*], a redisztribúció és a piac, a reciprocitás és az informális tematikus csomópontjain keresztül vezet a rendszerváltást követő komplex intézményes átalakulás értelmezésében. A hazai fogyasztás-, életstílus- és miliőkutatások, valamint a fogyasztói individualizációvizsgálatok eredményeit a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység növekedését, a vagyoni, kapcsolathálózati és kulturális erőforrások tendenciaszerű összekapcsolódását („konszolidációját”) kimutató állításokkal szembesítem. Az egymásnak látszólag ellentmondó tendenciákat komplexebb magyarázatban értelmezem. Valamennyit a kelet-(közép-)európai posztállamszocialista-újkapitalista félperiféria struktúrális átalakulásának eredményének tekintem.

Tizenhét tézis

A következőkben konkrét tézisekben összegzem a dolgozat két zárófejezetének –*Melyik kettő? Miért kettős?*, illetve *Következtetések: a „magyar társadalom” tagolódásának megértése felé* – főbb megállapításait.

1. A „magyar társadalom” a kapitalista világgazdaság félperifériáján helyezkedik el; ennek következtében az elmúlt hetven évben számos társadalomtudományi elemzés hangsúlyozta (túl) a „magyar társadalom” szerkezetének kettősségét.
2. Helyzetét nagyban meghatározzák a poszt-államszocialista Közép-Kelet-Európa sajátosságai.
3. E poszt-államszocialista helyzet komplex útfüggő „átalakulás” (nem pedig „átmenet”) eredménye.
4. A régió államszocialista félperifériából alakult át poszt-államszocialista, újkapitalista félperifériává; a félperiféria jelentése itt: a világgazdaság hierarchiájában köztes helyzetű térség, ahol a centrumokhoz képest viszonylag alacsony bérekért, viszonylag alacsony foglalkoztatottsági szint mellett viszonylag alacsony hozzáadott értékkel folyik a termelés.
5. A kapitalista világgazdaság Immanuel Wallerstein szerint a hosszú 16. században Nyugat-Európában jött létre, majd főként a gyarmati rendszerek kialakulásával és expanziójával integrálta a világ többi részét; az államszocialista rendszer e kapitalista világgazdaságba beágyazódva a 20. században jött létre; a jóval kisebb súlyú, negyven-hetven éves kelet-európai államszocialista alrendszer összeomlását az okozta, hogy versenyképtelenné bizonyult a jóval robusztusabb, négy-ötszáz éves kapitalista rendszerrel szemben.
6. Az átalakulás fő oka a „kettős függőség” (Böröcz József) kialakulása: a negyvenes évek végétől az államszocializmus mint birodalom központjától (a Szovjetuniótól) való katonai hódítás útján kialakult politikai függősége mellett – főként a hetvenes évektől – az állam fokozódó külső eladósodásával kialakul a világgazdaság centrumaitól való elsősorban pénzügyi, gazdasági és technológiai függőség is. A nyolcvanas években a szovjet birodalmi függőség gyengülni kezd, a gazdasági függőség pedig megnövekszik (nem számítva az ország továbbra is megmaradó keleti exportpiacait, illetve energiafüggőségét, az évtized végére mint függőség kizárólagossá válik).
7. A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején többszörös átalakulás megy végbe: egypártrendszerből többpártrendszeré, tekintélyelvű diktatúrából parlamentáris váltógazdaságon alapuló demokratikus jogállammá, államszocializmusból újkapitalizmusba, ipariból posztindusztriális korszakba, fordiból posztfordi munkaszervezési módra, az állami tulajdon és szabályozás által dominált gazdaságból az állam gazdasági szerepvállalását leépítő, a magántulajdonnak teret engedő piacgazdaságba (amely – részben az adósságrendezés fejében, főként a technológiai innováció érdekében – privatizációt, deregulációt, külföldi működőtőke-beáramlást, piaci liberalizációt, a korábban államinak minősülő feladatok magánvállalkozásokba történő kiszervezését, fiskális és monetáris stabilizációt foglal magába).
8. A rendszerváltás mint komplex átalakulás mellett természetesen a kontinuitás is szerepet játszik; a jogi, politikai, gazdasági és társadalmi intézmények jóllehet „formailag” nagy változáson mentek keresztül, „tartalmilag”, az intézmények működ(tet)ésének módját tekintve a viszonylagos változatlanságra is számos jel utal: az érdekvérvényesítés informális, megszemélyesített viszonyokon, kölcsönös lekötelezettségeken alapuló jellege; a hatalomgyakorlás módja; a viszony az államhoz, illetve a közösségi erőforrásokhoz (korrupció, paternalizmus, illetve járadékvadászat) vagy a kapcsolathálózatok szerepe csaknem változatlan.

9. Az állam gazdasági és társadalmi szerepének csökkenésével (az állami tulajdon és szabályozás leépítésével, az állami foglalkoztatás csökkenésével, az állami bevételek nagyobb mérvű, illetve a kiadások kisebb mérvű csökkenésével) a társadalmon belüli erőforrás-eloszlás polarizálódik; az erőforrás-tulajdon alsó korlátja lejjebb tolódik, az erőforrás-felhalmozás felső korlátja eltűnik.
10. Az osztálytagolódás az erőforrás-megoszlás formájában jelentkezik, a vagyoni, kulturális és a kapcsolathálózati erőforrások „konszolidációja” erősödik.
11. A „magyar társadalom” tagolódása tekintetében e hierarchikus osztálytagolódás mindazonáltal kevésbé látható: az osztályok nem valóságos csoportok (inkább „magánvaló osztályok”), határaik és kategorizálásuk javarészt kutatói konstrukciókon alapul; az erőforrás-megoszlás (a „tőkeviszonyok”), illetve a (munkaerő)piaci pozíció azonban mégis rendkívül releváns, objektív tényezők.
12. A „magyar társadalom” tagolódása tekintetében elsősorban a – nem minden esetben hierarchizálható – identitáscsoportok láthatók: kulturális, fogyasztási, illetve életstílus-csoportok („miliók”, „szubkulturák”), illetve az etnikai, nemzeti, vallási és a politikai-ideológiai tagolódás identitáscsoportjai. Ezek valóságos csoportok, illetve hálózatok: fenntartott szimbolikus határokkal, saját nyelvvel és praxissal; integráltságuk nem kutatói konstrukció eredménye (többek logikai-statisztikai aggregátumoknál), formálódásukban nagy szerepe van e határok és csoportjelvények (inter)szubjektív fel- és elismerésének.
13. Az identitás- és státushomofília tendenciája nem mond ellent az erőforrás-eloszlás polarizációjának, a Máté-effektusnak.
14. Az etnikai és nemzeti ellentétek éleződnek, a fokozódó szociális ellentétek nemzeti és etnikai konfliktusokká transzformálódnak (előítéletesség, diszkrimináció, rasszista nyelvhasználat és mindennapi gyakorlat terjedése, illetve növekedése).
15. A különféle erőforrások közül a legnagyobb jelentőséggel immár a gazdasági tőke bír: a kulturális tőke dominanciáját hangsúlyozó menedzserkapitalizmus-tézis meggyengül és beáll a kapitalista berendezkedésre vonatkozóan kidolgozott bourdieu-i modell: elsődleges jelentősége a gazdasági tőkének van, míg a kulturális tőkéé csak másodlagos.
16. A társadalomszerkezet felső szintjeit a társadalmi cselekvés szélesebb lehetőségtere, relatív erőforrásbőség és a döntési szabadság magasabb foka jellemzi (kényszerei jobbra kimerülnek a választás kényszerében); a társadalomszerkezet alsó szintjeit ezzel szemben a döntések és cselekvések szűkösebb lehetőségtere, erőforrás-hiány és a kényszerek fokozott súlya jellemzi (a választás lehetőségtere jobbra a kényszerek megválasztásáig terjed).
17. A rendszerváltás mint politikai projekt több szereplőjét (ön)definíciós és szemantikai torzulás jellemzi: a „létező baloldalt” az egykori állampárt posztkommunista utódalakulatai, álbaldali törmeléke alkotja; az állam gazdasági és társadalmi szerepvállalásának leépítését, a gazdaság versenyképességének fokozását és a piacok liberalizálását szorgalmazó politikai erők – hiteles baloldal hiányában – majdnem kizárólag „keresztény”, „nemzeti”, illetve „konzervatív” köntösben megjelenő politikai erők ellenhatását váltják ki; az állami, illetve az állam által mobilizálható erőforrások megszerzéséért ilyen módon elsősorban a „transznacionális”, valamint a „nemzeti” (nagy)tőke folytat küzdelmet egymással.

A dolgozatot háromrészes *Függelék* zárja. Az első és a második részletesebb betekintést nyújt Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu ismeret- és társadalomelméleti koncepciójába; a harmadik a két komplex teoretikus építmény összehasonlító elemzését és az ezekre hivatkozó Pokol Béla saját koncepciójának részletes kritikáját tartalmazza. A dolgozat módszertani-

ismeretelméleti pozíciójának tisztázását is célzó első két rész *egyfelől* Luhmann megfigyelés-elméletének kontextualizálásához, *másfelől* Bourdieu kategorizációs és definíciós küzdelmekről vallott felfogásának ismertetéséhez szükséges.

Ha csak a *Függelék*-ben is, mindezt azért kell tisztázni, mert a dolgozat – más megfogalmazásban – a megfigyelők (kutatók) megfigyeléseinek (vizsgálati eredményeinek) *megfigyelésével* (elemzésével), a „társadalmi világ” legitim felosztásának monopóliumáért küzdelmet folytató szakemberek társadalomképeinek összehasonlító elemzésével foglalkozik.

A témában végzett publikációs tevékenység

- Éber Márk Áron: Rendszeres megismerés. Niklas Luhmann konstruktivista tudásszociológiája. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2007*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2008. 29–45.
- Éber Márk Áron: Az „ökonokrata” szakértelmiség útja az osztályhatalomhoz. Társadalom- és fogalomtörténeti vázlat. In uó.: (szerk.): *Társadalmi Tanulmányok 2008*. Budapest: ELTE TáTK HÖK, 2008. 233–267.
- Éber Márk Áron: Sziszifusz hegymenetben. Megjegyzések Melegh Attila „On the East–West slope” című könyve kapcsán. *anBlok*, 2008. 1 (1–2): 85–95.
- Éber Márk Áron: Megkülönböztetések és különbségek. Előzetes megfontolások a „magyar társadalom” tagolásának és tagolódásának vizsgálatához. In Somlai Péter – Surányi Bálint – Tardos Róbert – Vásárhelyi Mária (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas Kiadó, 2009. 420–447.
- Éber Márk Áron: Társadalmi struktúra és szemantika. A koncepció útja Niklas Luhmann rendszerelméletétől Gerhard Schulze empirikus programjáiig. In Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2008*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 2009. 143–160.
- Éber, Márk Áron: The new orientalism? (Attila Melegh: „On the East–West slope”). *Respublica nowa*, 2009. (5): 80–81.
- Éber Márk Áron: A megfigyelő és megfigyelése. Luhmann megfigyelőfogalmától a „magyar társadalom” kulturális tagolódásának vizsgálatáig. In Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Veronika Katalin (szerk.): *Látás – Tekintet – Pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Budapest–Pécs: Gondolat Kiadó–PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2009. 87–99.
- Éber Márk Áron: Kritikai és nem kritikai elméletek. Egy nem mindig explicit vita kölcsönös félreértései. In Szalai Erzsébet (szerk.): *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. (On-line kötet.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009. 81–92.
- Éber Márk Áron: A polgárosodás mint akarat és képzet. (Kemény István: Előadások a magyar társadalomfejlődés szociológiájáról.) *BUKSZ*, 2011. 23 (2): 107–116.
- Éber Márk Áron: Melyik kettő? Miért kettős? A magyar szociológia kettőstársadalom-elméleteinek hasznáról és káráról. *Szociológiai Szemle*, 2011. 21 (3): 4–22.
- Éber, Márk Áron: Which Duality? Why Dual? On the Gains and Losses of Hungarian Sociology’s Dual-society Theories. *Review of Sociology (of the Hungarian Sociological Association)*, 2011. 21 (4): 4–20.
- Éber Márk Áron: Társadalmi struktúra- és miliő kutatás. Angelusz Róbert társadalomképe és empirikus tudásszociológiája. In Fonyó Attila – Gerő Márton – Petényi Mirkó – Szabó Fanni (szerk.): *A nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig. Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére*. Budapest: ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium, 2012. 9–23.

A NŐK ÉS BLOOR

ELŐADÁS-BESZÁMOLÓ ÉS GONDOLTKÍSÉRLETEK

David Bloor, az Edinburgh-i Egyetem emeritált professzora, a legendás „erős program” egyik atyja, 2013. szeptember 3-án az MTA Tudománytörténet és Tudományfilozófia Kutatócsoportjának meghívására Budapesten tartott előadást, „*Definition of Relativism*” címmel a Zenetudományi Intézet impozáns Bartók termében. A programot nagy érdeklődés kísérte, bár várakozásunkkal ellentétben nem lógtak a csillárról is. Kényelmesen elfértünk a körülbelül 100 főt befogadó teremben, voltak üres székek is. Bloor szerényen fogadta a laudációt. Előadás közben láthatóan figyelt arra, hogy lassan és tagoltan beszéljen, hátha a közönség soraiban ülőknek nehézséget okoz, hogy kövessék az angol nyelvű fejtegetést.

Először lássuk röviden, miről is szólt az előadás, amelyet – ahol szükséges –, ki fogunk egészíteni Bloor-írásokból vett idézetekkel.

Fő tudományelméleti forrásaként a bloori relativizmus-definíció konzekvens képviselőjét, a bécsi fizikus-filozófus Phillip Frankot, és 1950-es írását nevesítette (Frank 1950, bár Bloor a német nyelvű címet [1952] preferálja).

Előadása középpontjába Bloor az episztemológiai relativizmus pontos definícióját állította. A relativizmust az abszolutizmus negációjaként határozta meg; e két álláspont tehát kizárja egymást. Akik úgy vélik, hogy nincsen abszolút igazság, azok szükségszerűen relativisták. Bloor az episztemológiai abszolutistákat a kultúránk aspektusaitól független igazság feltételezőiként definiálja.

Az abszolutizmus tagadása szükséges és elégséges feltétele a relativizmusnak. Nem az a fontos, hogy mit gondolunk, mitől függ a tudás, tehát hogy mihez képest relatív. Bloor szerint nincs átmenet abszolutista és relativista igazságfelfogás között. Nem gondolhatja azt senki, hogy kicsit van abszolút igazság, kicsit nincs. Azok a gondolkodók, akik azt állítják magukról, hogy a két állítás között foglalnak el álláspontot, valójában egyszerűen nem döntötték még el, hogy mit gondolnak. A kiterjedt antirelativista irodalom hiányossága az, hogy nem definiálja az abszolút igazság fogalmát.

Természetesen maga az abszolutizmus-relativizmus dichotómia sem lehet abszolút, hanem függ a mindenkori kultúránk elemeitől. Lehet, hogy egyszer majd létezni fog egy harmadik út, amely meghaladja e dichotómiát, de egyelőre ilyenrel Bloor még nem találkozott (Bloor 2007: 252).

Az ontológiai, episztemológiai és morális abszolutizmus kiváló példáját Bloor a teológiai abszolutizmusban, az isteni igazságba vetett hitben látja. Bloor szerint az istenhívők nem lehetnek relativisták. Az inkarnációban való hit a keresztény teológia egyik fő jellemzője; a Khalkédóni Zsinat (i. sz. 451) kimondta azt, hogy az isteni, abszolút tudás megtestesülhet egy emberben, Jézusban. Ilyen abszolút tudásban Bloor szerint csak hívők hihetnek.

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

Bloor előadásában nagy hangsúlyt fektetett a fogalmi zűrzavarok tisztázására. Azért gondolja ezt fontosnak, mert az antirelativista irodalom előszeretettel keveri össze a relativista felfogást más megközelítésekkel, úgy beállítva, mintha a relativisták 1. irracionálisak, 2. szubjektivisták, vagy 3. idealisták lennének. A tudomány relativista megközelítése egyrészt nem jelenti azt, hogy az ilyen tudományos munka irracionális lenne. A nyugati tudományosság szigorú kritériumokhoz, pl. módszertanhoz van kötve. Másrészt a relativisták nem gondolják azt, hogy a tudás szubjektív. Hisznek az objektív tudásban, csak nem az abszolút objektív tudásban. Végül: a relativisták nem keverendők össze az idealistákkal sem, hiszen a relativisták hisznek az anyagi világban. Ennek szemléltetésére Bloor előadásában három ábrát használt:

1-3. ábra. Bloor az abszolutizmusról és relativizmusról

		racionalista
		irracionalista
relativista	abszolutista	

		objektivista
		szubjektivista
relativista	abszolutista	

		materialista
		idealista
relativista	abszolutista	

Bloor tehát előadásában pont azt nyújtotta, amit a címben ígért: bemutatta, hogy a relativizmus manapság használatos definíciói miért nem állják meg a helyüket, valamint definiálta a tudományos relativizmus fogalmát, egy meglehetősen egyszerű, tiszta, de mindeközben sokak számára szélsőségesnek tűnő értelmezést kínálva. Ez utóbbira világított rá az előadást követő vita, amelyben több filozófus kolléga megpróbálta árnyalni a bloori relativizmus-definíciót. Ezen kísérleteket Bloor újra és újra a saját definíciójára hivatkozva verte vissza.

Ennyit dióhéjban a budapesti David Bloor előadásáról. De hogy jönnek ide a címben szereplő nők? Úgy, hogy nem jönnek ide, azaz nem mentek oda, mármint az előadásra. A körülbelül 80 fős hallgatóságból mindössze 5 volt nő. Ez a szembetűnő tény, azért már a mi fejünkbe is szöveget ütött (akik amúgy nem *gender* témára fókuszáló szociológusok vagyunk). Hogyan is van ez? Nem érdeklő „a nőket” Bloor és a relativizmus?

A most következő néhány gondolatot a fenti kérdés megfejtésére messze nem egy elmélyült kutatás eredményeire alapozva fogalmaztuk meg. Bár megkíséreltük, hogy valami „sufnituning” elemzéssel alátámasszuk a mondandónkat – mondjuk a szociológiai társaság szekcióinak taglistáját elemezve, vagy néhány tucat publikáció szerzőjének és témaválasztásának ad hoc vizsgálatával –, de ezek nem hoztak olyan eredményt, amivel érdemes lenne itt előrukkolni. Így az itt bemutatott szempontok a szociológia képviselőinek aktivitását, eredményességét befolyásoló nemi különbségekről inkább csak gondolatkísérletek, amelyek nagy részét amerikai kutatások eredményeire támaszkodva vetjük fel és továbbgondolásul kínáljuk a diszciplínánk hazai sajátosságainak tudomány-szociológiai elemzéséhez.

Arról nem találtunk kutatást, hogy a női szociológusok milyen arányban vesznek részt hallgatóként szakmai előadásokon, de arról igen, hogy milyen tényezők okozhatják azt a tényt, hogy a szakmai eredményességük általában számukhoz viszonyítva alacsony (Grant – Ward 1991, Leahey 2006). Tekintsük át, hogy azok közül a tényezők közül, amelyeket ezek a tanulmányok kínáltak, melyek segítenek értelmezni a nők távolmaradását a Bloor előadásról.

Az egyik evidensnek tűnő magyarázat a szakmai és a családi szerep összeegyeztetésének nehézsége (Long 1987, Grant – Kennelly – Ward 2000). A kutatások szerint a nők kevesebb időt és energiát tudnak a szakmai tevékenységükre fordítani a szülői szerepvállalásuk miatt. És milyen igaz, ha a Bloor előadásra gondolunk, amely délután 5-kor kezdődött: bizony mindkettőnknek komoly szervezésébe került, hogy ezen a napon valaki elhozza a gyerekeket az iskolából, óvodából, bölcsődéből. Valahogy Magyarországon ez a feladat még mindig nagyrészt a nőkre hárul. Mondjuk ezt úgy persze, hogy semmilyen kemény adatra nem támaszkodunk, csak arra, amit mi tapasztalunk nap, mint nap abban a két iskolában, óvodában és bölcsődében, ahol összeszedjük a gyerekeinket.

Egy másik faktor a különböző szakmai érdeklődés az adott tudományterületen belül. Egy amerikai kutatás szerint, mely a szociológusok kutatási témaválasztásával foglalkozott 1975 és 1985 között a nők gyakrabban választanak a szociológián belül olyan kutatási területeket, amely az idősekhez, gyermekekhez, családi szerepekhez, betegséghez, oktatáshoz, szociálpszichológiához kapcsolódik (Skipper – DeWolf – Dudley 1987). Ezzel párhuzamosan a férfiak gyakrabban foglalkoznak tudományszociológiával, vallásszociológiával, politikai szociológiával. Más kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a női szociológusok gyakrabban szeretnek kvalitatív módszereket alkalmazni, mint a férfi kollégáik: a kutatások feltételezése szerint azért, mert ez a fajta módszertan jobban támaszkodik azokra a tulajdonságokra, amelyeket fokozottabban várnak el a nőktől társadalmi szerepeikben, mint empátia, az érzelmek kinyilvánításra való hajlandóság és képesség, az interjúalanyokkal való viszonylagos egyenjogú kapcsolat kialakítására való késztetés (Bernard 1985). Ezek persze amerikai kutatási eredmények és nem biztos, hogy Magyarországon is helytállóak ezek a következtetések, de gyanús, hogy lehet bennük valami.

A specializációval kapcsolatban egyébként van egy másik érdekes kutatás, amelyben Leahey (2006) kimutatja, hogy az eredményesség tekintetében a nők lemaradásának az is az oka, hogy kevésbé jellemző rájuk a szűk specializáció. Az általa gyűjtött amerikai adatokból az derül ki, hogy aki a pályája során egyetlen szűken vett kutatási területhez kapcsolódóan végez kutatásokat, annak a publikációs produktivitása jóval nagyobb, mint annak, aki több területtel is foglalkozik pályája során rövidebb ideig. Valamint az általa vizsgált szociológus mintában a férfiak jóval nagyobb mértékben specializálódtak egy szakterületre, mint a nők. Legalábbis Amerikában és a fontosabb szakfolyóiratokat tekintve. A specializáció mértékéről és arról, hogy a szűk specializáció nagyobb produktivitással jár-e, aztán végképp nincsen adatunk a hazai szociológia tekintetében, de ez is egy olyan téma, amely megérne egy itthoni kutatást.

Íme, hát néhány szempont, amely alapján válasz adható arra, vajon miért „nem érdeklődtek a nők Bloor iránt”. Persze egy ilyen rövid beszámolóban nem is kívánhattuk maradéktalanul megválaszolni a kérdést, csupán egy érdekes jelenségre szeretnénk volna felhívni a kollégák figyelmét, hátha valakinek kedve támad mélyebben beleásni magát a témába.

HIVATKOZÁSOK

- Bernard, J. (1985) Reflections on Style, Structure, and Subject. In: Fox, M. F. (szerk.) *Scholarly Writing and Publishing*. Colorado: Westview.
- Bloor, D. (2007) Epistemic Grace: Antirelativism as Theology in Disguise. *Common Knowledge*. 13. 2-3, Spring-Fall. 250-280.
- Frank, P. (1950) *Relativity. A richer truth*. Boston: Beacon Press.
- Frank, P. (1952) *Wahrheit, relativ oder absolut?* Zürich: Pan-Verlag..
- Grant, L. – Ward, K. B. (1991) Gender and publishing in sociology. *Gender & Society* 5. 2. 207-223.
- Grant, L. – Kennelly, I. – Ward, K. B. (2000) Revisiting the gender, marriage, and parenthood puzzle in scientific careers. *Women's Studies Quarterly* 28. 1/2. 62-85.
- Leahey, E. (2006) Gender Differences in Productivity: Research Specialization as a Missing Link. *Gender & Society*. 20. 754-780.
- Long, J. S. (1987) Problems and prospects for research on sex differences in the scientific career. In: Long, J. S. (szerk.) *Women: Their underrepresentation and career differentials in science and engineering* Washington D. C.: National Academy Press. 163-170.
- Skipper, J. K. – DeWolf, P. L. – Dudley, C. J. (1987) Sex Differences in Sociology Specializations, 1975–1985: Women's Liberation to Ghetto Specialization. *Sociological Focus*. 20.185-94.